

કચ્છી કથાઓ

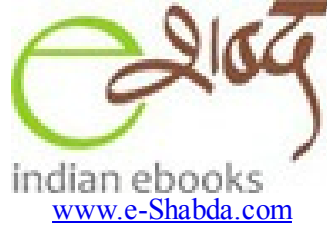
સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

કચ્છી કથાઓ

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

Kachchhi Kathao
by Swami Sachchidanand
Published by Gurjar Prakashan, Ahmedabad-380 006
© Swami Sachchidanand
First Published: 2013
This ePub edition: 2014
ISBN: 978-81-8461-872-3
GURJAR PRAKASHAN
Website: www.gurjar.biz
e-mail: goorjar@yahoo.com
eBook by

અર્પણ

શ્રી વિનોદભાઈ દયારામભાઈ કેવડિયા (ભુજ)ને

સપ્રેમ અર્પણ!

—સચ્ચિદાનંદ

હિંદુ પ્રજા વર્ણવ્યવસ્થા-આધારિત જીવનવ્યવસ્થામાં જીવન જીવતી રહી છે. વર્ણવ્યવસ્થામાં શૌર્યનું કેન્દ્ર ક્ષત્રિયો અથવા રાજપૂતો રહ્યા છે. જે શૂરવીર હોય તે જ રાજા થાય તે નિયમ પ્રમાણે મોટા ભાગના રાજા-મહારાજાઓ ક્ષત્રિયોમાંથી જ થયા છે. આ ક્ષત્રિયોના શૂરાતન વિશે કોઈ બે મત ન હોઈ શકે. તેમનો શૂરાતનનો ઇતિહાસ અત્યંત ભવ્ય છે. ગામેગામ પાળિયા અને ઘટનાઓ શૂરાતનથી ભરેલાં છે, પણ આ શૂરાતનની સાથે ડહાપણનો મેળ બહુ ઓછો જામ્યો લાગે છે. ડહાપણ વિનાનો પ્રેમ અને ડહાપણ વિનાનું શૂરાતન કથાઓ તો પેદા કરે છે, પણ તેમાં સફળતા ઓછી હોય છે. સફળતા વિનાનાં શૂરાતનો પણ એક બહુ મોટો સંદેશ આપતાં હોય છે, જે પૂરેપૂરો ઝીલી શકાયો નથી. ‘કચ્છી કથાઓ’માં ડગલે ને પગલે આ સંદેશ જોવા મળશે.

સામાન્ય રીતે યાચકવર્ગ જ્યારે વક્તા કે લેખક બને ત્યારે તેનો મુખ્ય અભિગમ વખાણ કરવાનો રહેતો હોય છે. વખાણ કરો અને વહાલા લાગો, વહાલા લાગો અને જયજયકાર મેળવો—આ અભિગમથી અત્યાર સુધી અનેક કથાઓ લખાઈ છે, પણ આ કથાઓના માધ્યમથી ક્યાં કોણે કેટલું નુકસાન કર્યું કે થયું તે સ્પષ્ટ રીતે લખાયું નથી. તેથી પહાડ જેવી ભૂલ સુધારવાની જગ્યાએ સતત તેની આવૃત્તિઓ ચાલતી રહી છે. કેટલીક વાર તો ભૂલને પણ ગૌરવ માનીને ધન્યતા અનુભવાઈ છે. આ બધાનો સરવાળો નિષ્ફળતા અને પરાજયમાં પરિણમતો રહ્યો દેખાય છે.

ભારતમાં ઇસ્લામનો પ્રવેશ સિંધ અને કેરળથી થયો લાગે છે. કેરળમાં આરબ વેપારીઓ આવ્યા અને આજે મુસ્લિમબહુલ બે જિલ્લા (મોપલા) બની ગયા. સિંધમાં અરબસ્તાનના ખલીફાનો ભત્રીજો અને જમાઈ મહમદ બિન કાસિમ આવ્યો અને મુસ્લિમ સત્તાની સ્થાપના કરી દીધી. જ્યારે કોઈ બળવાન પ્રજા કોઈ ભૂમિક્ષેત્રનો કબજો કરે છે ત્યારે તે ભૂમિ બળવાન પ્રજાને ખદેડી મૂકતી હોય છે. સિંધમાં હજારો વર્ષથી જે બળવાન ક્ષત્રિયો વગેરે હતા તેઓ દબાણમાં આવ્યા અને કચ્છ તરફ સ્થળાંતર કરવા લાગ્યા. મોટા ભાગના જામ-જાડેજાઓ અને બીજા રાજપૂતો સિંધમાંથી કચ્છ અને કચ્છમાંથી સૌરાષ્ટ્ર તરફ ઊતરી આવ્યા લાગે છે. તેમના જીવનને સ્પર્શતી જે નાની-મોટી ઘટનાઓ ઘટતી રહી તે કથાઓ બની છે. સમયાંતરે ભાટ-ચારણ વગેરે તે સમયના લેખક - કવિઓએ તેમાં રંગોળી પૂરીને તેમને રસિક બનાવી છે. આમાંથી કચ્છી કથાઓ પેદા થઈ છે. આ કથાઓ વિશુદ્ધ ઇતિહાસ જ છે તેવું કોઈ માની ન લે, પણ આ કથાઓને ઇતિહાસનો પણ થોડો ઘણો આધાર છે તેવું માનવું જરૂરી છે.

સૌરાષ્ટ્રના પ્રવાસ પછી મને સૌરાષ્ટ્રનું દિવ્યદર્શન થયું. તેના આધારે અને કારણે મેં ‘સૌરાષ્ટ્રનો મધપૂડો’ પુસ્તક લખ્યું હતું, જેને લોકોનો સારો પ્રતિભાવ મળ્યો હતો. તે પછી મારે કચ્છના પ્રવાસે જવાનું થયું. કચ્છના પ્રવાસમાં કચ્છી પ્રજાથી તો બહુ પ્રભાવિત થવાના પ્રસંગો ન મળ્યા, પણ ધરતીકંપ પછી ગુજરાત સરકારે—ખાસ કરીને મોદી સરકારે—કચ્છની જે કાયાપલટ કરી છે તે ઊડીને આંખે વળગે તેવી છે. તેમાં પણ ‘રણોત્સવ’ના માધ્યમથી આખા ભારતને કચ્છ જોવા ખેંચી લાવીને કચ્છને પ્રવાસન-ક્ષેત્રે ચમકતું કર્યું છે તે કાબિલે દાદ કહેવાય.

મહાગુજરાતના મુખ્ય ત્રણ ઘટકો કહેવાય: 1. ગુજરાત 2. સૌરાષ્ટ્ર અને 3. કચ્છ. આ ત્રણેમાં વિકાસ અને રેવન્યુની દૃષ્ટિએ સૌથી ચઢિયાતો ભાગ કચ્છ કહી શકાય. સૌરાષ્ટ્ર રેવન્યુની દૃષ્ટિએ સૌથી વધુ પછાત કહી શકાય. વિકાસ હોય ત્યાં જ રેવન્યુ હોય અને જ્યાં ઉદ્યોગો ધમધમતા હોય ત્યાં જ વિકાસ હોય. સૌરાષ્ટ્રમાં ચરખાવાદી એક લોબી ઉદ્યોગવિરોધી પ્રવૃત્તિ કરતી રહી છે, તેથી તથા વીજળી અને જળની તકલીફ હોવાથી સૌરાષ્ટ્રમાં જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં ઉદ્યોગો સ્થપાઈ શક્યા નથી. સ્વયં સૌરાષ્ટ્રના ઉદ્યોગપતિઓ પણ બહાર નીકળ્યા છે. આજે અડધું સૌરાષ્ટ્ર સૌરાષ્ટ્રની બહાર વસવા લાગ્યું છે અને અડધું સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતનું પાણી પીને જીવે છે. ગુજરાત કરતાં સૌરાષ્ટ્રે ઘણા રાજનેતાઓ આપ્યા છે, પણ ચિંતનમાં ચરખાચિંતનની પ્રધાનતા રહેવાથી તેઓ ભવ્ય વિકાસ લાવી શક્યા નથી. તેઓ ભલા ને રોજની રોજી ભલી. બસ પેટ ભરાય એટલે ભયોભયો. ચિંતન વ્યક્તિ અને રાષ્ટ્રીય જીવનમાં સર્વાધિક મહત્ત્વ ધરાવતું તત્ત્વ છે. અંબાણીની રિફાઈનરીને બાદ કરીએ તો સૌરાષ્ટ્રમાં કોઈ બહુ મોટું મૂડીરોકાણ થઈ શક્યું નથી—થવા દેતા નથી તેવું પણ કહી શકાય.

કચ્છમાં આવું નથી. તેનાં બંદરો તેને મબલક રેવન્યુ આપે છે. મોદી સરકારે કચ્છમાં ઉદ્યોગો માટે વિશેષ છૂટ આપેલી છે. વિકાસ આવે આવતું ચરખાચિંતન કચ્છમાં ખાસ નથી તેથી અવરોધ વિના ઉદ્યોગ સ્થપાતા રહે છે. જળનો પ્રશ્ન વિકટ છે, પણ નર્મદાનું જળ પહોંચી વળે છે. વીજળીમાં કચ્છ જમાવાળું ક્ષેત્ર છે. તેની પાસે મોટા પ્રમાણમાં લિગનાઈટ છે, સૌર ઊર્જા છે, પવનચક્કીઓ છે. આ બધું મળીને કચ્છને વીજળીથી તરતું ક્ષેત્ર કરે છે. તેથી ધરતીકંપ પછી કચ્છે જે ઉદ્યોગ-ધંધામાં હરણફાળ ભરી છે તે ત્રણે ઘટકોમાં સૌથી વધારે કહી શકાય. કચ્છમાં હવે ગરીબાઈ નથી.

મૂળમાં જોઈએ તો કચ્છના ભાટિયા - ઠક્કરો વગેરે સૌથી પહેલાં વિદેશી સાહસિકો બન્યા છે અને આજે પણ આખા વિશ્વમાં પથરાયા છે. કચ્છના સાગરખેડુઓ પ્રાચીનકાળથી સમુદ્રને પેલે પાર જતા-આવતા રહ્યા છે. કચ્છની પાસે પ્રચંડ બૌદ્ધિક વર્ગ પણ છે. માનો કે આજે ગુજરાતનાં ત્રણ રાજ્યો બનાવવામાં આવે તો કચ્છ સમૃદ્ધ અને તરતું રાજ્ય થઈ શકે. હા, સૌરાષ્ટ્ર ખોટમાં ચાલતું રાજ્ય બને. જ્યાં સુધી સૌરાષ્ટ્રનું મૂળભૂત ચરખાચિંતન ઓછું નહીં થાય ત્યાં સુધી તેનો કચ્છ જેવો વિકાસ નહીં થાય. અસ્તુ.

આ બધું હોવા છતાં પણ કચ્છ સીમાન્ત પ્રદેશ છે, પાકિસ્તાન અડીને જ ઊભું છે. તે સખણું રહેતું નથી. છેક કોટેશ્વરથી રાજસ્થાન સુધી આપણે કાંટાની વાડ બનાવવી પડી છે. તે આક્રમક રહે છે. આપણે રક્ષણાત્મક જીવન જીવીએ છીએ. આપણી તરફ એક સીમા સુધી વિકાસ છે. વીજળી ઝળહળે છે અને રસ્તાઓ પાકા થઈ ગયા છે. પેલી તરફ કશું નથી. નથી વીજળી, નથી રસ્તા, નથી પાકાં મકાનો. આઝાદી પહેલાં જે હતું, જેવું હતું તેવું ને તેવું છે. કદાચ તેઓ હજી પણ ચરખો જ ચલાવતા હશે!!!

કચ્છ ઉપર ત્રણ-ચાર વાર પાકિસ્તાન આક્રમણ કરી ચૂક્યું છે. આપણી મૂર્ખતાથી આપણે કંજરકોટ અને બીજી કેટલીયે ભૂમિ પાકિસ્તાનને આપી દીધી છે. હવે તેનો ડોળો સરકીક ઉપર છે. કચ્છની ચારે તરફ અનેક કીક છે. તેમાં આ સરકીક બહુ મહત્વનું ક્ષેત્ર છે.

સિંધમાં વહેનારી સિંધુ નદીની એક શાખા પ્રાચીનકાળમાં કચ્છમાં પણ વહેતી હતી, જેનાથી કચ્છ લીલુંછમ રહેતું હતું. સિંધના બાદશાહ ગુલામ શાહે કચ્છના ગદાર પૂંજા શેઠના આમંત્રણથી કચ્છ ઉપર ચઢાઈ કરી અને રાજકન્યા સાથે લગ્ન ન કરી શકવાની નિરાશાથી તેને પાછા ફરવું પડ્યું, જેથી ગુસ્સે ભરાઈને તેણે સિંધુનદીની શાખાને કચ્છમાં આવતી બંધ કરી દીધી હતી. આ નહેરના પાણીથી કચ્છમાં ઉત્તમ પ્રકારના ચોખા પેદા થતા હતા તે બંધ થઈ ગયા.

કચ્છની ખરી દુર્દશા રાયધણજી બીજાના વખતથી થઈ કહેવાય. આ દરબારે ચૌદ વર્ષની ઉંમરે ઇસ્લામ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો અને આખા કચ્છમાં હાહાકાર મચાવી દીધો. ત્યારથી કચ્છમાં વસ્તીનું સંતુલન બગડવા લાગ્યું છે. પૂર્વમાં જેમ બાંગ્લાદેશીઓનો ભયંકર ધસારો પૂર્વી રાજ્યોની સુરક્ષાને ખતરો પહોંચાડી રહ્યો છે, તેમ પશ્ચિમમાં પણ આવો અનિચ્છનીય ધસારો થઈ રહ્યો છે. તેનાથી કચ્છની પ્રજાનું સંતુલન બગડી રહ્યું છે. અમુક રાજકીય પક્ષો મત મેળવવાની લાલચમાં આવા ખોટા ધસારાને અનુમોદન પણ આપી રહ્યા છે ત્યારે ભવિષ્યમાં કચ્છની સ્થિતિ ચિંતાજનક થઈ રહી છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તિક ઇતિહાસના જ્ઞાન માટે નથી, પણ આવી પ્રસિદ્ધ કથાઓ દ્વારા આપણે પ્રાચીનકાળની તથા વર્તમાન વાસ્તવિકતાને કાંઈક સમજી શકીએ તે માટે છે. કચ્છની ગદારી કરનાર પૂંજો શેઠ આપણને આપણી જાત પ્રત્યે ઘૃણા પેદા કરાવે છે. આપણે આવા પણ ગદાર પેદા કરીએ છીએ, જે ચૂપચાપ સિંધ જઈને ગુલામ શાહ બાદશાહને કચ્છ જીતવા અને રાજકુંવરી પરણાવવાની લાલચ આપીને કચ્છ તેડી લાવે છે, તો બીજી તરફ મેઘજી શેઠ જેવા મહાન શેઠ પણ થયા છે, જેમણે બહાદુરી બતાવીને કચ્છનાં મંદિરો તૂટતાં બચાવ્યાં છે. આ ભડવીરની એક સીદીએ હત્યા કરી નાખી. આવા મહાન શેઠને ભૂલી જવાય નહીં.

કચ્છની પરિસ્થિતિનો આછો ખ્યાલ આપતાં બે પુસ્તકો ‘કચ્છ-કલાધર’ ભાગ 1 અને 2 શ્રી ગોપાળભાઈ પટેલ રાજકોટવાળાએ મને મોકલ્યાં, જે શ્રી દુલેરાય કારાણીએ ઘણાં સંશોધન પછી લખેલાં. આ પુસ્તકો મને આ પુસ્તક લખવામાં ઘણાં ઉપયોગી નીવડ્યાં. મારે શ્રી દુલેરાયનો આભાર માનવો જ રહ્યો.

ખરો પ્રશ્ન કચ્છના ભવિષ્યનો છે. હજી આજ પણ કચ્છમાં ક્ષત્રિય - રાજપૂતોનો ઘણો મોટો પ્રભાવ છે જ. ભૂતકાળની ઘટનાઓમાંથી બોધપાઠ લઈને હજી આજે પણ ડહાપણભર્યું અર્થાત્ મુત્સદ્દીગીરીભર્યું શૂરાતન વાપરવામાં આવે તો કચ્છના ભવિષ્યને ઘણા અંશે સુધારી શકાય, બધી પ્રજા સંગઠિત થાય, એકતા વધે, સીમાપારના પડકારોને એક થઈને પહોંચી વળાય અને જે વિકાસ થઈ રહ્યો છે, તેને

આંચ ન આવવા દે. આ બધું થાય એવી મારી અપેક્ષા છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકની જોડણી વગેરેને ઠીક કરવામાં પ્રો. ચિમનલાલ ત્રિવેદી તથા પ્રો. પ્રફુલ્લભાઈ મહેતાએ ભારે પરિશ્રમ લીધો છે તે માટે તેમનો આભાર.

ગૂર્જરના શ્રી મનુભાઈ શાહ સ્વયં કચ્છી છે, એટલે કદાચ તેમને તો કચ્છમાં વિશેષ રસ હોય જ. તેમણે પુસ્તકપ્રકાશનમાં ભારે રસ દાખવ્યો તે માટે તેમનો આભાર.

ફરીથી સ્પષ્ટતા કરું છું કે આ પુસ્તકને વિશુદ્ધ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ન જોવાય. આ તો માત્ર સાહિત્યિક પુસ્તક જ કહેવાય, તેથી તેમાં હકીકતમાં કોઈ ક્ષતિઓ હોય તો ક્ષમ્ય ગણશો.

અંતમાં પરમકૃપાળુ પરમાત્માને વંદન. તેણે જ આ લખાવ્યું છે. હું તો લહિયો-માત્ર છું. આભાર.

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

શ્રી ભક્તિનિકેતન આશ્રમ

દંતાલી - પેટલાદ

જિ. આણંદ - ગુજરાત 388450

ફોન: 02697-252480

www.sachchidanandji.org

1. આજી-પુનરાજી

જુદાજુદા સમયે કચ્છમાં આવીને અનેક જાતિઓ વસતી રહી છે. મોટા ભાગે આ જાતિઓનો આવવાનો માર્ગ સિંધપ્રદેશ રહ્યો છે, એટલે ભાષા તથા સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ કચ્છની જૂની પ્રજા ગુજરાત કરતાં સિંધની વધુ નજીક કહેવાય. કચ્છી ભાષા સિંધી ભાષાની બોલી જ કહેવાય. કચ્છમાં આવનારી પ્રાચીન પ્રજા પશુપાલક હતી. આમ તો પ્રાચીનકાળમાં બધી પ્રજા પશુપાલક જ હતી. પશુપાલકો પોતાનાં મોટાંમોટાં પશુઓનાં ટોળાં લઈને જ્યાં ચરવાનું સારું હોય ત્યાં ફરતા રહેતા. તેઓ યાયાવર હતા એટલે એક જગ્યાએ કાયમ માટે રહેતા નહીં. વળી ચરાણો વરસાદને આધીન રહેતાં. વરસાદ અનિયમિત હોવાથી વારંવાર દુષ્કાળ પડતો, તેથી જ્યાં સારો ઘાસચારો હોય ત્યાં પોતપોતાનાં પશુઓ લઈને ખસતા-વિચરતા રહેતા. પશુઓમાં ગાયો, ભેંસો, બકરાં-ઘેટાં તો ખરાં, પણ સિંધ અને કચ્છમાં સૌથી મોટું પશુધન ઊંટોનું હતું. ઊંટોની મોટી સંખ્યા રણ પાર કરવામાં અને રણમાં જીવવા માટે બહુ ઉપયોગી હોવાથી ઊંટોનાં મોટાંમોટાં ટોળાંને ‘ઓથ’ કહેવાયેલી. પોતપોતાની ઓથો લઈને માલધારીઓ ફરતા રહેતા, એટલે કચ્છની કથાઓમાં આવી ઓથોની વાતો વિશેષ જણાય છે. પ્રત્યેક પ્રદેશની એક ભૌગોલિક સ્થિતિ હોય છે. આ ભૌગોલિક સ્થિતિ ત્યાંના વાસીઓની સંસ્કૃતિનું નિર્માણ કરવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે. કચ્છના લોકોને—ખાસ કરીને માલધારી લોકોને સમજવા માટે ત્યાંની ભૌગોલિક સ્થિતિ સમજી લેવી જરૂરી છે. એવું મનાય છે કે ઈ. સ. છઠ્ઠી શતાબ્દીમાં દેવેન્દ્ર નામનો સરદાર થયો. તેને ચાર પુત્રો થયા: 1. અસપત, 2. ગજપત, 3. નરપત અને 4. ભૂપત. આ ચારમાંથી અસપતે ઇસ્લામધર્મનો સ્વીકાર કરી લીધો. તેના વંશજો ચક્રતા મુસલમાન થયા, જેમને મોગલ પણ કહેવાય છે. (આ દિલ્હીવાળા મોગલ નહીં.)

નરપતના વંશજો સિંધમાં સમાવંશી રાજપૂતો થયા. ગજપતના વંશજો ગિરનાર - જૂનાગઢમાં ચૂડાસમા થયા અને ભૂપતના વંશજો જેસલમેરના ભાટી કે ભટ્ટી રાજપૂતો થયા. ત્યારે ઇસ્લામનો ઉદય નવોનવો થયેલો. ભારતમાં ઇસ્લામનો પ્રવેશ સિંધ અને કેરલના માર્ગે થયેલો - સિંધમાં ભૂમિમાર્ગે અને કેરલમાં સમુદ્રમાર્ગે થયેલો.

આપણે ભૂપતના ભટ્ટીવંશની વાત કરવી છે. ભૂપત મારવાડના અવલવાડા ગયો અને ત્યાંના સરદારની નોકરી કરવા લાગ્યો. તેની બહાદુરીથી પ્રભાવિત થઈને અવલવાડાના પવર સરદારે તેને પોતાની કન્યા પરણાવી.

ભૂપતને છ દીકરાઓ થયા. ત્યારે આ બધા લોકો સારું ચરાણ મેળવવા માટે પરસ્પર નાનાં-મોટાં યુદ્ધો કરતા રહેતા. જીવનમાં આજીવિકા સૌથી મહત્ત્વનું તત્ત્વ હોય છે અને પોતપોતાની આજીવિકા માટે નાના-મોટા ઝઘડાઓ મનુષ્યોમાં જ નહીં પશુ-પક્ષીઓમાં પણ થતા રહેતા હોય છે. એટલે સતત યુદ્ધો કરતા રહેવું અને આજીવિકા મેળવતા રહેવી તે ત્યારે આજના કરતાં વધુ પ્રસ્તુત રહેતું. બળિયાના બે ભાગ એવો નિયમ રહેતો. ત્યારે જીવવા અને ટકી રહેવા વધુમાં વધુ પુત્રો હોવા એ બહુ જરૂરી હતું. વડીલો પુત્રવધૂને આશીર્વાદ આપતા: “દશપુત્રી ભવ!” અર્થાત્ દશ પુત્રોની મા થા!

ભૂપતના છ પુત્રો મહાબળવાન નીવડ્યા. પરાક્રમ આનુવંશિક હોય છે. એટલે નમાલા વંશો વધારવા કરતાં પરાક્રમી વંશો વધારવા તે ડહાપણ કહેવાય. જ્યારે નમાલા વંશોની પ્રજા વધી જતી હોય છે ત્યારે રાષ્ટ્ર નમાલું બની જતું હોય છે, પણ જ્યારે પરાક્રમી અને બુદ્ધિશાળી પ્રજાનો વંશ વધતો હોય છે ત્યારે રાષ્ટ્ર મહાન બનતું હોય છે. પ્રજાની કક્ષા એ જ રાષ્ટ્રની કક્ષા બની જાય છે, તેથી ઉચ્ચ ગુણોવાળી પ્રજાનું સંવર્ધન કરવું જોઈએ.

અવલવાડાના પવરોને પાસેના જરકાણવાળાઓનું ભારે દુઃખ હતું. લગભગ પ્રત્યેક સમયે અને પ્રત્યેક સ્થળે જ્યાં બે પ્રજાઓ વસતી હોય છે ત્યાં બળવાન પ્રજા દુર્બળ પ્રજાને દબાવતી-સતાવતી હોય છે. આ પ્રશ્ન લગભગ સ્થાયી થઈ જતો હોય છે. પવરોએ ભૂપતના છ પુત્રોની સરદારીમાં એક મોટું સૈન્ય એકઠું કરીને કાયમી દુઃખ મટાડવા માટે જરકાણ ઉપર ચઢાઈ કરી દીધી. જે પ્રશ્ન કોઈ રીતે ઉકેલાતો ન હોય તે યુદ્ધ દ્વારા ઉકેલાતો હોય છે. જે લોકો યુદ્ધ કરી શકતા નથી તેઓ શાંતિમંત્રણાથી પણ પ્રશ્ન ઉકેલી શકતા નથી, કારણ કે શાંતિમંત્રણા પણ ત્યારે જ સફળ થતી હોય છે જ્યારે પાછળ યુદ્ધનો વિકરાળ ચહેરો ડરાવતો હોય.

ભૂપતના છ પુત્રોએ જરકાણ સાથે યુદ્ધ કર્યું અને વિજયી થયા. પ્રશ્ન ઉકેલાઈ ગયો. પણ વિજયથી નવા પ્રશ્નો પણ ઊભા થતા હોય છે.

હવે પ્રશ્ન હતો કે જરકાણનો જામ કોણ બને? ત્યારે રાજાને જામ કહેવાતો. જ્યાં ઘણા દાવેદારો હોય ત્યાં કલહ મોટો થાય. જામ બનવાના છ દાવેદારો થઈ ગયા હતા. અંતે છયેને જુદાજુદા ભાગો આપીને સૌને પોતપોતાના વિભાગના જામ બનાવાયા. આ છયેનાં નામ જાણવા જેવાં છે: 1. ચિના, 2. મોડ, 3. ભદ્રુઆ, 4. લીંજા, 5. ભાદામ અને 6. અંજ. આ નામો ઉપરથી પણ જાણી શકાય છે કે આ જાતિઓ ક્યાંક દૂરથી પશુધન લઈને વિચરતી-વિચરતી અહીં આવી હશે. આ રીતે જરકાણ ઉપર ભૂપતનો ભટ્ટીવંશ શરૂ થયો કહેવાય. છ પુત્રોમાંથી ચાર પુત્રોનો વંશ બહુ ચાલ્યો નહીં, પણ ભદ્રુઆ અને ભાદામનો વંશ ચાલ્યો. જેટલા જન્મે તે બધા બાપ થતા નથી હોતા. જે બાપ થાય તેનો જ વંશ ચાલે. ભદ્રુઆ અને ભાદામના વંશમાં આગળ જતાં પગારો આજી અને પગારો પુનરાજી થયો. આ ‘પગારો’ શબ્દ આજે પણ જેસલમેરની બંને બાજુના મુસ્લિમોના ધર્મગુરુ માટે વપરાય છે. ભારત-પાકિસ્તાન બંને તરફના આ મુસ્લિમોના ગુરુને ‘પીર પગારો’ કહેવાય છે, જેનાં મૂળ આ રાજપૂત વંશમાં હોવાં જોઈએ.

આપણે હવે ‘પગારો’ શબ્દ છોડીને આજી અને પુનરાજી શબ્દનો પ્રયોગ કરીશું. એક વાર જરકાણમાં ભયંકર દુકાળ પડ્યો. ઢેરોને ચરાણ રહ્યું નહીં તેથી આજી અને પુનરાજીએ નિર્ણય કર્યો કે હવે આપણે જરકાણ છોડીને જ્યાં સારું ચરાણ હોય ત્યાં જઈએ. પશુપાલકો વરસાદી જીવન જીવતા હોવાથી અને વરસાદ અનિયમિત હોવાથી સતત ભટકતું જીવન જીવતા. બંને ભાઈઓએ જરકાણ છોડી દીધું અને પોતપોતાની મોટીમોટી ઓથો લઈને ઘાસની શોધમાં નીકળી પડ્યા.

ભૂખ્યાં પશુઓના માલધારીઓમાં સહજ રીતે ભેલાણવૃત્તિ હોય છે, તેથી જ્યાંથી તેઓ નીકળે કે જ્યાં તેઓ વસે ત્યાં મોટા પ્રમાણમાં ભેલાણ કરાવે. ત્યારે ખેતી તો ખાસ રહેતી નહીં, પણ સૌસૌનાં પોતપોતાનાં ચરાણ રહેતાં, જેમાં માલિક પોતે પોતાનાં પશુઓ ચારતો, બીજાનાં પશુઓને પેસવા ન દેતો; પણ આજી અને પુનરાજી માથાભારે થઈને ગમે તેના ચરાણમાં પોતાનાં જંગી પશુઓ મૂકી દેતા અને બિંદાસ્ત થઈને ચારતા. આ રીતે આગળ વધતા-વધતા તેઓ છેક શિયાણકોટ પહોંચી ગયા. (કદાચ આ પંજાબનું સિયાલકોટ હોઈ શકે.) ત્યાં સોરસીપીઆ નામના રાજાનું રાજ્ય ચાલતું હતું. (નામ ગ્રીક ભાષાનું લાગે છે. કદાચ સિકંદરના કોઈ સરદારનું રાજ્ય હોય.)

આજી-પુનરાજીના ભેલાણના ત્રાસથી લોકો રાજા સોરસીપીઆ પાસે રાવ-ફરિયાદ કરવા ગયા. રાજાએ તરત જ સેના મોકલી આજી-પુનરાજીને ચાલ્યા જવા હુકમ કર્યો, પણ બંને ભાઈઓ ધરાર માન્યા નહીં. અંતે લડાઈની સ્થિતિ આવી પડી. રાજાની સેનાને પહોંચી શકાશે નહીં તેવું માનીને બંને ભાઈઓએ ચાલાકીભરી રમત રમી. તેમણે નમ્રતાપૂર્વક શરણાગતિ સ્વીકારી અને પછી પોતાના વાંઢ ઉપર છાશ પીવા બોલાવ્યા. યુક્તિથી છાશમાં કાંઈક એવું ભેળવી દીધું કે છાશ પીનારા બધા સૈનિકોને ઘેન ચઢ્યું. પછી તો એ બધાને દારૂ પણ પાપો અને બરાબર નશો ચઢાવ્યો. બધાને જમવાય બેસાડ્યા અને ત્યાં જ બધાનાં માથાં કાપી નાખ્યાં. રાજા સારસીપીઓ અને તેની સેના આ રીતે કપાઈ ગઈ, કોઈ બચ્યું નહીં. કોઈ સંદેશો આપનાર પણ બચ્યો નહીં. પ્રત્યક્ષ રીતે આ વિશ્વાસઘાત જ કહેવાય, પણ રાજનીતિમાં આવું તો થતું હોય છે—થતું રહ્યું છે. રાજકારણમાં વિશ્વાસઘાત કરવો એ પાપ તો છે જ, પણ વિશ્વાસઘાતથી બચતા રહેવું તે મુત્સદ્દીપણું છે. તેના વિના રાજ્ય કરી શકાય નહીં.

આજી અને પુનરાજીએ સિયાલકોટ ઉપર કબજો કરી લીધો અને રાજ્ય કરવા માંડ્યું.

ત્યારે સિયાલકોટ કાબુલના સુલતાનનું ખંડિયું રાજ્ય હતું. સુલતાનને ખબર પડતાં જ તે મોટી સેના લઈને સિયાલકોટ ઉપર ચઢી આવ્યો. પણ ચતુર આજી-પુનરાજી બંને નમી પડ્યા અને મોટું નજરાણું આપીને સિયાલકોટ છોડીને પાછા જરકાણ જવા તૈયાર થઈ ગયા. બધા પોતપોતાની મોટીમોટી ઓથો લઈને પાછા જરકાણ જઈ રહ્યા હતા. રસ્તામાં બંને ભાઈઓ વચ્ચે ગેરસમજથી અને ટૂંકી બુદ્ધિથી ઝઘડો થઈ ગયો. સાથે રહેનારાઓમાં ગેરસમજ થતી જ રહેતી હોય છે. જો તેનું નિવારણ સમય-સમય ઉપર કરવામાં ન આવે તો ગેરસમજ મહાવિષ બનીને મહાવિનાશકારી પણ થઈ શકે છે. બીજું એક ખાસ મહત્ત્વનું તત્ત્વ ભારતીય યોદ્ધાઓમાં એ પણ રહ્યું છે કે તેમનામાં શૂરાતન તો પુષ્કળ હોય છે, પણ ડહાપણ ઓછું હોય છે. ડહાપણ વિનાનું શૂરાતન આત્મવિનાશ કરનારું પણ થઈ જતું હોય છે.

એક દિવસ શિકારનાં જાનવરના ભાગની બાબતમાં બંને ભાઈ લડી પડ્યા અને તેમાંથી બંને પક્ષના ભાલા ઊછળી પડ્યા. અંદરોઅંદર ભયંકર ધિંગાણું જામ્યું. બંનેની સાથે શરણાઈ વગાડનારો લંઘો હતો તેણે તરત જ શરણાઈ વગાડવી બંધ કરી દીધી. શરણાઈ બંધ થવાથી લંઘાની પત્ની લંઘીએ તપાસ કરી તો ભયંકર ખૂનરેજી થઈ રહી હતી. લંઘીએ ડાહ્યા માણસોને વચ્ચે નાખીને ધિંગાણું બંધ કરાવ્યું.

ડહાપણ વિનાના શૂરવીરો નાનીનાની બાબતો ઉપર લડી પડતા હોય છે. વારંવાર લડી પડનારા આર્થિક વિકાસ કરી શકતા નથી. આર્થિક સમૃદ્ધિ ધીરંગંભીર માણસોને જ મળતી હોય છે અને ટકતી પણ હોય છે.

આ ધિંગાણામાં આજીના ઘણા માણસો મરાઈ ગયા અને તે પોતે પણ ભારે ઘાયલ થયો. છ મહિના સુધી તે ખાટલામાં રહ્યો. માંડ સાજો થયો. હવે તે અને તેનો પક્ષ દુર્બળ થઈ જવાથી પુનરાજીને છોડીને જરકાણામાંથી કંજરકાણ જઈને રહેવા લાગ્યો. બંને ભાઈઓમાં વેરનો ડંખ રહી ચૂક્યો હતો.

આજી કંજરકાણમાં રહીને પોતાને બળવાન બનાવવા લાગ્યો. વૈરવૃત્તિ વ્યક્તિને શાંતિથી રહેવા ન દે. વૈર વાળવા માટે વૈરાગિનમાં બળતો માણસ ગમે તેવો પુરુષાર્થ કરતો હોય છે. આજીએ ફરીથી નવું સૈન્ય તૈયાર કર્યું. કોઈ પણ ભોગે તે ભાઈને મારીને બદલો લેવા માગતો હતો. તેના સૈનિકો પુનરાજીનું પૂતળું બનાવીને તેના ઉપર તીરનાં નિશાન ચલાવવાનો મહાવરો કરતા રહેતા. તીવ્ર દ્વેષવૃત્તિ શત્રુને પ્રત્યક્ષ મારી ન શકે તો તેને નિમિત્ત બનાવીને, વાણી કે વર્તનથી પોતાનો ઊભરો ઠાલવવાનો પ્રયત્ન કરતા રહે છે.

હવે બન્યું એવું કે શરણાઈ વગાડનારો લંઘો પોતાની લંઘીને તેડવા માટે કંજરકાણે ગયો. ત્યાં તેણે સૈનિકોની આવી પ્રેક્ટિસ જોઈ લીધી. તે સમજી ગયો કે હજી આજીના મનમાં પુનરાજી પ્રત્યેની વૈરવૃત્તિનું શમન થયું નથી. જરૂર ભવિષ્યમાં બંને વચ્ચે મોટો ભડકો થઈ જશે. જે લોકો યોદ્ધા ન હોય, રાજસત્તા સાથે કશી લેવાદેવા ન હોય તે લોકોએ સર્વપ્રથમ પોતાના પરિવારની સુરક્ષાનો વિચાર કરવો જોઈએ. લંઘાને થયું કે મારી લંઘીને તેડીને ક્યાંક સુરક્ષિત જગ્યાએ ભાગી જવું સારું. તે આવો વિચાર કરતો હતો ત્યાં પ્રેક્ટિસ કરતા યોદ્ધાઓની નજર તેના ઉપર પડી ગઈ. તેઓ તેને પકડવા દોડ્યા. લંઘો બીકનો માર્યો ભાગ્યો અને લંઘાવાસમાં પેસી ગયો. લંઘાની સાસુએ તેનું રક્ષણ કર્યું અને બધા પાછળ પડેલાને પાછા વાળી દીધા. પછી તો લંઘો રોજ આજીના દરબારમાં જવા લાગ્યો અને શરણાઈ વગાડવા લાગ્યો.

એક દિવસ આજીએ રાજી થઈને લંઘાને સવાસો ઊંટની ભેટ આપી. લંઘો અને લંઘી ઊંટ લઈને પોતાને વતન જરકાણ જવા નીકળ્યાં. જ્યારે પુનરાજીએ લંઘા પાસે સવાસો ઊંટ જોયાં અને તે આજીએ આપેલાં છે તેવું જાણ્યું ત્યારે તે ચમક્યો. તેને થયું કે જરૂર આજી બળવાન થઈ ગયો હશે અને હવે વૈર વાળશે. ડંખ નીકળે નહીં ત્યાં સુધી વૈરની વૃત્તિ શમે નહીં. આજીનો ડંખ નીકળ્યો ન હતો તેથી તે પૂરી તૈયારી કરીને વૈર વાળવા સગા ભાઈ પુનરાજી ઉપર ચઢી આવ્યો. પોતાની સેનાને કિલ્લા બહાર રાખીને તૂરીના ગુપ્ત વેશે પરિસ્થિતિ જાણવા આજી નગરમાં પેસી ગયો અને યોગાનુયોગ તેને લંઘી મળી ગઈ. બંને એકબીજાને ઓળખી ગયાં. લંઘી પોતાના રાજાને મદદ કરવા તૈયાર થઈ ગઈ અને તેણે જણાવ્યું કે આજે એક મરણ થયું હોવાથી બધો દરબાર મરણક્રિયામાં રોકાયેલો છે અને દરબારની બધી ઓથો રેઢી પડી છે.

આજીને આ એક સારી માહિતી મળી ગઈ. ખરા સમયે લંઘી કામમાં આવી ગઈ. વતનનાં આશ્રિત અને ઉપકાર નીચે આવેલાં જાતવાન માણસો કપરા સમયમાં કામ આવતાં હોય છે. લંઘીના બતાવ્યા પ્રમાણે આજી બધી ઓથો વાળીને ચાલતો થયો. સાંઢણીઓના ચારનારા બધા રબારીઓની કતલ કરી નાખી પણ એક રબારીને નાક-કાન કાપીને જીવતો રાખ્યો, જેથી તે પુનરાજીને સંદેશો કહી શકે. સ્વજનો પ્રત્યેની વૈરવૃત્તિમાં એક લલકાર પણ હોય તો પોતાના પરાક્રમની પ્રસિદ્ધિની તીવ્ર ઇચ્છા પણ જાગે - “મેં કેવું કરી બતાવ્યું!” તેવી બડાશ હાંકવાની પણ ઇચ્છા થાય. ડાહ્યો માણસ આવા છીછરાપણાથી દૂર રહે, પણ ડહાપણ વિનાનું પરાક્રમ મોટા ભાગે છીછરું જ હોય છે.

નાકકાન કપાયેલા રબારી પાસેથી સમાચાર સાંભળી પુનરાજી કોપાયમાન થયો અને તરત જ પોતાની ઓથો પાછી વાળવા વારે ચઢ્યો. તેના લશ્કરની ધૂળ ઊડતી જોઈ આજીને સમજાઈ ગયું: હવે યુદ્ધ નજીક છે. અધૂરામાં પૂરું ઘોડી ઉપરથી નીચે ઊતરતાં તેનો પગ એક ઝાંખરામાં પડ્યો અને ત્યાં બેઠેલા સર્પે તેને ડંખ દીધો. ઝેર ચઢવા લાગ્યું. મરણ નિશ્ચિત માની તેણે બધી ઓથો લઈ કંજરકાણે પહોંચી જવા સૌને હુકમ કર્યો અને પોતે તથા લંઘો બે જણા જ ત્યાં રહી ગયા. હવે તે બેભાન થવાની તૈયારીમાં હતો. એ પોતાનાં ધનુષ્યબાણ લઈને એક પાળિયાના ટેકે બેસી રહ્યો. પુનરાજીનું સૈન્ય નજીક આવતાં જ તેણે મરણદશામાં પણ બાણ છોડવા મંડ્યો. હાહાકાર મચી ગયો. છોલ્લા શ્વાસ સુધી તે બાણ ચલાવતો રહ્યો. અંતે ઝેર ચઢવાથી તેના પ્રાણ નીકળી ગયા. તેનું સૈન્ય પાછું વળ્યું. પુનરાજી પણ પોતાના ભાઈ આજીની વીરતા જોઈને દંગ થઈ ગયો. બધાએ મળીને ત્યાં આજીના અગ્નિસંસ્કાર કર્યા. પુનરાજીએ મુખાગ્નિ આપ્યો અને પોતાના ભાઈ પાછળ પોકે ને પોકે રડી પડ્યો. ડહાપણ વિનાનું શૂરાતન કેવો અનર્થ કરે તેનું આ પરિણામ હતું. આજીની રાણીઓ અને બીજી

કેટલીયે રાજપૂતાણીઓ વિધવા થઈ રોકકળ કરવા લાગી.

પરિવારની કોઈ અતિમહાન વ્યક્તિ ઓચિંતી મરણ પામે એટલે તરત જ શૂન્યતા આવી જાય. શૂન્યાવકાશમાં તેની સંપત્તિ રક્ષણ વિનાની થઈ જાય. રક્ષણ વિના સંપત્તિ અને સત્તાનું રક્ષણ થાય નહીં. અરક્ષિત સંપત્તિ લૂંટવા ચારે તરફ લોકો ખેંચાખેંચ કરવા લાગે. થોડા જ સમયમાં બધું લૂંટાઈ જાય. આજના મરણ પછી તેનું પણ તેવું જ થયું. તેનાં ચરાણોમાં બીજા લોકો પોતાનાં પશુઓ ચરાવવા લાગ્યાં. તેની રાણીઓ કંદન કરી-કરીને કરુણ વિલાપ કરવા લાગી. સ્ત્રીઓનાં રીસ, ક્રોધ અને વિલાપ પુરુષોને હચમચાવી નાખતાં હોય છે. આવી સ્ત્રીઓના પ્રેરાયેલા પુરુષો ભયંકર ઈતિહાસ સર્જી બેસતા હોય છે. આજ પછી તેના રાજ્યની સરદારી તેના વારસદાર મોડે લીધી હતી. રાણીઓના રોજરોજના વિલાપથી તે વિચલિત થઈ ગયો. તેણે પુનરાજી પ્રત્યે વૈર વાળવાનો નિશ્ચય કર્યો, પણ પોતાની શક્તિ ઘણી ઓછી હોવાથી તે કાબુલના સુલતાન પાસે મદદ માગવા પહોંચી ગયો.

કાબુલનો સુલતાન આજી અને પુનરાજીના કજિયાની વાત જાણતો હતો. તે તકની જ રાહ જોતો હતો. તેને તક મળી ગઈ. જેણે સામ્રાજ્ય વધારવું હોય તેણે નાનાનાના રાજાઓના કુસંપ અને ક્લેશનો લાભ ઉઠાવવાની તક જતી કરવી ન જોઈએ. નાના લોકો પરસ્પર લડવાના જ. તેમની નાની મહત્ત્વાકાંક્ષા પૂરી કરવા તેઓ મોટાને શરણે જવાના જ. આવા સમયે મોટાએ તકનો લાભ લઈને પોતાનો પ્રભાવ વધારવો જોઈએ.

કાબુલનો સુલતાન પોતાની વિશાળ સેના લઈને મોડની સાથે પુનરાજીના જરકાણ પહોંચી ગયો અને ગઢને ઘેરી લીધો. પુનરાજી કિલ્લાના દરવાજા બંધ કરીને સુરક્ષાત્મક યુદ્ધ કરતો રહ્યો. ઘણો સમય વીતી ગયો પણ કોઈ પરિણામ ન આવતાં સુલતાન ઘેરો ઉઠાવીને ચાલતો થયો.

બીજી તરફ પોતાની ઓથોનું હરણ કરાવનાર લંઘીને શોધી કાઢીને પુનરાજીએ તેની કતલ કરાવી નાખી. પત્નીની કતલથી લંઘો છંછેડાયો. તેણે બદલો લેવાનું નક્કી કર્યું. નાનો માણસ પણ જો જાણભેદ હોય અને ફૂટી જાય તો ઘણું નુકસાન કરી શકે છે. લંઘો ઘોડો દોડાવીને પાછી વળતી સુલતાનની ફોજને જઈ મળ્યો. એણે કિલ્લામાં પેસી જવાનો ગુપ્ત માર્ગ બતાવી દીધો. રાત્રે ઓચિંતી સુલતાનની સેના પાછી વળી અને કિલ્લામાં ઘૂસી ગઈ. ચારે તરફ લૂંટફાટ મચાવી, આગ લગાડી હાહાકાર મચાવી દીધો. સુલતાનની સેનાથી બચવા અને પોતાના શિયળની રક્ષા કરવા કેટલીય રાજપૂતાણીઓએ આત્મહત્યા કરી. જોતજોતાંમાં આખું નગર લૂંટાઈ ગયું અને ઉજ્જડ થઈ ગયું. આ બધો સમય પુનરાજી નગર બહાર હતો. તે જ્યારે પાછો ફર્યો અને નગરની દશા જોઈ ત્યારે તે સ્તબ્ધ થઈ ગયો. ચારે તરફ વિનાશ જ વિનાશ હતો. સૌથી મોટો વિનાશ તો પુનરાજીની ઓરમાન માતા, તેની રાણી અને તેની કુંવરીનું હરણ કરીને ડોલીમાં બેસાડીને સુલતાન લઈ ગયો એ હતો. ભાઈએ ભાઈનો વિનાશ કરાવ્યો હતો. જો લંઘીને સ્ત્રી સમજીને ક્ષમા આપી દીધી હોત તો કદાચ આ મહા અનર્થ ન થયો હોત. કેટલીક વાર ક્ષમા આપવી એ પણ પોતાના હિતમાં હોય છે અને ન આપવી તે વિનાશકારી થઈ શકતું હોય છે. પહેલાં ભત્રીજા મોડે અને પછી લંઘાએ મહા અનર્થ કરી મૂક્યો હતો. હહાપણ વિનાનું શૂરાતન દાટ વાળતું હોય છે.

પુનરાજી તરત જ સુલતાનની ફોજ પાછળ પડ્યો. તેને માતા, રાણી અને કુંવરીની ચિંતા હતી. સુલતાનની નજર રાજપૂત સ્ત્રીઓ ઉપર હંમેશાં રહેતી હતી. ભૂમિ જીતવા કરતાં પણ સ્ત્રીઓને જીતવાનો તેને વધુ આનંદ હતો. સુલતાનને મોડનો સાથ મળ્યો. રાજપૂત રાજપૂતનો દુશ્મન બન્યો હતો. ભાઈ ભાઈને હરાવવા માટે સુલતાનને તેડી લાવ્યો હતો. પુનરાજીએ જોયું કે પોતાનો ભાઈ મોડ 500 ઘોડેસવારો સાથે સુલતાનની આગળ જઈ રહ્યો છે. પુનરાજીએ તેને રોક્યો અને સમજાવ્યો: “તારે મારી સાથે દુશ્મનાવટ હતી તો તે મારું નગર ખેદાનખેદાન કરાવી નાખ્યું, પણ ઓરમાન માતા, રાણી અને કુંવરીએ તારું શું બગાડ્યું હતું? હજારો રાજપૂતાણીઓએ શિયળ બચાવવા આત્મહત્યા કરી લીધી! આવું કામ તને શોભે?” બંનેએ મન મૂકીને વાતો કરી. હવે મોડને પોતાની ભૂલ સમજાઈ, પણ હવે શું થાય? વૈર વાળવા તે સુલતાનને લઈ તો આવ્યો, પણ તેણે તો પોતાની મા-દીકરીઓની આબરૂ ઉપર પાણી ફેરવ્યું.

અંતે બંનેએ મળીને સુલતાનની ફોજને રસ્તો ભુલવાડીને એક એવા ડુંગરાળ રસ્તા ઉપર ચડાવી દીધી, જ્યાંથી વારાફરતી એક જ માણસ પસાર થઈ શકે. આવા સાંકડા રસ્તામાં પુનરાજીએ સુલતાનની આખી ફોજને કાપી નાખી. સુલતાન ચામુંગલને ખબર પડી, તો તે રાજકુમારી સોનલને એકલી ઉઠાવીને બીજા રસ્તેથી ભાગી છૂટ્યો, પણ પુનરાજીના માણસો તેની પાછળ પડ્યા અને સુલતાન તથા સોનલને પકડી લાવ્યા. સુલતાને શરણાગતિ સ્વીકારી. પુનરાજીએ પોતાની ઓરમાન માતા, રાણી અને રાજકુમારી સોનલને મેળવીને

યુદ્ધમાં વિજય મેળવ્યો.

બધા વાજતેગાજતે પાછા ગઢકાછા આવ્યા અને ગઢકાછા બળીને રાખ થઈ ગયું હતું તેનો ફરીથી ઉદ્ધાર કરવાના કામે લાગી ગયા.
રાજકુમારી સોનલનાં લગ્ન પુનરાજીએ પોતાના સગા ભાણેજ આમરજી સાથે કરી દીધાં.
આ કથામાંથી આજે પણ ઘણો બોધપાઠ લઈ શકાય તેમ છે.

8-12-12

2. કોરુકુમારી

સંયુક્ત પરિવાર એ સારી વાત છે, પણ જ્યાં સુધી સંપ અને એકતા રહે ત્યાં સુધી જ સારી કહેવાય. જો કુટુંબમાં કુસંપ પેસે અને કલેશ થવા લાગે તો આંતરિક કલહ સૌને અશાંત કરી મૂકે. સુખ ઓછું હોય તો ચાલે, પણ શાંતિ ન હોય તો ન ચાલે. શાંતિ સામગ્રીને આધીન નથી, સુખ-સગવડોને આધીન છે. સગવડો વિના પણ માણસ શાંતિથી રહી શકે છે—જો તેનામાં સંતોષ હોય તો!

આજી અને પુનરાજીના વંશમાં ત્રીજી પેઢી સુધી બધાં ભેગાં રહ્યાં. આજીનો મોડ, તેનો જુણો અને તેનો પીંગળ થયો. પુનરાજીનો માણેક, તેનો માંઝુ થયો. માંઝુ અને પીંગળ સાથે રહેતા હતા, પણ પછી બંને પરિવારો વચ્ચે ખટરાગ થયો. પીંગળની શક્તિ ઘણી વધી ગઈ હતી. તેણે પોતાના પરિવારની બીજી શાખાના માંઝુ ઉપર જોહુકમી ચલાવવા માંડી. બંને વચ્ચે સંઘર્ષો થવા મંડ્યો. પરિવારકલહમાં ડાહ્યો માણસ નમતું જોખે, અનાડી કદી નમતું ન જોખે. માંઝુએ વિચાર કર્યો કે રોજરોજના ઝઘડા કરવા તેના કરતાં અહીંથી દૂર ચાલ્યા જવું સારું. તેણે પોતાની ઓથ તથા પરિવારને લઈને દૂર પંજાબના કેહભાટ રાજાના રાજ્યમાં આશ્રય લીધો. ત્યાં ચરવાનું સારું હતું. રાજાએ પણ માંઝુને આશ્રય આપ્યો. હવે બંને પરિવારો જુદા થવાથી અને દૂર રહેતા હોવાથી સુખ-શાંતિથી રહેવા લાગ્યા. કેટલીક વાર ખસી જવાથી પણ સુખશાંતિ મળતાં હોય છે. ખસવાના સમયે ખસી જવું એ પણ ડહાપણ જ કહેવાય. ખસવાને સમયે ન ખસવું અને હઠ કરીને ચોટી રહેવું તે ડહાપણ ન કહેવાય.

સમય વીતતો ગયો. એક દિવસ પીંગળ પોતાના નવા વછેરાને પલોટવા બહાર નીકળેલો. તે વછેરો કાબૂમાં ન રહ્યો અને આખી રાત દોડી-દોડીને સવાર પડતાં માંઝુના વાંઢિયામાં પહોંચી ગયો. કેટલીક વાર અજાણતાં - અનિચ્છાએ પણ જૂના સંબંધીઓ મળી જતા હોય છે. પીંગળ અને માંઝુ બંને એકબીજાને ઓળખી ગયા. કડવાશ ભૂલીને બંને ભેટ્યા અને પ્રેમથી મળ્યા. લાંબો સમય દૂર રહેવાથી સંબંધોની કડવાશ ધોવાઈ જતી હોય છે, સાથે ને સાથે ઉપર ને ઉપર રહેવાથી કડવાશ વધતી રહે છે, તેથી ડાહ્યા માણસોએ કડવાશ ધોવા માટે પણ થોડો સમય દૂર થઈ જવું સારું.

માંઝુ પીંગળને આગ્રહ કરીને પોતાને ઘેર લઈ ગયો. ઉદાર માણસો મહેમાનગતિની તક જવા દેતા નથી અને લોભી-લુખ્ખા માણસો બે કપ ચા માટે પણ મોટી તક ગુમાવી દેતા હોય છે. માંઝુ અને પીંગળને ખૂબ આનંદ આવ્યો. ભલે જુદા થયા તોપણ લોહી તો એક જ ને! “ડાંગે માર્યા પાણી જુદાં કેમ પડે!”

વાત પૂરી થઈ—પણ ના, વાત આગળ ચાલી. વાતને આગળ ચલાવનારી સ્ત્રીઓ હોય છે. સ્ત્રીઓ વિના વાત આગળ ન ચાલે. માંઝુને ત્યાં તેની સાળી કોરુકુમારી આવેલી. તે હજી કુંવારી હતી અને રૂપગુણસંપન્ન હતી. વળી તે મહાન બાણાવળી પણ હતી. તે ગમે તેવા લક્ષ્યને વેધી શકતી હતી. ઊડતા પક્ષીને પણ તીર મારીને નીચે પાડી શકતી.

એક વાર કોરુ સ્નાન કરવા તળાવમાં પડી હતી. તેવામાં એક ગરુડ- પક્ષી ઉપર આકાશમાં તેના ઉપર ચકરાવા લાગ્યું. કોરુએ દાસી પાસે તીરકમાન મગાવી નિશાન તાક્યું. ગરુડપક્ષી ધબ દઈને નીચે પડ્યું. ખરેખર તો આ પક્ષી રાજા કેહભાટનું પાળેલું હતું. પોતાના પાળેલા પક્ષીને વીંધી નાખનાર કોણ છે તેવી જિજ્ઞાસામાં રાજાને જાણવા મળ્યું કે આ તો માંઝુની સાળી કોરુકુમારી છે. રાજાએ કોરુના હાથની માગણી કરી, પણ કોરુકુમારીની સગાઈ તો પીંગળ સાથે થઈ ચૂકી હતી. સગાઈ એ અડધાં લગ્ન જ કહેવાય, પણ પતિવ્રતા નારી માટે તો તે પૂરાં લગ્ન કહેવાય. પતિવ્રતા નારી પહેલાં મનથી પરણે છે, પછી તનથી પરણે છે. તે જેને મનથી પરણી ચૂકી હોય તેને જ તનથી પરણે છે, બીજાને નહીં. જે સ્ત્રીઓ તન-મનની અનેક સગાઈઓ કરતી ફરે છે તેઓ પતિવ્રતા નથી હોતી. તેમનો કશો ઇતિહાસ પણ નથી હોતો. રાજાએ માંઝુ ઉપર દબાણ વધારી દીધું કે સગાઈ ફોક કરીને પણ કોરુને મારી સાથે પરણાવો. માંઝુ માટે મુશ્કેલી ઊભી થઈ. સ્ત્રીઓ પુરુષો માટે મુશ્કેલી વધારનારી પણ બની જતી હોય છે. રાજાને પહોંચી શકાય તેવું ન હોવાથી માંઝુ તથા તેના સરદારોએ કોરુનો વિવાહ રાજા સાથે કરી દેવાનું નક્કી કર્યું. પણ કોરુ કોઈ ઢીંગલી તો ન હતી કે ગમે ત્યારે ગમે તેની સાથે ગોઠવી દેવાય! કોરુ રાજાને પરણવા તૈયાર ન હતી. તે તો મનથી પીંગળને પરણી ચૂકી હતી. હવે શું થાય? સાચો પ્રેમ ઘોર નિરાશામાંથી પણ આશાનો માર્ગ કાઢી લેતો હોય છે. વ્યક્તિ સૌથી મોટું સાહસ પ્રેમના ક્ષેત્રમાં કરતી હોય છે. સાહસ વિનાના બાયલા માણસો પ્રેમ કરી શકતા નથી - બહુબહુ તો તે

અભિચાર કરીને તનભૂજ સંતોષતા હોય છે. તેમનો સંબંધ માત્ર શારીરિક જ હોય છે. શરીરની આવશ્યકતા પૂરી થઈ કે પછી તું કોણ અને હું કોણ!

કોરુને રાજા સાથે પરણવું ન હતું. તેને તો પીંગળ જ સર્વસ્વ હતો. તેણે મહાસાહસ કર્યું. ઘોર અંધારી રાત્રે તે ઘરમાંથી નીકળી પડી. હવે તેને અંધારાની બીક લાગતી ન હતી. અંધારાને ચીરતી તે સડસડાટ જ્યાં સાંઢણીઓ બેઠી હતી ત્યાં પહોંચી ગઈ અને પોતાના ખાસ વિશ્વાસપાત્ર કાજળિયા ખવાસ સાથે સાંઢણી ઉપર ઊપડી ગઈ. જીવનમાં થોડાક તો વિશ્વાસુ માણસો રાખવા જોઈએ, જેઓ ખરા સમયે સાહસ કરીને મદદ કરે. ઢીલા ધોતિયાવાળા માત્ર સ્વાર્થી સંબંધો રાખનારાઓનો કદી ભરોસો ન કરાય. ક્યારે તેમની કાછડી ઢીલી થઈ જાય અને છૂટી જાય તે કહેવાય નહીં.

સાંઢણી પવનવેગે ઊપડી. કોરુકુમારીએ પુરુષનો વેશ પહેર્યો હતો, તેથી તે કોઈ રાજકુમાર જેવી દેખાતી હતી. તેને રાજાથી બચવું હતું. ઘરેથી ભાગીને પ્રિયતમને મળવા અધીરી થયેલી સ્ત્રીને વચ્ચે કેટલાંય વિઘ્નો આવતાં હોય છે. પ્રથમ તો દેહભૂખ્યા લંપટો એકલદોકલ નિરાધાર સ્ત્રીની લાજ લૂંટવાની તૈયારીમાં જ્યાં ને ત્યાં અઝા જમાવીને બેઠા હોય છે. તેમનાથી બચવાનું બહુ કઠિન હોય છે. આવા લોકો ગભરુ સ્ત્રીને ચૂંથી નાખતાં વાર નથી કરતા હોતા. મોટા ભાગે સ્ત્રી સ્વરક્ષિત નથી હોતી, પુરુષરક્ષિત હોય છે. પુરુષની ઓથ વિનાની એકાકી સ્ત્રીને લંપટો શાંતિથી જીવવા નથી દેતા હોતા.

અંધારી રાત્રે નીકળેલી સાંઢણી માર્ગ ભૂલી અને પ્રભાત થતાંથતાં તો એક અજાણ્યા સ્થળે પહોંચી ગયાં. અધૂરામાં પૂરું કોરુ રસ્તો પૂછવા નીચે ઊતરી તો તેની પાઘડી પડી ગઈ. તેના કાળા ભમ્મર જેવા વાળ દેખાયા. જોનારને ખાતરી થઈ ગઈ કે આ નર નહીં પણ નારી છે. તે તો લંપટવેડા કરવા લાગ્યો. કોરુ બહાદુર સ્ત્રી હતી. તે એકલી ન હતી. તેના ખભે ધનુષ્યબાણની જોડી હતી. શસ્ત્ર તો પુરુષ સાથીદાર કરતાં પણ મોટો સાથીદાર છે. એકાકી વિચરનારી સ્ત્રીએ જરૂર શસ્ત્ર રાખવું જોઈએ. પેલા લંપટને સમજાવવાથી ન સમજ્યો એટલે કોરુએ ધનુષ્યબાણનો ઉપયોગ કરી તેને ઠંડો કરી દીધો. સાંઢણી ઉપર ફરી પાછાં ઊપડ્યાં. પાછળ રાજાની ફોજ આવતી જ હશે એટલે જલદી જરકાછા પહોંચી જવાય તો સારું. સામાન્ય રીતે પ્રેમી યુગલો જ્યારે ઘર છોડીને ભાગતાં હોય છે ત્યારે પુરુષ સ્ત્રીને ભગાડતો હોય છે, જેને હરણ કર્યું કહેવાય છે, પણ અહીં તો સ્ત્રી પોતે પુરુષ તરફ ભાગી રહી છે. બીજો કોઈ રસ્તો જ ન હતો. એકએક ક્ષણ કીમતી હતી. લ્યો ત્યારે ગઢકાછા આવી ગયું. હાશ! શાંતિ થઈ! કઠિન મંજિલે પહોંચવાનો આનંદ અનહદ હોય છે. પણ આ શું? ગઢકાછામાંથી પીંગળ તો મોટું લશ્કર લઈને બહાર નીકળ્યો છે. તેને ખબર પડી ગઈ હતી કે રાજા કોરુ સાથે જબરજસ્તી લગ્ન કરી રહ્યો છે. માંઝુ અને સરદારોની લાચારી છે. તે મોટા લશ્કર સાથે ચઢઈ કરવા તૈયાર થયો છે. આપણાં યુદ્ધો મોટા ભાગે સ્ત્રીઓ માટે જ થતાં રહ્યાં છે - અને તે પણ વગર વિચાર્યે. કોરુ અને તેનો કાજળિયો ખવાસ પણ સેનામાં દાખલ થઈ ગયાં. બધાં ઊપડ્યાં સલભાણ તરફ.

પેલી તરફ કોરુના બનેલી માંઝુની સ્થિતિ બહુ કફોડી થઈ ગઈ. રાજાએ તેના ઉપર આરોપ મૂક્યો કે તે જ કોરુને ભગાડી મૂકી છે. માંઝુને નજરકેદ કરવામાં આવ્યો હતો. માંઝુને જ્યારે ખબર પડી કે પીંગળ છેક કેહભાટ સુધી ચઢી આવ્યો છે ત્યારે તે ખુશ થઈ ગયો. નજરકેદમાંથી જેમતેમ છટકીને પોતાના સાથીદારો સાથે તે પીંગળને મળ્યો. બંને ભાઈઓ રાજી થયા અને સાથે મળીને રાજાની સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. બંને પક્ષો બળવાન હતા. ત્રણ દિવસ સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું. અનેક વીરો હોમાઈ ગયા. ત્રીજા દિવસે પુરુષવેશમાં કોરુ લડતી-લડતી રાજા સામે આવી ઊભી અને તીર ચલાવીને રાજાનો મુગટ ઉડાવી દીધો. પછી પોતાની પાઘડી ઉતારીને રાજાને પોતાનું મોટું બતાવ્યું. રાજા ઓળખી ગયો કે આજ કોરુ છે. તેણે બૂમ પાડી: “પકડી લો! પકડી લો!” રાજાના સૈનિકો કોરુને પકડે તે પહેલાં તો બીજું તીર ચલાવીને કોરુએ રાજાને ઢાળી દીધો. રાજાનું લશ્કર હારી ગયું, ભાગી છૂટ્યું. પીંગળે માંઝુને નવો રાજા બનાવ્યો અને કોરુકુમારી સાથે ધામધૂમથી લગ્ન કરી પાછો ગઢકાછા આવી ગયો. ભારતની પ્રત્યેક કુમારી કોરુ પાસેથી પ્રેરણા લઈને બાણાવળી બને, વીરાંગના બને તો ભારત ધન્ય થઈ જાય.

૩. મંઠો સોનંગ

ચારણકોમ અતિપ્રાચીન અને ઐતિહાસિક છે. તેણે રાજા તો નથી પકવ્યા પણ કવિઓ પકવ્યા છે. કવિઓ રાજા કરતાં પણ વધુ અમર થયા છે. ત્યારે લગભગ પ્રત્યેક પ્રતાપી રાજાનો કોઈ ને કોઈ રાજકવિ રહેતો. આ કવિ અથવા કવિઓ તત્કાલીન ઇતિહાસનું કવિતામાં આલેખન કરતા રહેતા. જોકે તેમાં ભારે અતિશયોક્તિ રહેતી તોપણ તેમાં ઇતિહાસનાં તત્ત્વો પણ રહેતાં. જે કવિઓ રાજકવિઓ ન થઈ શકતા તેઓ આજીવિકા માટે વિચરણ કરતા રહેતા, રાજા-મહારાજાના અને દરબારોના દરબારમાં ફરી-ફરીને પ્રશંસાભરી કવિતાઓ સંભળાવીને યાચકવૃત્તિથી આજીવિકા ચલાવતા રહેતા. મોટા ભાગે ચારણો રાજ્યાશ્રિત જીવન જીવતા. તેમાં કેટલાક યોદ્ધા અને વીર પુરુષો પણ થતા. તેમની ચારણિયાણીઓ દેવીનો અવતાર ગણાતી. લોકો તેમને આઈ કહીને પૂજ્યભાવ વ્યક્ત કરતા. આઈઓ કેટલીક વાર સત્ય અને ન્યાયને ખાતર પોતાની કુરબાની પણ આપી દેતી. આમ જુઓ તો ચારણોનો ઇતિહાસ માત્ર યાચનાવૃત્તિનો જ નથી, કુરબાનીઓનો પણ છે.

જૂનાગઢના ચૂડાસમા રાજાના દરબારમાં ગગડ નામનો ચારણ રહે. તેની પત્નીને પોતાની ભાભી સાથે ભારે સ્નેહ. પુરુષો મિત્રો વિના રહી શકે, પણ સ્ત્રીઓ બહેનપણીઓ વિના ન રહી શકે. ઘણી વાર આ બહેનપણીઓ મોટી ઘટનાઓ સર્જી મૂકે - સારીયે ખરી અને ખોટીયે ખરી. ગગડની પત્નીને ગર્ભ રહ્યો. પુરુષને કદી સગર્ભાવસ્થાનો અનુભવ થતો નથી, પણ સ્ત્રીજીવનના બધા અનુભવોમાં સૌથી વધુ મહત્ત્વનો અનુભવ સગર્ભાવસ્થાનો હોય છે. સ્ત્રીનું સ્ત્રીત્વ ત્રિમુખી હોય છે: ૧. કન્યામુખી, ૨. પત્નીમુખી અને ૩. માતૃમુખી. તેનાં આ ત્રણે રૂપ તેને જુદાજુદા અનુભવો કરાવે છે. સ્ત્રીને કન્યા તરીકેનો જે અનુભવ થાય છે તે પુરુષને કુમાર તરીકે નથી થતો. કોડભરી કન્યા હોય, કોડભર્યો કુમાર ન હોય; અને કોડની માળાઓ ગૂંથવાનો અનુભવ પણ બહુ જ મહત્ત્વનો હોય છે. જેણે કદી કોડ સેવ્યા જ નથી તેનામાં પૂર્ણ કન્યાત્વનો વિકાસ થયો જ નથી હોતો. કોડ વિનાની કન્યા અધિકારી થઈ શકે, નેતા કે મંત્રી થઈ શકે, ઘણુંઘણું થઈ શકે, પણ મહાન પત્ની ન થઈ શકે. કોડભરી કન્યાને કોડ પૂરનારો પતિ જોઈએ. જેને કોડ જ ન હોય તેને જીવવા માટે સાથીની જરૂર પડે, પતિની નહીં. પતિ અને સાથી એક નથી. સાથી કરતાં પતિનો વિસ્તાર ઘણો મોટો છે. જેમજેમ પતિનો વિસ્તાર મોટો થતો જાય તેમતેમ પત્નીનો વિસ્તાર પણ મોટો થતો જાય. પતિ પત્નીને મહાન બનાવે છે. બંને જ્યારે એકબીજાનાં પૂરેપૂરાં પૂરક થઈ જાય ત્યારે દામ્પત્યસિદ્ધિ થાય છે. આ દામ્પત્યસિદ્ધિ જ પત્નીપણાની સફળ પરાકાષ્ઠા કહેવાય, કારણ કે દામ્પત્ય પત્ની જમાવતી હોય છે, પતિ નહીં. પૂરી જવાબદારીભર્યું જીવન જીવતી પત્નીને પત્નીપણાની ધન્યતાનો અનુભવ થાય છે.

એ જ પત્ની જ્યારે સગર્ભાવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તેને ત્રીજો અનુભવ થાય છે. પત્નીપણું હવે માતાપણામાં રૂપાંતરિત થઈ રહ્યું હોય છે. હવે તેનું મન બાહ્ય પદાર્થો કરતાં પેટમાં ઊછરતા ગર્ભમાં વધુ રહે છે. પોતાની અંદર એક બીજા જીવનો અનુભવ વધતો જાય છે. હવે કોડનું કેન્દ્ર પતિમાંથી ખસે છે ને પેટના ગર્ભ તરફ વળે છે. બાળક વિશેની કલ્પનાઓ થયા જ કરે છે. તેમાંથી બાળકોડ જાગે છે. પહેલાં પતિકોડ હતા, હવે બાળકોડ થવા લાગે છે. જે સ્ત્રીના જીવનમાં કશા કોડ જ નથી હોતા તે મોટા ભાગે લાગણીશૂન્ય બની જતી હોય છે. કોડમાં જીવવું એ પણ એક જીવન છે. કોડહીન વ્યક્તિ કદાચ વીતરાગ તો હોય, પણ તે જીવનનું હાસ્ય ખોઈ બેઠી હોય, ઊતરેલા ડાચાવાળી તે શુષ્ક જીવન જીવતી હોય. કોડમાં હસવુંયે છે અને રડવું પણ છે. હસવાનું અને રડવાનું હોય જ નહીં તો જીવન ક્યાં રહ્યું? યોગાનુયોગ ગગડ ચારણની પત્નીની સાથે જ તેની ભાભી પણ સગર્ભા થઈ. બંને નણંદ-ભાભીની ખૂબ દોસ્તી જામી. બંનેને પોતપોતાના બાળકના કોડ ઊભરાવા લાગ્યા. પ્રેમસંબંધ માત્ર વ્યક્તિ સુધી જ સીમિત ન રહેતાં વંશ-પરંપરામાં પણ ઊતરતો રહે તેવી પણ એક શુભ ભાવના થતી હોય છે.

પ્રસૂતિના દિવસો નજીક આવ્યા. બંને બાળકમય બની ગઈ હતી. એક દિવસ બંનેએ પોતપોતાના પેટ ઉપર હાથ ફેરવતાં-ફેરવતાં એકબીજાને વચન આપ્યું કે જો એકને દીકરો અને બીજાને દીકરી આવે તો પરસ્પરમાં લગ્ન કરવાં - નક્કી? હા, નક્કી! હા-હા, નક્કી! લે તાલી!!!

અને થયું પણ એવું જ ગગડ-પત્નીને એક અત્યંત રૂપાળી બાળકી જન્મી અને ભાભીને ત્યાં છોકરો જન્મ્યો, પણ હાથપગ વિનાનો, ટૂંઠો,

વિકલાંગ, બેડોળ, કદરૂપો. હવે શું કરવું? રૂપ જીવનનું ઐશ્વર્ય છે,તો બેડોળપણું જીવનનો અભિશાપ છે. અત્યંત બેડોળ અને ઘૃણા ઉપજે એવા બાળકને જોઈને માતાને ભારે આઘાત લાગ્યો. રૂપાળા બાળકના કોડ તે તો ભાંગીને ભુક્કો થઈ ગયા. તરત જ નવજાત લોચા જેવા વિકલાંગ બાળકને ટોપલામાં નાખીને દાસીને ઉકરડામાં દાટવા માટે મોકલી દીધો. કેટલાંક અભિશાપી બાળકો જન્મતાં જ દુઃખોનો પહાડ લઈને જન્મતાં હોય છે, તો કેટલાંક ભાગ્યશાળી બાળકો જન્મતાં જ સુખોનો સાગર લઈને જન્મતાં હોય છે.

દાસી ટોપલામાં વિકલાંગ બાળકને લઈને ગામબહારના ઉકરડે પહોંચી અને બાળકને દાટવા માટે ખાડો ખોદવા લાગી, પણ યોગાનુયોગ તે જ સમયે, જેની વેરે તેનાં લગ્ન થવાનાં હતાં તે કન્યાનો પિતા ત્યાંથી નીકળ્યો. તેણે દાસીને ધમકાવી, બધી સત્ય હકીકત જાણી લીધી અને ટોપલો પાછો ઉપડાવી બાળકની માતા પાસે આવ્યો અને આવું નહીં કરવા સમજાવી, બાળકને ઉછેરવાની સલાહ આપી. માતા પણ હૃદયથી વિલાપ કરતી હતી. ગમે તેવું તોય પોતાનું બાળક હતું, તેનો ત્યાગ અને તેને જીવતાં દાટી દેવાનું તેને જરાય ગમતું ન હતું, પણ પરિસ્થિતિવશ તેને આવો નિર્ણય લેવો પડ્યો હતો. સમર્થ વ્યક્તિ પણ પરિસ્થિતિથી લાચાર થઈ જતી હોય છે, તો આ તો બિચારી સ્ત્રી હતી. શું કરે? જીવવા માટે ઘણી વાર ન કરવાનું પણ કરવું પડતું હોય છે. આને જીવનની લાચારી કહેવાય. શ્રીરામ જેવા રામને પણ આવી લાચારી આવી હતી!

બાળક મોટો થવા લાગ્યો. તેનું નામ સોનંગ રાખવામાં આવ્યું. પણ અભિશાપ કદી એકલો નથી હોતો. તે મોટા પરિવાર સાથે ચારે તરફથી આવતો હોય છે. સોનંગ હજી કિશોર-અવસ્થાએ પણ પહોંચ્યો ન હતો ત્યાં તેનાં માતા-પિતા બંને ગુજરી ગયાં. બાળક અનાથ થઈ ગયો. વિકલાંગતા સાથે અનાથાવસ્થા કેટલી દુઃખદાયી હોઈ શકે તેની તો કોઈ કલ્પના પણ કરી શકે નહીં. હાથ-પગ ન હોવાથી તે ઘસડાઈ-ઘસડાઈને ચાલતો. તે તેના મામા(અને સસરા પણ)ના ત્યાં રહેતો. મામા તેને ઢોરાંની દેખરેખ રાખવા ચરિયાણમાં મોકલતા. મામાએ તેને બે કાખઘોડીઓ લાવી આપી હતી તેના આધારે તે ઠ્યૂકઠ્યૂક ચાલતો.

બીજી તરફ મામાની કન્યા પણ પંદરેક વર્ષની થઈ. તે તો હતી રૂપરૂપનો અંબાર! જોતાં જ રહી જવાય તેવું તેનું રૂપ અને ખીલતી જુવાની. સ્ત્રીની જુવાની તેના વક્ષઃસ્થળથી પ્રગટ થાય છે, પુરુષની જુવાની દાઢી-મૂછથી પ્રગટે છે. ઘણી વાર તો જુવાની વિનાની પણ દાઢી-મૂછ આવતી હોય છે. આવી દાઢી-મૂછ માત્ર ઉંમરની પ્રતીક બનતી હોય છે, જુવાનીની નહીં. રૂપયૌવનથી મલકાતી ચારણકન્યાને તેને સહેલીઓ અને ગામનાં છોકરાં ‘મંઢાની વહુ’ કહીને ચીઢવતાં. બાળલગ્નોથી તો હજારો કજોડાં થતાં, પણ આ તો ગર્ભલગ્ન કહેવાય. આવાં કજોડાંની તો વાત જ શી કરવી?

‘મંઢાની વહુ’ તરીકે રોજની ચિડવણીથી ચારણકન્યા ત્રાસી ગઈ. તેણે પોતાની માતાને કહ્યું: “આ મંઢાને ઘરમાંથી દૂર કર, નહીં તો હું કટારી ખાઈને મરી જઈશ!” નવાઈ તો જુઓ... એક છોકરો મંઢાપણાથી ત્રાસ ભોગવી રહ્યો છે, તો બીજી તરફ ગર્ભલગ્નથી કન્યા પણ મંઢાની વહુના લોકાપવાદથી ત્રાસ ભોગવી રહી છે. મંઢો તો મંઢો હતો જ, પણ રૂપાળી કન્યાને સેંકડો રૂપાળા જુવાનો પામવા તલસી રહ્યા હતા, ત્યાં “મંઢાની વહુ”ની કાળી છાપ ત્રાસ આપી રહી હતી. સ્ત્રીને સૌથી મોટું સુખ પતિગૌરવનું હોય છે. ગૌરવ વિનાનો પતિ સ્ત્રીનું માથું ઊંચું રાખી શકતો નથી. તેમાં પણ મંઢાપણાના કલંકથી ત્રાસી ગયેલી ચારણકન્યા મંઢાને ઘરમાંથી ધકેલી દેવા તૈયાર થઈ ગઈ. કન્યાના પિતાએ સોનંગને હાથેપગે ઘરબહાર કાઢી મૂક્યો. હવે ક્યાં જવું? ત્યારે અનાથાશ્રમો કે વિકલાંગગૃહો ન હતાં. આવી બધી માનવતાવાદી સંસ્થાઓ પશ્ચિમના લોકો લાવ્યા. ખાસ કરીને ખ્રિસ્તી ધર્મના પાદરીઓએ આ પ્રવૃત્તિ કરી અને કરી રહ્યા છે. આપણી પાસે ભવ્યાતિભવ્ય સોનામઢ્યાં મંદિરો હતાં, ભવ્ય મઠો હતા, છપ્પનભોગ અને રત્નજડિત મુગટો હતા, પણ અનાથાશ્રમો ક્યાં હતા?

સોનંગ કાખઘોડીના ટેકેટેકે દૂર જંગલમાં શારદામાતાનું મંદિર હતું ત્યાં પહોંચી ગયો. કશું ખાધા-પીધા વિના તે મંદિરમાં તપશ્ચર્યા કરવા લાગ્યો. ત્રણ દિવસ પછી પણ કાંઈ અનુભવ ન થવાથી તે નજીકના સમુદ્રમાં કાખઘોડીના સહારે આગળ ને આગળ વધવા લાગ્યો. આત્મહત્યા સિવાય હવે બીજો કોઈ રસ્તો જ ક્યાં હતો? એવામાં એક પ્રચંડ મોજું આવ્યું અને તેને છોક કિનારે ફેંકી દીધો. તે સમજી ગયો કે મોત પણ કપરા કાળમાં સાથ આપવા તૈયાર નથી. જેણે જીવનમાં કદી કપરો કાળ જોયો જ નથી તેણે જીવન જોયું જ નથી.

સોનંગ ચારણ ઘણો સમય સમુદ્રકિનારે બેભાન જેવી દશામાં પડ્યો રહ્યો. તેને અનુભવ થયો કે જાણે શારદામાતા તેને કહી રહ્યાં છે: “મરે છે શા માટે? તું શરીરથી મંઢો છે, પણ બુદ્ધિથી મંઢો નથી. શરીરના અભિશાપની સાથે બુદ્ધિનો આશીર્વાદ પણ તને મળેલો છે. જે મળ્યું છે તેનો ઉપયોગ કર, આ દેશ છોડી દે અને કોઈ કદરદાન રાજાને શોધી કાઢ. જા, કારબેલાના સપડ ચોટાણી પાસે જા.”

જીવનમાં કેટલીક વાર ઈશ્વરીય પ્રેરણા મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે. ઈશ્વરનો અનુભવ ચઢતી કળામાં નથી થતો, કપરા કાળમાં જ થતો હોય છે.

સોનંગ કારબેલાના રાજા સપડ ચોટાણી પાસે પહોંચ્યો. હવે તો તેનામાં કવિત્વ પણ ખીલી ઊઠ્યું હતું. તેણે દુહા રચી-રચીને સપડને સંભળાવ્યા. રાજાને આશ્ચર્ય થયું કે આ મંદો તો મોટો કવિ લાગે છે. રાજાએ કવિઓનો સંગ્રહ કરવો જોઈએ. કવિઓ રાજાને યશસ્વી બનાવીને અમર કરતા હોય છે. કવિ વિનાનો રાજા મહાન હોય તોપણ તેની મહાનતા રાજાની સાથે જ મરી જતી હોય છે. મહાનતાને પણ અમર થવા મહાન કવિ જોઈએ. વાલ્મીકિ ન હોત તો મહાન રામ મહાન ન થાત.

રાજા સપડે સોનંગનો ખૂબ આદરસત્કાર કર્યો. અંધારા પછી જેમ અજવાળું આવે તેમ વિપત્તિ પછી કોઈકોઈ વાર સંપત્તિ પણ આવતી હોય છે. હવે સોનંગનો જયજયકાર થવા લાગ્યો. ચારણ કવિને રાજા મળે તો બીજું શું જોઈએ?

થોડા દિવસ સપડના ત્યાં રહીને સોનંગે રાજાને વાત કરી કે મારી સગાઈ રાજથળીના પોતાના મામા ચારણને ત્યાં થઈ છે. મારી વિકલાંગતા અને દરિદ્રતાથી મામા-મામીએ મને કાઢી મૂક્યો હતો. હવે દરિદ્રતા તો દૂર થઈ છે, એટલે મામાને મળીને સગાઈ નક્કી કરી આવું.

સોનંગ ભારે ઐશ્વર્યની સાથે ઠાઠમાઠથી પાલખીમાં રાજથળી જવા વિદાય થયો. તેનો મામો તેના ઐશ્વર્યથી તો પ્રભાવિત થયો, પણ તેની વિકલાંગતા હતી તેવી ને તેવી હતી તેથી પોતાની કન્યા પરણાવવા ઇચ્છતો નહોતો, પણ વચનમાંથી ફરી શકાય તેમ ન હોવાથી તેણે એવી આકરી શરત મૂકી કે જે કદી પૂરી જ ન કરી શકાય: “જો મારી કન્યાને પરણવું હોય તો એકસો કેવરી ઘોડીઓ લાવીને પછી જ અહીં આવજો.” કેવરી ઘોડી એક મળવી કઠિન હોય ત્યાં એકસો ક્યાંથી મળે? પ્રતિજ્ઞામાંથી પલટી મારવી હોય તો કેટલાક લુચ્ચા લોકો એવાંએવાં બહાનાં અને શરતો મૂકતા હોય છે. પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરાવવા દબાણ ન કરી શકાય.

સોનંગ વીલે મોઢે પાછો ફર્યો, પણ ચઢતી દશા અને સાહ્યબી જોઈને તેની ન્યાતવાળા ચારણો બહુ પ્રભાવિત થયેલા. તે બધા તેને વળાવવા પાછળ-પાછળ છેક ભાગોળ સુધી આવ્યા. સોનંગ પાલખીમાં બેઠો હતો. પેલો ઉકરડો આવ્યો જ્યાં તેને દાટી દેવાનો હતો તે ખાડો જોયો. તે ખાડા પાસે જઈને તે બોલ્યો:

તરછોડે જં કે તજ્યો, માઈત્રે મારે,

કુમોતે મોત હિતે, લિખ્યો કેર ટારે?

સપડ સણગારે, ચારણ ડોલી ચાડેઆ.

જે માતા-પિતાએ જન્મતાં જ મને અહીં કમોતે મારવા-દાટવા મોકલ્યો હતો તે જ ખાડા આગળથી હું હવે રાજપાલખી ઉપર ચઢીને જઈ રહ્યો છું. વાહ રે વિધિ!

એક દિવસ આ જ ગામમાંથી નિરાધાર - તિરસ્કૃત થઈને સોનંગ વિદાય થયો હતો તે જ ગામમાંથી હવે ઐશ્વર્યના કારણે આખું ગામ તેને વિદાય કરવા ઊમટ્યું છે. વાહ રે વિધાતા!

ચાલતાં-ચાલતાં જામ ઓઢા જખરાણીનું રાજ્ય આવ્યું. નોતગામમાં જામને ખબર પડી કે કવિ સોનંગ અહીં મારી ભાગોળેથી જઈ રહ્યો છે. તે તરત જ આડો ફરી વળ્યો. પ્રસિદ્ધિનું પણ એક સુખ હોય છે. પૂજતાને લોકો વધુ પૂજે, ટોળેટોળાં ઊભરાય અને ડૂબતાને લોકો વધુ ડુબાડે, પથરા મારે. લોકોની આવી ટોળાવૃત્તિ હોય છે. હવે સોનંગ રાજા-મહારાજાઓમાં પ્રસિદ્ધ કવિ હતો. અતિ આગ્રહ કરીને જામ નોતિયાર તેને પોતાને દરબાર લઈ ગયો. કેટલીક વાર કવિઓ પોતાની કદર કરાવવા રાજા-મહારાજાઓ પાસે જતા હોય છે, તો કેટલીક વાર રાજા-મહારાજાઓ કદરને પાત્ર કવિને સામેથી બોલાવતા હોય છે. કવિ-કલાકાર અને સંગીતકાર રાજદરબારમાં તો કદર પામે, પણ કદી ધનાઢ્ય શેઠિયાને ત્યાં કદર ન પામે - ભલે ને ગમે તેટલું ગળું ફાડે કે મહાકાવ્ય રચે. બિચારા શેઠિયાનો એ વિષય નહીં. જ્યાં પ્રત્યેક વસ્તુનો ભાવતાલ થતો હોય ત્યાં કદરની આશા ન રખાય—હા, કડદો કરાય, પણ તે પણ શેઠિયાને ગરજ હોય ત્યારે.

સોનંગ ચારણ ઓઢા જામને ત્યાં રોકાઈ ગયો, પણ તેથી સપડને આઘાત લાગ્યો: મારો કવિ બીજાનો થઈ જાય તે કેમ ચાલે! સપડ દાતારે સોનંગને તેડી લાવવા મંડળી મોકલી, પણ ઓઢો જામ રજા જ ન આપે—જવા જ ન દે. બહુ રકઝક ચાલી, પણ સોનંગ ચારણ એકનો બે ન થયો. જેણે પ્રથમ સહાય કરીને વ્યક્તિત્વને ઊંચક્યું હોય તેને પાછળથી મોટી સહાય કરનારો મળે તોપણ છોડાય નહીં અને ભુલાય

નહીં. સોનંગે પાલખી ઉપડાવી દીધી. હજી તો પાલખી માંડ દશ ડગલાં ગઈ હશે ત્યાં ઓઢા જામને એવો હાર્ટ-એટેક આવ્યો કે તરત જ ત્યાં ને ત્યાં ઢળી પડ્યો. અત્યંત લાગણીશીલ માણસો હૃદયના આઘાતને સહી શકતા નથી. લાગણીહીન માણસોને કદી આઘાત લાગતો જ નથી. સોનંગ પાછો ફર્યો. તેને પસ્તાવો થયો: મેં ઓઢાની લાગણી ન દુભવી હોત તો સારું થાત. પણ હવે શું થાય? હા, હવે જ ખરું થાય. સોનંગ ચારણે ઓઢા જામની બાજુમાં જ પોતાની ચિતા ખડકાવી અને ઓઢાની સાથે જ જીવતા બળી મરવાનો નિશ્ચય કર્યો, પણ મરતાં પહેલાં સપડ દાતારને જોઈ લેવાની ઇચ્છાથી તે કારાબોલા ગયો.

તેના જતાં પહેલાં સોનંગના સરદારો અને સાથીદારો ત્યાં પહોંચી ગયા હતા. તેમણે ઓઢા જામ અને સોનંગની બધી વાત કરી. સોનંગ હવે દુનિયામાં નથી રહ્યો તેવું જાણીને સપડને પણ આઘાત લાગ્યો અને તે પણ તે જ ક્ષણે મૃત્યુ પામ્યો. તેને અગ્નિદાહ દેવા માટે આખું નગર ઊભરાયું હતું. પોતાના નિમિત્તે બે-બે દાતારો મૃત્યુ પામ્યા તેથી સોનંગને પણ ભારે આઘાત લાગ્યો. તેણે અહીં પણ સપડની બાજુમાં જ પોતાની ચિતા ખડકાવી અને તેની ઉપર ચઢી બેઠો. તેને લોકોએ બહુ રોક્યો પણ તે રોકાયો નહીં. તેથી સપડના રાજકુમાર ચોટાએ પોતાને માટે ત્રીજી ચિતા ખડકાવી અને કહ્યું કે હું પણ જીવતો બળી મરીશ. જો ચોટા બળી મરે તો રાજવંશ સમાપ્ત થઈ જાય. ભારે હાહાકાર થઈ જાય. રાજવંશનો નાશ કરવા જેવું કોઈ મહાપાપ નથી. બાવળોને બાળવાથી ફરી ઊગી નીકળે, આંબો ફરી ન ઊગે. આંબાનું જતન કરાય. અંતે સોનંગ ચારણ ચિતા નીચે ઊતર્યો, પછી ચોટો પણ ઊતર્યો. ઓઢા જામ અને સપડના અગ્નિસંસ્કાર થઈ ગયા. વાત પૂરી થઈ.

ના-ના, વાત હજી બાકી છે. પેલી સગાઈવાળી કન્યાનું શું? શું તેને બીજા હાથમાં જવા દેવાય? ના-ના! તો સો કેવરી ઘોડીઓ લાવવી ક્યાંથી?

સપડ દાતારની બધી અંતિમ ક્રિયાઓ પૂરી થયા પછી ચોટાકુમાર રાજગાદીએ બેઠો. આ વખતે તેણે બ્રાહ્મણ-ચારણો વગેરેને ઘણાં દાન આપ્યાં. જમાડવાનો અને દાન આપવાનો પણ કોઈ વાર સમય આવતો હોય છે. આ સમયે જે કાયર થઈને કશું કર્યા વિના બેસી રહે તે જીવનની તક ચૂક્યો કહેવાય. ચોટાએ સોનંગને દાન માગવા કહ્યું. તેણે સો કેવરી ઘોડીઓ માગી. ચોટાની અશ્વશાળામાં સવાસો કેવરી ઘોડીઓ હતી. તેણે તરત જ સવાસો ઘોડીઓ સોનંગને દાનમાં આપી દીધી. ચોટાની ઉદારતાથી સોનંગનું કામ થઈ ગયું.

સવાસો ઘોડીઓ લઈને સોનંગ દડમજલ કરતો પોતાના ગામ રાજથળી આવી પહોંચ્યો. હવે સસરાને વચન પાળ્યા વિના છૂટકો ન હતો. આખું ગામ મંઢા સોનંગ તરફ થઈ ગયું. પણ પેલી રૂપાળી કન્યાનું શું? કન્યાઓનું પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ અને વ્યક્તિત્વ નથી હોતું. તેઓ તો દોરે ત્યાં જાય. તે પણ હવે લગ્ન માટે તૈયાર થઈ ગઈ. મંઢા સોનંગનાં લગ્ન ધામધૂમથી થઈ ગયાં. જીવનભર તેણે સપડ દાતાર અને ઓઢા જામનાં કવિતો રચીને તેમના ગુણ ગાયા.

4. કપૂરી અને કારાયેલ

લૂંટફાટ કરવી એ પાપ જ કહેવાય. કોઈનાં માલમિલકત કે સ્થાવર-જંગમ સંપત્તિ જોરજુલમથી પડાવી લેવાં તે અધર્મ જ કહેવાય. આવું ન કરવું જોઈએ. રાજાનું કામ પ્રજાને આવી લૂંટફાટથી બચાવવાનું જ હોય. પણ આવી લૂંટફાટોમાં પણ કેટલાક અપવાદ પણ હોઈ શકે. કેટલીક વાર ધર્મમાં અધર્મ થતો હોય છે અને અધર્મમાં ધર્મ થતો હોય છે. જેમ કે ધર્મના નામે ઈશ્વર કે દેવદેવીઓને રીઝવવા માટે જ્યારે કોઈ નિર્દોષ જીવનું બલિદાન અપાય છે ત્યારે તે ધર્મમાં અધર્મ કહેવાય. કતલખાનામાં પશુ કપાય તે તો યોગ્ય ન જ કહેવાય, પણ તે ધર્મના નામે કપાતું નથી, તેથી તે માત્ર પાપ જ કહેવાય. પણ જ્યારે ધર્મના નિમિત્તે ઈશ્વર કે દેવ-દેવીઓને રાજી કરવા મંત્રોચ્ચાર દ્વારા કોઈ જીવનું બલિદાન અપાય છે ત્યારે તે પાપ જ નહીં, મહાપાપ જ કહેવાય. નવાઈ તો એ છે કે કતલખાનાના કસાઈને લોકો પૂજતા નથી, કદાચ ઘૃણા કરે છે, પણ ધર્મહેતુ જીવની કતલ કરનારાઓને કોઈ કસાઈ નથી કહેતું, પણ તેમને પૂજ્ય માનીને પૂજા થાય છે. આને ધર્મમાં અધર્મ કહેવાય.

કોઈ વિધવા થયેલી સ્ત્રીને જબરજસ્તી સતી થવા કે આખું જીવન વૈધવ્ય પાળવા મજબૂર કરવામાં આવે તો તે પણ ધર્મ કે સમાજના નામે અધર્મ કર્યો કહેવાય. આ રીતે તો આપણે પાપ કરીને પાપનું ગૌરવ લેતા થઈએ છીએ. આવું મહાપાપ કરનાર મહાન—ખાનદાન કહેવાય અને આવું પાપ ન કરનાર અર્થાત્ સતી ન થનાર કે વૈધવ્ય ન પાળનારને તિરસ્કારથી હલકાં માનીએ છીએ તે ધર્મમાં અધર્મ કહેવાય. આને ગૌરવપાપ પણ કહેવાય.

આવી જ રીતે કોઈ બાળક કે બાળકીને ફોસલાવી-પટાવીને સાધુ-સાધ્વીની દીક્ષા આપી જીવનભર તેમને પગ ઘસતાં કરી મૂકવાં, મોક્ષના નામે તેમને જીવનથી ભટકાવી મારવાં, જબરજસ્તી તપ કરાવવાં, દુઃખી કરવાં તે પણ ધર્મમાં અધર્મ કર્યો કહેવાય. આવાં બાળદીક્ષાર્થીઓ કુદરતી આવેગોમાં તણાઈ જાય અને ન કરવાનું કરી બેસે તો તેમાં દોષ તેમનો નહીં, પણ દીક્ષા આપનાર ગુરુઓનો કહેવાય, અનુમોદન કરનારા સમાજનો કહેવાય. એક અબુધ બાળકનું જીવન બરબાદ કરી નાખવું તે મૂંઝા જીવને મારી નાખવાથી ઓછું પાપ ન કહેવાય. આ ધર્મમાં અધર્મ કહેવાય.

ધર્મના નામે આપણે બધા (સંપ્રદાયો) કેટલોય અધર્મ કરતા હોઈએ છીએ. દુઃખ એ છે કે આવા અધર્મને કોઈ અધર્મ માનતા નથી, ઊલટાનું તેનું ગૌરવ લેતા હોય છે.

આવી જ રીતે કેટલીક વાર અધર્મમાં પણ ધર્મ થઈ જતો હોય છે. મને યાદ છે કે અમરનાથની પ્રથમ યાત્રા વખતે છેલ્લા પડાવ પંચતરણીમાં એક યાત્રાળુને એટલી બધી ઠંડી ચઢી ગયેલી કે તેનું શરીર લાકડા જેવું થઈ ગયું હતું. બધા ઉપાયો કરવા છતાં તે ઠીક થતો ન હતો. તેવામાં એક નિવૃત્ત સૈનિક કેપ્ટન મારી પાસે આવ્યો અને મને કહ્યું: “આપ કહો તો મੈં ઈસે વિસ્કી પીલા દૂં. અભી શરીર ગરમ હો જાયેગા.” મેં રજા આપી. તેણે પોતાની પાસેથી એક પ્યાલી પેલાને વિસ્કી પિવડાવી અને થોડી શરીરે ચોળી. થોડી જ વારમાં તે ઠીક થવા લાગ્યો. આખરે તે ઠીક થઈ ગયો. તેને જીવન મળ્યું. મારી દષ્ટિએ વિસ્કી પીવી-પિવડાવવી તે અધર્મ કહેવાય, પણ જે પરિસ્થિતિમાં તે પિવડાવી તેને ધર્મ જ કહેવાય. ધાર્મિક નિયમો અને પ્રતિબંધો જીવન માટે છે, જીવનને બરબાદ કરવા માટે નહીં.

પ્રાચીનકાળમાં નિયોગપ્રથા હતી. આજની દષ્ટિએ તે અધર્મ કહેવાય, પણ ત્યારે તે અધર્મમાં પણ ધર્મ જ કહેવાતો. પાંડવો વગેરે મહાન પુરુષો આવા નિયોગથી જ થયા કહેવાય છે. આ અધર્મમાં ધર્મ કહેવાય.

આવી જ રીતે કેટલીક વાર એવા બહારવટિયા પણ થયા હોય છે, જેઓ શાહુકારીના નામે ગરીબોનું લોહી ચૂસીને માલેતુજાર થયેલાને લૂંટીને ગરીબોને ખવડાવી દેતા હોય છે. ભયંકર વ્યાજખોર શાહુકારોથી ગરીબોને છોડાવવા કે બચાવવા જે હિંસા કરે છે, તે પણ અધર્મમાં કરેલો ધર્મ જ કહેવાય.

મૂળ વાત ઉપર આવીએ. કચ્છની ઉપલી સીમામાં આવેલા કારી-કચ્છના પ્રદેશમાં નારાયણ સમા થયો. તે જામ લખિયારનો વંશજ હતો. સમા અને સુમરા બે વંશો કચ્છ-સિંધમાં બહુ પ્રસિદ્ધ થયા ગણાય છે. બંનેના ઇતિહાસના ઢગલા પડ્યા છે. પરાક્રમીઓનો ઇતિહાસ હોય, કાયરોનો ઇતિહાસ ન હોય. નારાયણની ધાક વાગતી હતી. બધાની ધાક ન વાગે. જેની હાક વાગે તેની જ ધાક વાગે. જેની હાકથી

પાપીઓ ફફડી ઊઠે તેની જ ધાક હોય. જેની હાકથી પુણ્યાત્માઓ ફફડતા રહે તેની હાક ન હોય, રાડ હોય. રાડ પડાવનાર અંતે તો પોતે જ રોતો હોય છે. તેનો અંત કલંકિત હોય છે. નારાયણ સમો ધર્મરક્ષક હતો. પાપીઓનું દલન કરીને ધર્મરક્ષા થતી હોય છે. ધર્મરક્ષાનું ગૌરવ પ્રાપ્ત કરવું તે નિષ્ક્રિય ત્યાગી-વીતરાગી કરતાં પણ વધુ મહત્ત્વનું છે. શ્રીરામ ધર્મરક્ષક છે, તેથી રાક્ષસોનો સંહાર કરે છે. જેઓ રાક્ષસોનો સંહાર નથી કરતા તેઓ સંહાર કરવાની પ્રેરણા પણ નથી આપી શકતા. તેઓ ગમે તેટલા ત્યાગી-વીતરાગી હોય તોપણ તેઓ આડકતરી રીતે રાક્ષસોના સમર્થક બની જતા હોય છે. સજ્જન અને ગુંડા વચ્ચેની લડાઈમાં વીતરાગ થવાનો અર્થ ગુંડાનું સમર્થન જ કહેવાય. આવી તટસ્થતા અથવા વીતરાગિતાને આધ્યાત્મિક કાયરતા જ કહેવી જોઈએ.

નારાયણ વીર હતો અને તેની ધાકથી ગુંડાઓ થરથર કાંપતા હતા. તેનાથી પ્રજા સુખી હતી. પણ પ્રૌઢ ઉંમર થવા છતાં પણ નારાયણના ઘરે પારણું બંધાયું ન હતું, તેથી તે બહુ દુઃખી હતો. માણસના પુરુષાર્થની પણ સીમા હોય છે. તે ઘણુંઘણું કરી શકે છે, પણ ઘણુંઘણું નથી પણ કરી શકતો. ગમે તેટલો પુરુષાર્થ કરીને પણ તે પોતાના ઘરે પારણું નથી બાંધી શકતો. આ મોટાની મોટી લાચારી કહેવાય. લોકો તેને અને તેની રાણીને વાંઝિયામહેણાથી મારી નાખતા હતા. તે નિરાશ થઈ ગયો. નિષ્ફળતામાંથી નિરાશા પેદા થાય અને સતત નિરાશાથી હતાશા પેદા થાય. વ્યક્તિને આત્મહત્યા સુધી પહોંચાડે તેને હતાશા કહેવાય.

નારાયણ આત્મહત્યા કરવા નજીકના ચિત્રાણા ડુંગર ઉપર પહોંચી ગયો. ચિત્રાણામાં એક તપસ્વી તપ કરતો હતો. તપની સાધના દૂરના એકાંત સ્થળમાં કરાય. ગામમાં કે નગરમાં લોકસાધના કરાય. લોકોથી દૂર એકાંતમાં રહેનાર તપસ્વી લોકૈષણાથી બચી જતો હોય છે. લોકો વચ્ચે રહીને તપ કરનારને લોકૈષણા ખાઈ જતી હોય છે. લોકૈષણાભોગી અંતે ઢોંગી-પાખંડી અને દંભી થઈ જતો હોય છે.

ચિત્રાણામાં ચિત્રનાથ નામનો તપસ્વી રહે. નારાયણની છેલ્લી ઘડીએ ચિત્રનાથ તપસ્વી મળી ગયો. આને યોગાનુયોગ કહો કે ઈશ્વરકૃપા કહો. મરવા નીકળનારો છેલ્લી ઘડીએ નવું જીવન પ્રાપ્ત કરીને પાછો ફરે તેને પુરુષાર્થ ન કહેવાય. પુરુષાર્થની સીમા પૂરી થયા પછી કૃપાનો પ્રદેશ શરૂ થતો હોય છે. જેણે પુરુષાર્થની સીમા વટાવી જ નથી તે કદી કૃપાપ્રદેશમાં પ્રવેશનો અધિકારી થઈ શકતો નથી.

ચિત્રનાથને દયા આવી. આત્મહત્યાના છેડા સુધી પહોંચનાર પ્રત્યે હંમેશાં દયા કરવી જોઈએ. નારાયણનું દુઃખ જાણ્યું અને તે દુઃખ દૂર કરવા યોગીએ એક વનફળ લઈ આવવા આજ્ઞા કરી. નારાયણ એકની જગ્યાએ બે વનફળ લઈ આવ્યો. એક હાથમાં રાખ્યું અને બીજું ફાંટમાં સંતાડી રાખ્યું. માણસે બને ત્યાં સુધી કોઈની આગળ લુચ્ચાઈ ન કરવી જોઈએ, પણ કરવી જ હોય તો બધે કરવી, પણ ગુરુજનો આગળ ન કરવી જોઈએ. જે લોકો જીવનદાતા ગુરુજનો પ્રત્યે પણ લુચ્ચાઈ કરતા રહે છે તેમનો વિનાશ થઈ જતો હોય છે.

યોગી ચિત્રનાથ નારાયણની ચાલાકી જાણી ગયો. તેણે કહ્યું કે આ ફળથી તારી રાણીને પુત્ર થશે, પણ તે બહારવટિયો થશે. “ચાલો, કાંઈ વાંધો નહીં. વાંઝિયામહેણું તો ટળશે ને!” એવું આશ્વાસન રાખીને નારાયણ પાછો ઘરે આવ્યો. તેણે પેલું ફળ રાણીને ખવડાવ્યું. તેને ગર્ભ રહ્યો અને યોગ્ય સમયે પુત્ર થયો. તેનું નામ ‘કારાયેલ’ રાખવામાં આવ્યું. વ્યક્તિનાં સ્વભાવ અને ક્ષમતા જન્મજાત હોય છે. કારાયેલ જન્મજાત સદ્ગુણો અને દુર્ગુણોનું મિશ્રણ હતો. તે બહુ ઉદાર અને દાતાર હતો, પણ સાથેસાથે પડાવી લેવાની લૂંટારુ વૃત્તિવાળો પણ હતો. તેને પિતા તરફથી જે રકમ મળતી તે ઉદારતાથી ભાટ-ચારણોને આપવામાં વાપરી નાખતો. યાચકવર્ગ દાન આપનારનાં અતિશયોક્તિભર્યા વખાણ કરે, જે દાતાને બહુ ગમી જાય. વખાણ કરનારો યાચકવર્ગ વારંવાર આવે અને કારાયેલ આપતો રહે. વખાણ માટે અપાયેલું દાન વ્યક્તિને વખાણભૂખ્યો બનાવી દેતું હોય છે. આ વખાણભૂખ અંતે તો દાતાનું અનિષ્ટ જ કરતી હોય છે, જ્યારે તે વ્યસન બની જાય. સાચા દાનીએ વખાણભૂખમુક્ત રહેવું જોઈએ. આવો દાની કુપાત્રથી બચીને સુપાત્ર તરફ વળતો હોય છે. વખાણભૂખ્યાને કુપાત્રો લૂંટી લેતા હોય છે. દાન માટેની રકમ ખૂટવા માંડી એટલે કારાયેલે ધાડ-લૂંટ કરવા માંડી. તેણે અનેક લૂંટો કરી અને યાચકવર્ગને સંતોષવા મંડ્યો. તેની પાસે ટોળેટોળાં ઊભરાવા લાગ્યાં. પ્રસિદ્ધ દાતાઓને યાચકોનાં ટોળાં ફરી વળતાં હોય છે, જેમાં સુપાત્રો કરતાં કુપાત્રો વધારે હોય છે. બને ત્યાં સુધી દાતાએ પ્રસિદ્ધ થવાના મોહથી મુક્ત રહેવું જોઈએ, જેથી યાચકવર્ગના ત્રાસથી બચી શકાય.

ઘણી લૂંટો કર્યા પછી કારાયેલે બાંભણસરના સુલતાનનો ખજાનો લૂંટવાનો મનસૂબો કર્યો. તેણે પૂરા આયોજન પછી સુલતાનનો ખજાનો ચૂપચાપ લૂંટી પણ લીધો અને સીધો કારી-કચ્છ આવી ગયો. સુલતાનના દરબારમાં હાહાકાર થઈ ગયો. પગીલોકોએ પગ પકડ્યો. પગી એવા કુશળ હતા કે પાણીમાંથી પણ પગ પકડી પાડે. પગી નારાયણ સમાના ત્યાં પહોંચી ગયા. તેમને ખાતરી થઈ ગઈ કે પગ કારાયેલનો

જ છે. નારાયણ સમા સુલતાનનો મિત્ર હતો. તેણે મિત્રતા સાચવવા માટે નારાયણને ચેતવણી અને સલાહ આપીને વાત જતી કરી. મૈત્રી મિત્રના દોષો અને દુર્ગુણોને સહન કરી લેવાથી જ ચિરંજીવી રહેતી હોય છે. તડફડ કરી દેનારાની મૈત્રી લાંબો સમય ટકતી નથી. નારાયણ પોતાના પુત્રના દોષોથી ત્રાસી ગયો. તેને રોજેરોજ ઠપકો સાંભળવો પડતો. પ્રશંસાની જગ્યાએ ઠપકો આપનારાં ટોળાં રોજ આવે તો આબરૂદાર બાપ પુત્રથી ત્રાસી જાય. નારાયણે કારાયેલને કડવાં વચનો કહ્યાં અને કારાયેલ કારી-કચ્છને સલામ કરીને વિદાય થઈ ગયો. દુર્ગુણી પુત્ર અથવા પુત્રીને આબરૂદાર બાપનું ઘર લાંબો સમય સંઘરતું નથી. અંતે તેને ઘર છોડવું જ પડતું હોય છે. મોક્ષ માટે ગૃહત્યાગી થનાર વ્યક્તિ વૈરાગ્યથી ગૃહત્યાગી થતી હોય છે, જ્યારે દુર્ગુણોથી ગૃહત્યાગી થનાર પુત્ર અથવા પુત્રી આક્રોશથી ત્યાગી થતાં હોય છે. આક્રોશત્યાગ શાંતિ નહીં અશાંતિ જ આપે.

કારાયેલને ક્યાં જવું તે નક્કી ન હતું. અનિર્ધારિત મંજિલ વ્યક્તિને વહેલી થકવી નાખતી હોય છે. તે ચિત્રાણાના ડુંગરે પહોંચ્યો અને આશીર્વાદ આપનાર વૃદ્ધ તપસ્વીનાં દર્શન કર્યાં. તપસ્વી કારાયેલને ઓળખી ગયો: આ મારા આશીર્વાદથી ઉત્પન્ન થયેલો કુમાર છે. નારાયણે ફળ ચોર્યું અને તેના પરિણામે તેને ત્યાં દુર્ગુણી પુત્ર જન્મ્યો તે બધું તેને યાદ આવ્યું. તેમ છતાં ‘મારો આપેલો છે’ તેવા મોહથી તપસ્વીએ એક તાવીજ આપ્યું અને કહ્યું કે આ તાવીજ તેનું રક્ષણ કરશે. તપસ્વી-યોગીઓને પણ મમત્વનો મોહ વળગતો હોય છે. સદા નિર્મોહી તો સંત જ રહી શકે.

બહારવટિયાને રહેઠાણ માટે સારો ડુંગર જોઈએ. કચ્છમાં ડુંગરોનો પાર નહીં. અનેક ડુંગરો રખડતાં-રખડતાં અંતે તે વચ્છમાઈ ડુંગર આવ્યો અને અહીં રહેવાનું પસંદ કર્યું. અહીં રહીને તેણે લૂંટફાટ શરૂ કરી દીધી. પણ તેના ખાસ સિદ્ધાંતો હતા. કોઈ સ્ત્રી ઉપર કુદૃષ્ટિ કરવી નહીં. ગરીબોને, સાધુ-ફકીરોને લૂંટવા નહીં - આવા કેટલાક ઉચ્ચ આદર્શો અને કડક નિયમોના કારણે તેનું જીવન દોષોની સાથે ગુણભર્યું પણ બની ગયું હતું.

*

યુવાનીની શરૂઆત બે રીતે થતી હોય છે: એક તો ધંધા-રોજગારની શોધમાં અથવા કોઈ પ્રેમીની શોધમાં. ધંધોરોજગાર શરીરની - પરિવારની આવશ્યકતા હોય છે. જો બાપદાદાનો ધંધો પરંપરામાં ન મળ્યો હોય તો નવયુવાનને નોકરી-ધંધો શોધવાં પડતાં હોય છે. નોકરી-ધંધો શોધવા-કરવામાં વ્યક્તિનું ઘડતર થતું હોય છે. બેકારી ભોગવ્યા વિના જેઓ શ્રીમંતાઈ ભોગવતા થઈ જતા હોય છે તેઓ જીવનને અનુભવી શકતા નથી. જીવનનો સાચો અનુભવ દુઃખોથી થતો હોય છે, સુખોથી નહીં. કારાયેલ રખડી-આથડીને વચ્છમાઈ ડુંગર ઉપર સ્થિર તો થયો. તેને નોકરી-ધંધો શોધવાનાં ન હતાં. લૂંટ-ધાડ તે તેનો ધંધો હતો જ. પણ હવે તે જુવાન થયો હોવાથી કુદરતી રીતે વિજાતીય આકર્ષણ વધવા લાગ્યું હતું. તે પોતાની ઉંમરની કન્યાઓને જોતો જ રહી જતો. જોર કરીને નજર પાછી વાળતો તોપણ નજર પાછી ફરી-ફરીને કોઈ વિજાતીય પાત્ર તરફ ખેંચાઈ જતી. આને દોષ ન કહેવાય, આ કુદરતી પ્રવાહ કહેવાય, જે લગભગ બધાં યુવાન-યુવતીઓને થતો હોય છે. આવા પ્રવાહને રોકવા માટે કઠોર પ્રયત્નો કરવા પડતા હોય છે. વહેવા માટે કોઈ પ્રયત્નની જરૂર રહેતી નથી. વહેવું કુદરતી છે, રોકવું એ પ્રયત્ન છે.

એક વાર કારાયેલ શિકાર કરીને થાકેલો-તરસ્યો એક સંઘાર પરિવારના નેસડે પહોંચી ગયો. નેસડાના પુરુષો પોતપોતાનું પશુધન લઈને ચારવા વનમાં ગયા હતા. માત્ર સ્ત્રીવર્ગ જ રહી ગયો હતો. નજીકના કૂવા ઉપર એક પ્રચંડ શરીરવાળી મહાબળવાન યુવતી પાણી ખેંચી રહી હતી. ચામડાનો કોસ બનાવીને તે કોસ ખેંચી-ખેંચીને પાણી કાઢીને ઢોરોને પીવા માટે હવાડો ભરી રહી હતી. કોસ એટલો મોટો હતો કે મોટા પાડાની ખાલમાંથી બનાવ્યો હોવાથી ત્રણ પુરુષો ભેગા મળીને ખેંચે ત્યારે માંડ ખેંચાય તેવો હતો. આવો ભારે કોસ આ યુવતી એકલી ખેંચી કાઢતી હતી. તેના ઉપરથી તેના બળનો ખ્યાલ આવી જશે. તેણે નક્કી કર્યું હતું કે જે ભડવીર પુરુષ આ કોસને એકલા હાથે ખેંચી કાઢશે તેની સાથે જ હું લગ્ન કરીશ. આજ સુધી કેટલાય પુરુષો વીલે મોઢે પાછા ગયા હતા. આ યુવતીનું નામ કપૂરી સંઘાર. ભલભલા મર્દોનાં તેણે પાણી ઉતારી દીધાં હતાં. એવી બળવાન હતી કપૂરી.

સ્ત્રીને ભગવાને નાજુક અને કોમળ ઘડી છે, તેથી તે શરીરબળથી નથી જીવતી - ના, શરીરબળથી પુરુષને પહોંચી શકે છે. પુરુષ જો નાજુક, નમણો અને કોમળ હોય તો ગૌરવ ન પામે, તેના પુરુષત્વ વિશે શંકા કરાવે, પણ સ્ત્રી જો ભીમ જેવી હોય તો? કપૂરી ભીમ જેવી

હતી તોપણ ઘણા પુરુષો તેને પામવા તલસી રહ્યા હતા.

એક વાર લાંબા લસરકાથી તે કોસ ખેંચી રહી હતી. તેની ઓઢણી માથા ઉપરથી ઊતરી ગઈ હતી અને કસાયેલું કદાવર શરીર તેની પડછંદતા બતાવી રહ્યું હતું ત્યારે તરસ્યો કારાયેલ કૂવે પહોંચી ગયો. કપૂરીનું દૃશ્ય જોઈને તે તો વિસ્મિત થઈ ગયો: બાપ રે! આ તે કોઈ સ્ત્રી છે કે પહાડ છે? ઓઢણી વિનાનું તેનું તેજસ્વી શરીર ચમકારા મારી રહ્યું હતું. ઓઢણી-ચૂંદડી માત્ર તન ઢંકવાનું જ વસ્ત્ર નથી પણ તે આબરૂ ઢંકવાનું પણ આવરણ છે. આબરૂ આવરણથી ઢંકાતી હોય છે અને સચવાતી હોય છે. આવરણ વિનાની આબરૂ લૂંટાઈ જતી હોય છે. ઓઢણી કે ચૂંદડી વિનાની કન્યાઓ લૂંટારાઓને આમંત્રણ આપતી રહે છે—“આવો, અમને લૂંટો!” તેવા પોકાર પાડતી હોય છે. તરસ્યા કારાયેલને જોતાં જ કપૂરીએ ઝટ દઈને નીચે ઊતરી ગયેલી ઓઢણી ઓઢી લીધી. ઓઢણીથી માત્ર માથું જ નથી ઢંકાતું, પણ નવુંનવું ઊભરતું વક્ષ:સ્થલ પણ ઢંકાય છે. પુરુષોની દૃષ્ટિ બગાડનારું આ સ્થળ ઢંકાયેલું જ સારું. તેમાં સ્ત્રીનું રક્ષણ અને ગૌરવ રહેતાં હોય છે.

કારાયેલે કૂવાની નજીક જઈને મોઢા ઉપર ખોબો ધરીને પાણી પિવડાવવા પ્રાર્થના કરી. આજ સુધી જોયેલા બધા યુવાનો કરતાં આ યુવાન કાંઈક જુદો જ દેખાતો હતો. કપૂરીએ જરા ગર્વ અને તોછડાઈથી કહ્યું: “પાણી તો પાતાળમાં છે. જાતે કાઢો તો પીઓ, નહીં તો ઢોરાંની સાથે હવાડામાંથી પીઓ.” કપૂરીને અનેક યુવાનોની નિષ્ફળતા જોઈને યુવાનો પ્રત્યે તોછડાઈ થઈ આવી હતી અને તેથી પોતાના બરાબર કોઈ નથી તેનો ગર્વ પણ થયો હતો. જીતના ગર્વ કરતાં હરાવવાનો ગર્વ વધુ પ્રચંડ હોય છે.

તરસ્યા કારાયેલે ત્રણગણો મોટો કોસ હાથમાં લીધો. થાળામાંથી કૂવામાં નજર કરી: અધધધધધ! ખરેખર પાણી તો પાતાળમાં જ હતું. તેણે કોસને કૂવામાં સરકાવ્યો, બેત્રણ વાર પટકીને પૂરેપૂરો ભર્યો. કપૂરી મંદમંદ હસતી બધું જોઈ રહી હતી: હમણાં હવા નીકળી જશે! પણ આ શું? કારાયેલે સડસડાટ કોસ ખેંચ્યો અને થાળામાં પાણીનો ઢગલો કરી દીધો. કપૂરીનાં આનંદ અને આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. આખરે તેનો ગર્વ ઉતારનારો કોઈ ભડવીર મળ્યો ખરો. ગર્વીલી સ્ત્રી કોઈને ગાંઠતી નથી—હા, તેનો ગર્વ ઉતારે તેને જ ગાંઠે. કપૂરીનો ગર્વ ઊતરી ગયો. તેને દુઃખ ન થયું, આનંદ થયો. પત્ની પતિથી હારીને આનંદ પામતી હોય છે. પત્ની પતિને હરાવીને વધુ ઘમંડી અને ઉચ્છૃંખલ બનતી હોય છે. પત્નીને પતિના વિજયમાં પણ પોતાનું ગૌરવ અનુભવાતું હોય છે: આખરે તે મારો પતિ છે ને! પતિ આવો જ હોવો જોઈએ!

કપૂરીની ગર્વ અને તુચ્છકારભરી દૃષ્ટિ હવે પ્રેમથી છલકાવા લાગી. “ઊભા રહો! ઊભા રહો! હું તમને પાણી પિવડાવું!” તેણે કોસમાંથી પાત્રમાં પાણી લીધું અને ખોબો માંડેલા કારાયેલના ખોબામાં રેડવા માંડ્યું. ચસક-ચસક કારાયેલ પાણી પી રહ્યો હતો અને કપૂરી પણ જનમજનમની તરસી તેને જોઈ-જોઈને તૃપ્ત થઈ રહી હતી. જળતૃપ્તિ કરતાં પણ પ્રેમતૃપ્તિ ઘણી મહાન છે, જે કોઈક ભાગ્યશાળીને જ મળતી હોય છે. યોગાનુયોગ આ જ સમયે કપૂરીનો બાપ આવી ગયો. કપૂરીની શરત પૂરી કરનાર યુવાનને જોઈને તે પણ ધન્યધન્ય થઈ ગયો. ઉંમર વટાવી ચૂકેલી કુંવારી કન્યાના બાપને યોગ્ય જમાઈ મળે તો જાણે સ્વર્ગનો ખજાનો મળી ગયો.

પિતા સાઓ સંઘાર થાળા ઉપર આવ્યો અને પાણી પી ચૂકેલા કારાયેલને ઊભો કરીને તેના હાથમાં કપૂરીનો હાથ મૂકી દીધો. કપૂરીએ તરત જ ઓઢણીથી આખું મોઢું ઢંકી દીધું. વરની લાજ કઢાય. લાજ વિનાની વહુ પગલે-પગલે ચાલનારી ન હોય, કદાચ માથે ચઢનારી પણ હોય.

સાઓ સંઘારે બંનેનાં ધૂમધામથી લગ્ન કર્યાં અને બંનેને વિદાય કર્યાં. કારાયેલ પાછો પચ્છમના ડુંગરે આવી ગયો. હવે તે ગૃહસ્થ થઈ ગયો હતો. ગઢશીશા અને કોટડી વચ્ચે પોલડી ગામમાં આજે પણ કારાયેલની નિશાનીઓના અવશેષ છે.

5. સસઈ-પુનંહ

જીવનમાં શ્રદ્ધાની સાથે અંધશ્રદ્ધા પણ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે. પશુ-પક્ષીઓ અંધશ્રદ્ધાળુ નથી હોતાં, કારણ કે તેઓ શ્રદ્ધાળુ પણ નથી હોતાં. શ્રદ્ધા હોય ત્યાં થોડાઘણા પ્રમાણમાં અંધશ્રદ્ધા રહેતી જ હોય છે. શ્રદ્ધા તો રહેવાની જ, કારણ કે પૂરું જીવન બૌદ્ધિક બનાવી શકાતું નથી. પ્રેમ અને શ્રદ્ધા સોએ સો ટકા બૌદ્ધિક નથી હોતાં. બુદ્ધિ પછીનું પણ જીવન છે, જે અનુભવાય તો છે પણ તર્કોથી સાબિત કરી શકાતું નથી.

અંધશ્રદ્ધાનાં બધાં ક્ષેત્રોમાંનું એક પ્રબળ ક્ષેત્ર છે જ્યોતિષ. પશુ-પક્ષીઓને જ્યોતિષ હોતું નથી. તેઓ ગ્રહ-નક્ષત્ર-કુંડળી જોઈને લગ્ન કરતાં નથી તેમ જ પોતાનાં બચ્ચાંઓના જન્માક્ષર પણ કરાવતાં નથી, પણ માણસ બધું કરાવે છે. જે જેટલું વધુ કરાવે છે તે તેટલો જ વધુ ગૂંચવાતો રહે છે. અન્તરીક્ષમાં જનારાં અમેરિકન યાનો ચોઘડિયું જોઈને ઊડતાં નથી. આપણા નેતાઓ ચૂંટણી ફોર્મ પણ ચોઘડિયું જોઈને ભરે છે અને ઘણા હારે છે. કુંડળી મેળવીને થયેલાં લગ્નો ઘણી વાર તૂટી જતાં હોય છે અને કુંડળી વિનાનાં લીલાલહેર કરતાં હોય છે. લાખ પ્રયત્નો કરીને પણ પ્રેમ અને શ્રદ્ધાના ક્ષેત્રને નાબૂદ કરી શકાતું નથી. પ્રેમની વિકૃતિ મોહ છે અને શ્રદ્ધાની વિકૃતિ અંધશ્રદ્ધા છે. આ બંનેનો વિશાળ પરિવાર હોય છે, જે શિક્ષિત-અશિક્ષિત બધામાં થોડાઘણા પ્રમાણમાં રહેતો હોય છે.

કચ્છનો નાંચો બ્રાહ્મણ સારી આજીવિકા માટે સિંધ ગયો. જે પ્રદેશમાં સારી આજીવિકા મળતી હોય તે પ્રદેશમાં લોકો ખેંચાઈ આવતા હોય છે. સારી આજીવિકાની શોધ કરનારા ભ્રમણશીલ બની જતા હોય છે, જેથી નજીક કે દૂરના પ્રદેશમાં તેઓ પહોંચી જતા હોય છે. જે સંતોષી જીવો હોય છે તેઓ પલાંઠિયા થઈને ગામમાં જ બેસી રહેતા હોય છે. અતિસંતોષી પ્રજા કદી વિકાસ કરી શકતી નથી—બહુબહુ તો તે ભક્તો અને સંતો પેદા કરતી રહે છે. આવી જ રીતે અતિશ્રદ્ધાળુ પ્રજા વૈજ્ઞાનિકો પેદા કરી શકતી નથી, કારણ કે તેમને કશું શોધવાનું જ હોતું નથી. જે હોય છે તે જ બરાબર હોય છે. અતિ પ્રેમાળ પ્રજા પ્રેમીઓ તો પેદા કરી શકે છે, પણ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પેદા કરી શકતી નથી, કારણ કે પ્રેમમાર્ગમાં બુદ્ધિનો ઓછો ઉપયોગ થતો હોય છે.

નાંચો બ્રાહ્મણ સારી આજીવિકા માટે કચ્છમાંથી સિંધમાં આવ્યો. સિંધ ત્યારે સુખીસમૃદ્ધ પ્રદેશ હતો. સિંધુનદી અને વિશાળ જમીનની સાથે વ્યાપાર-ઉદ્યોગની ખિલવણી તેમાં કારણરૂપ હતાં. કોઈ પણ પ્રદેશની ખિલવણીમાં વેપારીઓ, ઉદ્યોગપતિઓ અને શાસકો મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવતા હોય છે. સુખી-સમૃદ્ધ પ્રદેશમાં ચારે તરફથી પ્રજા ખેંચાતી આવતી હોય છે. સિંધમાં પણ આવું જ થયું હતું.

નાંચો બ્રાહ્મણ બહુ સુખી થયો. તેવામાં તેની પત્નીને પ્રસૂતિ થઈ. શ્રીમંતની પ્રસૂતિ મીઠાઈઓના થાળ સાથે થતી હોય છે અને દરિદ્રની પ્રસૂતિ ભૂખમરા સાથે થતી હોય છે. દરિદ્રનું બાળક જન્મતાં જ ઘણા પ્રશ્નો લઈને જીવતું હોય છે, જેનો ઉકેલ લગભગ નથી હોતો.

નાંચાના ઘરમાં કન્યાનો જન્મ થયો. ‘દીકરો-દીકરી એકસમાન’ની ગમે તેટલી બૂમો પાડો, પણ ભારતમાં દીકરો જન્મતાં જે આનંદ થાય છે તે દીકરી જન્મતાં થતો નથી. અને આનંદ કે શોકનું કેન્દ્ર પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ જ વધારે હોય છે. સ્ત્રીઓને જ છોકરી નથી ગમતી, છોકરો ગમે છે. તેમાં પણ નાંચો જ્યોતિષકાર. તેણે ગ્રહો મેળવ્યા અને તેનું મન મ્લાન થઈ ગયું: અરરર! આ છોકરી તો ખોટા નક્ષત્રમાં જન્મી છે. તે જ્યાં રહેશે ત્યાં વિનાશ કરશે. તે સુખી થશે નહીં અને સુખી થવા દેશે નહીં. હવે શું કરવું? તરત જ તેને સુંદર રેશમનાં વસ્ત્રો પહેરાવીને, દરદાગીના ચઢાવીને, એક પેટીમાં પૂરીને નદીમાં તરતી મૂકી દીધી. દૂધપીતી કરવી કે બીજી રીતે મારી નાખવી તેના કરતાં ત્યજી દેવી સારી. નજીક ત્યજો તો કદાચ ઓળખાઈ જવાય, પણ નદીમાં તરતી મૂકી હોય તો આગળ દૂર કોઈના હાથમાં આવે તો કદાચ બચી જાય. કર્ણને આવી જ રીતે તરતો મૂકી દીધો હતો ને!

પેટી સિંધુનદીમાં તરતી-તરતી કપડાં ધોનારા ધોબીના હાથમાં આવી. ધોબી-ધોબણ સંતાન વિનાનાં હતાં. નવજાત બાળકી જોઈને બંને રાજીરાજી થઈ ગયાં. વાંઝિયાં દંપતીને સંતાનની ખોટ કેટલી સાલતી હોય છે તેનો અનુભવ સંતાનોની વણજારવાળાને ન થાય.

ત્યારે સિંધનું રાજ્ય ધલુરા સોઢાના હાથમાં હતું. ધલુરાનાં કપડાં પણ આ ધોબી જ ધોતો હતો. પોતાના ધોબીને ત્યાં બાળકી આવી છે તે જાણીને ધલુરાને પણ આનંદ થયો. ત્યારે નોકર અને માલિકનો સંબંધ પિતા-પુત્ર જેવો રહેતો. માલિકો નોકરો ઉપર સ્વજન જેવી લાગણી રાખતા અને તેમનાં કાર્યો કઢાવતા. ધોબીએ કન્યાનું નામ ‘સસઈ’ રાખ્યું. સસઈ મોટી થવા લાગી. અંધશ્રદ્ધાએ કહ્યો કે પરિસ્થિતિએ કહ્યો,

તેણે એક બ્રાહ્મણકન્યાને ધોબીકન્યા બનાવી દીધી હતી. ભારતમાં માન-પ્રતિષ્ઠા અને સુખ-સમૃદ્ધિ જ્ઞાતિ પ્રમાણે મળતાં હોય છે. સસઈ જોતજોતાંમાં મોટી થઈ ગઈ. તેનું જોબન અને રૂપ ખીલી નીકળ્યાં. છોકરો ખીલતો નથી પણ છોકરી ખીલે છે. ખેડૂત જેમ દાણાથી ખીલેલા ખેતરને સાચવે તેમ ખીલેલી છોકરીને પણ તેનાં માતા-પિતા સાચવતાં હોય છે. કન્યા અને સ્ત્રી પણ સચવાયેલાં સચવાય છે, ન સચવાયેલાં ખેતરની માફક ભેળાઈ જાય છે, કારણ કે હરાયાં ઢોર ઘણાં હોય છે. હરાયાં ઢોર કરતાં હરાયું માણસ વધુ ખતરનાક બની જતું હોય છે. તેમાં પણ હરાયા પુરુષ કરતાં હરાયી સ્ત્રી વધુ ખતરનાક બની જતી હોય છે. સસઈને ખીલેલી જોઈને ધોબી-ધોબણ ચિંતા કરવા લાગ્યાં. કન્યા કદી ચિંતા વિનાની હોતી જ નથી. તેની આગળપાછળ ચિંતા ચાલતી હોય છે.

*

સિંધની પશ્ચિમે અડીને આવેલો પ્રદેશ બલુચિસ્તાન. તેનું પૂર્વી પરગણું મકરાણ. મકરાણમાં ભારે દુષ્કાળ પડ્યો. આપણી પૃથ્વી ઉપર ચાર પ્રકારના પ્રદેશો છે: 1. અતિબરફવાળા, 2. અતિવૃષ્ટિવાળા, 3. અનાવૃષ્ટિવાળા, 4. રણવાળા. વિશ્વમાં એવો એક પણ પ્રદેશ નથી કે જ્યાં પ્રકૃતિનો અતિરેક કે અનતિરેક ન થતો હોય. બધું જ બરાબર હોય તેવો પ્રદેશ ક્યાંય નથી. આ દૃષ્ટિએ ભારતનો મધ્યભાગ કાંઈક વધુ ઠીક કહેવાય. તેથી બહુ પ્રાચીનકાળમાં લોકો વધુ સારા પ્રદેશો માટે સ્થળાંતર કરતા રહેતા અને તે મેળવવા લડતા રહેતા. કુદરતે આપેલો સારો પ્રદેશ ભોગવનારી પ્રજા બહુ પરાક્રમી કે બહુ સંશોધક નથી હોતી, પણ જ્યાં કુદરત વધુમાં વધુ દુશ્મન થઈને બેઠી હોય તેવા પ્રદેશમાં રહેનારી પ્રજા વધુ ખડતલ, પરાક્રમી અને સંશોધક બનતી હોય છે. મકરાણ, કચ્છ અને સિંધ આવા જ કુદરતત્રસ્ત પ્રદેશ કહેવાય, તેથી અહીંની પ્રજા વધુ પાણીદાર બનતી હશે.

મકરાણમાં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. પશુપાલકોનો દેશ હોવાથી, પશુઓને તો ઠીક માણસોને પણ જીવવું કઠિન થઈ ગયું. પશુપાલકોની અનેક જાતિઓ, તેમાંની એક જત નામની જાતિ. આ જત-જાતિએ પાછળથી ઇસ્લામ સ્વીકારી લીધો. તે બળવાન, સાહસી પણ ઝઘડાખોર ગણાતી. તેનો ધંધો જ એવો હતો. હજારો સાંઢણીઓ, ઘેટાં-બકરાં, વગેરે રણપશુઓ (ગાય-ભેંસ રણપશુ ન કહેવાય) લઈને તેઓ વિચરતા રહે, તેથી અવારનવાર સ્થાનિક લોકો સાથે તેમને ઝઘડા થયા કરે. ઇસ્લામ સ્વીકાર્યા પછી તે જાતિ વધુ આક્રમક બની ગઈ.

મકરાણના આરીજામે પોતાના છ પુત્રોમાંથી પુનંહ નામના સૌથી નાના પુત્રને અને બાલબલ વજીરને પશુઓનો મોટો કાફલો લઈને સિંધ તરફ દુષ્કાળ ગાળવા મોકલ્યો. સિંધ પણ રણપ્રદેશ જ કહેવાય, પણ તેની સિંધુનદી હિમાલયની ઘણી નદીઓનો સંગમ કરીને વિશાળ પાણીના જથ્થા સાથે અરબ- સાગરમાં મળવા આવે, એટલે સિંધને ચીરીને જ આવે. મિસરની નાઈલનદીની માફક સિંધુનદી પણ તેના બંને કિનારે દૂરદૂર સુધી પ્રદેશને લીલોછમ બનાવી દે. ત્યાં એટલી બધી હરિયાળી અને ઘાસચારો ઊગે કે છોક કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રથી પણ ઘણા લોકો દુષ્કાળ ગાળવા ત્યાં આવતા. દુષ્કાળ પૂરો થતાં જ બધા ફરી પાછા પોતપોતાના પ્રદેશમાં જવા ઊપડી જતા. આ ઉપરથી નદીઓનું મહત્ત્વ કેટલું બધું વધી જાય છે તે સમજી શકાય છે. એ જ કારણસર આપણે નદીઓને લોકમાતા કહીએ છીએ અને એ જ કારણસર હિંદુ ધર્મમાં નદીઓને પવિત્ર માનવામાં આવે છે.

પુનંહનો કાફલો છોક મકરાણથી સિંધના ભાંભોર નગરમાં આવી પહોંચ્યો. યોગાનુયોગ ધોબીની પાલિત કન્યા સસઈ અને પુનંહનો મેળાપ થયો. પ્રથમ મુલાકાતમાં જ બંને પ્રેમમાં પડી ગયાં. કાચી ઉંમરના પ્રેમને પાકતાં લાંબો સમય લાગે, પણ પાકી ઉંમરના પ્રેમને પાકતાં વાર ન લાગે. બંને પાકી ઉંમરનાં હતાં. બંને ઘણાં આગળ વધી ગયાં. વજીર બાલબલથી આ વાત છાની ન રહી. આમે પ્રેમ તો છાનો રહે જ નહીં. પણ પહેલાં તો પ્રેમ થતો જ નહીં. પહેલાં સગાઈ થાય, પછી વિવાહ થાય પછી પ્રેમ થાય તો થાય, નહીં તો રામરામ. પડ્યું પનારું પાર પાડવાનું. પણ આ બધી લાંબી પ્રક્રિયા પાર પાડ્યા વિના જ કોઈ નર-નારી સીધાં જ પ્રેમ કરી બેસે તો ભારે ઉપાધિ થાય. તેમાં પણ જો તે ધર્મમાન્ય ન હોય, સમાજમાન્ય ન હોય, પરિવારમાન્ય ન હોય, તો-તો તોનો કરુણ અંજામ જ આવે. પ્રેમ કરવા માટે લોકોએ પશ્ચિમમાં જન્મવું પડે, જ્યાં કોઈ પ્રતિબંધ નથી; પણ અહીં તો ‘ઓનરકિલિંગ’ થતાં રહે છે. આ ‘ઓનરકિલિંગ’નો દેશ કહેવાય. સંસ્કૃતિ એવી ભારે વજનદાર કે પ્રેમી યુગલોને સ્થાન જ નહીં. ઘરમાં ન એકાંત હોય અને જાહેરમાં પૂરો પ્રતિબંધ હોય. મૂંઝાઈ-રિબાઈને જુવાની પાર પાડવાની. પતિ-પત્નીનો સંબંધ મોટા ભાગે છોકરાં પેદા કરવા સુધી જ વધારે રહે. પ્રેમાલાપ માટે ન તો એકાંત મળે કે ન સમય મળે.

પણ પ્રેમ તો ગાંડો જ હોય છે. જ્યાં સુધી ડહાપણ ગાંડપણમાં રૂપાંતરિત ન થઈ જાય ત્યાં સુધી પ્રેમ સોળે કળાએ પ્રગટે નહીં. ડહાપણભર્યા સમાજોમાં પ્રેમકથાઓ ન હોય, કારણ કે ગાંડપણ વિનાની પ્રેમકથા હોય જ નહીં. સસઈ અને પુનંદ પરસ્પરના પ્રેમમાં તરબોળ થઈ ગયાં. પણ હવે દુષ્કાળ પૂરો થયો. પાછા મકરાણ જવાનો સમય આવી ગયો. પુનંદની આગળ મોટો પ્રશ્ન હતો: સસઈને મૂકીને - છોડીને મકરાણ જવાય કેમ? જે લોકો પ્રેમ કરીને જરૂર પડે ત્યારે એકબીજાને છોડી શકતાં હોય છે તેઓ બહુ દુઃખી નથી થતા, કારણ કે તેઓ છોડી શકે છે, પણ જેઓ છોડી શકતા જ નથી તે લોકો વિયોગના દુઃખથી ભારે દુઃખી થતા હોય છે. પ્રેમકથામાં સંયોગકથાનું મહત્ત્વ નથી હોતું, વિયોગકથાનું જ મહત્ત્વ હોય છે. વિયોગ હોય જ નહીં તો પ્રેમકથા પણ ન હોય.

પુનંદના પ્રેમની દૃઢતા જોઈને બાલબલે ધોબીને ત્યાં સસઈનું માગું કર્યું. ધોબી તો રાજીરાજી થઈ ગયો. ક્યાં મકરાણનો રાજકુમાર અને ક્યાં ધોબીની કન્યા!! પણ તેણે એક શરત મૂકી કે પુનંદ રાજકુમાર ધોબી થઈને અહીં રહે તો જ કન્યા આપું. તેને ભય હતો કે આવા મોટા માણસને ત્યાં સસઈનું માન રહેશે નહીં. કદાચ પુનંદ પ્રેમ કરે, પણ ઘણી ઊતરતી જ્ઞાતિ કન્યા પ્રત્યે તો પૂરો પરિવાર ઘૃણા કરશે. ઇસ્લામ સમાનતાની વાત તો કરે છે, પણ તે મસ્જિદમાં જ, બાહ્ય જીવનમાં—ખાસ કરીને લગ્નજીવનમાં સમાનતા નથી રહેતી. ત્યાં તો પોતપોતાની ખાનદાનીની વાડ હોય જ છે. તેથી તો દર વર્ષે પાકિસ્તાનમાં અને ભારતમાં પણ કેટલાંય ‘ઓનરકિલિંગ’ થતાં રહે છે. કન્યાને સોનેમઢ્યું મોટું ઘર કે ઊંચી ખાનદાનીવાળો પરિવાર સુખ નથી આપતો; જો તે ઊતરતી હોય તો ઘૃણા આપે છે.

ધોબીની શરત માનવા બાલબલ તૈયાર ન થયો, તેથી હારીથાકીને પુનંદને ભાંભોરમાં જ છોડીને બધા વિશાળ પશુધન સાથે મકરાણ વિદાય થઈ ગયા.

ધોબી પોતાની શરતમાં મક્કમ હોવાથી અંતે પુનંદે ધોબી થવાનું સ્વીકારી લીધું. પ્રેમ માટે રાજકુમાર ધોબી થઈ ગયો. આને ક્યો ડાહ્યો માણસ ડહાપણ કહે! હવે તે નદીમાં ઢીંચણ સમા પાણીમાં ઊભો ઊભો આખો દિવસ કપડાં ધોતો રહે. પણ અહીં પુનંદ અને સસઈને જે પ્રેમતરબોળતા મળી તે મકરાણમાં રાજપરિવારમાં કદી મળવાની ન હતી. બસ પ્રેમ મળ્યો એટલે ધન્યધન્ય થઈ ગયાં! જે લોકો ધનભોગી હોય છે તેઓ કન્યા નથી શોધતા, કન્યાના માધ્યમથી ધન શોધતા હોય છે. તેમની પ્રથમ પસંદગી ધનની રહે છે, પછી કન્યાની. કન્યા ગમે તેવી હોય તોપણ ચાલે, ધન મળે તો બસ. આવા લોકોને ખાનદાની શયતાન કે જલ્લાદ જ કહેવા જોઈએ, જેઓ માત્ર ને માત્ર ધન જ શોધતા ફરે છે. ખાનદાનીના અંચળા નીચે છુપાયેલા આ શયતાનોને પથ્થરથી મારવામાં આવે તોપણ પાપ ન લાગે.

પુનંદ ધોબી થઈ ગયો તેથી ધોબીએ સસઈને ધૂમધામથી પુનંદ સાથે પરણાવી દીધી. પ્રેમલગ્નો મોટા ભાગે પાછળથી નિષ્ફળ થતાં હોય છે, કારણ કે પ્રેમનો ઊભરો કાયમ રહેતો નથી. તે ક્યારે બેસી જાય તે કહેવાય નહીં. બેસી ગયેલો ઊભરો પરસ્પર ઘૃણા પણ કરાવતો હોય છે. પ્રેમ-દુશ્મનો વધુ ભયંકર બની જતા હોય છે. જે લોકો જાન ન્યોછાવર કરતા હતા તેઓ જ હવે એકબીજાનો જાન લેવા તલપાપડ થઈ જતા હોય છે. લગ્ન પહેલાંનો પ્રેમ લગ્ન પછી પતિ થતો હોય છે. અને પતિ તો તેને કહેવાય જે હુકમ ચલાવે. પ્રેમીનું આ પતિરૂપ પેલી સ્ત્રી પચાવી શકતી નથી, તેથી ચડભડ થવા લાગે અને અંતે ભડકો પણ થઈ જાય—કાંઈ કહેવાય નહીં. પણ જો પ્રેમી લગ્ન પછી પણ પ્રેમી જ રહે, પતિપણની જોહુકમી ન ચલાવે તો અને બીજી તરફ પ્રેમિકા પત્ની બની જાય તો લગ્નજીવનને વાંધો ન આવે. બધી પ્રેમિકાઓ સુઘડ પત્ની થઈ શકતી નથી હોતી, તેથી તેઓ સંપૂર્ણ સમર્પણ કરી શકતી નથી, તેથી દામ્પત્ય જામતું નથી. જેણે સુખમય જીવન જીવવું હોય તેણે પ્રેમિકાને પરણવા કરતાં પત્નીને પરણવું વધુ હિતાવહ છે. પ્રેમિકા શરતો પૂરી ન થાય તો સાથ છોડી શકે છે, પણ આદર્શ પત્ની કદી સાથ નથી છોડતી, કારણ કે તેની કોઈ શરત જ નથી હોતી. ભળી જવું અને પગલે-પગલે ચાલવું એ જ તેની સાધના હોય છે.

પુનંદ અને સસઈ પરણ્યા પછી પણ પૂરેપૂરાં પ્રેમી બની રહ્યાં. તેમનો પ્રેમ કદી મોળો ન પડ્યો, તે જામતો જ ગયો.

પણ મકરાણના આરીજામને જ્યારે આવાં કલંકલગ્નની ખબર પડી તો તે લાલચોળ થઈ ગયો: પુનંદે મારું નાક કાપી નાખ્યું! આપણે ત્યાં બનાવટી આબરૂનું પણ એક મોટું નાક હોય છે. તે કપાય તો હાહાકાર થઈ જાય. આરીજામના ત્રણ પુત્રો પુનંદને કોઈ પણ ભોગે પાછો લાવવા નીકળી પડ્યા. જે લોકો પોતાને ઉચ્ચ સમાજના અભિજાત માણસો માનતા હોય છે તેમની ઉચ્ચતાના સૌથી મોટા ઘટક તરીકે લગ્નસંબંધોને માનવામાં આવતા હોય છે. આવા ઉચ્ચવર્ગીય લોકો દારૂ પીવાથી, ચોરી કે લાંચરુશવત લેવાથી કે બીજા કોઈ દોષોથી નાના નથી થતા, પણ જો લગ્નસંબંધો ઊતરતી જ્ઞાતિમાં કરે તો તરત જ નાના થઈ જતા હોય છે. જ્ઞાતિગૌરવ જો અન્ય જ્ઞાતિહીનતા દ્વારા

સ્થાપિત થયું હોય તો તેવું જ્ઞાતિગૌરવ મિથ્યાભિમાન વિનાનું નથી હોતું. પુનંહના ત્રણે ભાઈઓ ધોબી થયેલા પુનંહને ત્યાં આવી પહોંચ્યા. પુનંહ અને સસઈએ તેમનો ખૂબ સત્કાર કર્યો. પરિવારથી તરછોડાયેલો માણસ પરિવારનો સ્નેહ પામવા આતુર રહેતો હોય છે. પરિવારના સગા ત્રણ ભાઈઓ સામે ચાલીને પોતાને ઘરે આવે તો તેથી વધુ રૂંડું બીજું શું હોઈ શકે! અને સસઈના ત્રણ જેઠ આવ્યા હતા. તેના આનંદનો પાર ન હતો. બધાને ખૂબ પ્રેમથી જમાડ્યા અને રાખ્યા. થોડા દિવસમાં બધાં એકબીજાના પ્રેમમાં ઓતપ્રોત થઈ ગયાં. એક દિવસ ત્રણે ભાઈઓએ પુનંહને ખૂબ દારૂ પિવડાવ્યો. તે બેભાન થઈ ગયો. તેને ઉપાડીને પવનવેગી સાંઢણી ઉપર બેસાડ્યો અને કાઠા સાથે બરાબર બાંધી દીધો. હવે બંને સાંઢણીઓને મકરાણ તરફ મારી મૂકી. કામ ફતેહ કર્યાનો ત્રણેને આનંદ હતો. પુનંહ તો દારૂના નશામાં બેભાન થયેલો હતો. મોડેમોડે તે ભાનમાં આવ્યો ત્યારે પવનવેગી સાંઢણીઓ હરણફાળ ભરતી દોડી રહી હતી. તેને એવો મુશ્કેટાટ બાંધ્યો હતો કે હાલીચાલી શકાય તેમ પણ ન હતું. પચાસ ગાઉ કાપ્યા પછી રાત્રે સાંઢણીઓ ઝુકાવી બધા ઊતર્યા. પુનંહ ઉપર સખત ચોકીપહેરો હતો. તે તો એક જ રટણ રટતો હતો: “સસઈ! મારી સસઈ! મને છોડી દો!” વગેરે. પણ તેની કરુણ વાણી કોઈ સાંભળવા તૈયાર ન હતું. બધી કરુણતા કરતાં પ્રેમવિયોગની કરુણતા ભારે વ્યથિત કરનારી હોય છે. તેમાં પણ જ્યારે આવો વિરહ કૂરતાપૂર્વક કરાવવામાં આવ્યો હોય ત્યારે તો તેની વ્યથાનો પાર નથી રહેતો. અડધી રાત્રે જ્યારે આખા દિવસના થાક્યાપાક્યા બધા સૂઈ ગયા હતા ત્યારે પુનંહ પોતાનાં બંધન ઢીલાં કરીને ચૂપચાપ ભાંભોરની દિશા તરફ ભાગી છૂટ્યો. મુખ્ય રસ્તે પેલા પાછળ પડીને પકડી પાડે તે ભયથી તે રણના આડા રસ્તે બેબાકળો દોડતો રહ્યો. તેના મોંએ એક જ રટણ હતું: “સસઈ... સસઈ... સસઈ!” બીજી તરફ સસઈએ જ્યારે ઊંટોના વાડામાં ઊંટોને, મહેમાનોને અને પુનંહને ન જોયા ત્યારે તેને ફાળ પડી. “દગો... દગો... દગો! પુનંહ! પુનંહ!” એમ રાડો પાડતી ઉઘાડા પગે તે દોડવા લાગી. આખું ગામ ખૂંદી વળી પણ કાંઈ સમાચાર ન મળ્યા. કોઈએ કહ્યું કે અડધી રાત્રે બે સાંઢણીઓ આ તરફ દોડતી જતી મેં જોઈ હતી. સસઈ સમજી ગઈ કે નક્કી પુનંહનું અપહરણ કરવામાં આવ્યું છે. તે મકરાણના માર્ગે ભૂખી ને તરસી “પુનંહ! પુનંહ!” કરતી બાવરી બનીને દોડતી રહી. આ વખતની તેની વિરહદશાનું વર્ણન સિંધના સૂફી શાહ લતીફે સિંધી ભાષામાં જે કર્યું છે તે ભલભલાને રોતો કરી દે તેવું છે. અંતે ભૂખી ને તરસી સસઈ એક રેતાળ ડુંગરામાં ઢળી પડી. તેના શ્વાસના ધબકારા ધીમા થવા લાગ્યા. બિચારી ધોબણ થવાનો દંડ ભોગવી રહી હતી. “પુનંહ! પુનંહ!” કરતાં-કરતાં તેણે પ્રાણ છોડી દીધા. નીચે શિયાળવાં અને ઉપર ગીધડાં મંડરાવા લાગ્યાં. એવામાં પુનંહ પણ કેટલાય દિવસનો ભૂખ્યો અને તરસ્યો “સસઈ! સસઈ!” કરતો-કરતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. રણમાં પડેલું સસઈનું મડદું તેણે જોયું. તે સમજી ગયો. તે મડદાને વળગી પડ્યો—એવો વળગ્યો—એવો વળગ્યો કે તેના તે સ્થિતિમાં જ પ્રાણ નીકળી ગયા. સારું થયું બંને ધન્ય થઈ ગયાં! આવું મૃત્યુ તો યોગીઓથી પણ ઉત્તમ કહેવાય. આ બંને પ્રેમયોગી હતાં. પ્રેમયોગને લોકો ન તો સમજી શક્યા છે ન સમજી શકશે. થોડી જ વારમાં માર-માર કરતી બે સાંઢણીઓ આવી. ત્રણે ભાઈઓ નીચે ઊતર્યા, વળગી પડેલાં બે મડદાંને જોયાં. હવે તેમને ભાન થયું: આપણે આમના પ્રેમને ઓળખી શક્યા નહીં. ત્રણેએ જોડા કાઢીને પ્રણામ કર્યા. ત્યાં જ ખાડો કરીને બંનેને ભેગાં જ દફનાવી દીધાં. અંતિમ નમાજ પઢીને તેઓ પણ રોતાકકળતા વિદાય થયા. “મારો ભાઈ! મારો ભાઈ!” કહેતાં-કહેતાં મકરાણ પહોંચ્યા. સાચો પ્રેમ બલિદાન પછી પૂજાતો હોય છે. શાહ લતીફે બંનેને અમર કરી દીધાં.

6. સુંહિણી-મેહાર

પરાક્રમકથાઓમાં જેટલી પરાક્રમની પ્રધાનતા રહેતી હોય છે તેટલી જ પ્રધાનતા પ્રેમકથાઓમાં પણ પરાક્રમની રહેતી હોય છે. ધિંગાણાં અને યુદ્ધ પરાક્રમ વિના ન થાય, તેમ પ્રેમ પણ પરાક્રમ વિના ન થાય. બંનેનું અંતિમ ચરણ તો બલિદાન જ બનતું હોય છે. આવું જ ભક્તિકથાનું પણ કહી શકાય. જે પરાક્રમી હોય તે જ ભક્ત થઈ શકે. પરાક્રમ વિનાનો નમાલો માણસ ન યુદ્ધ કરી શકે, ન પ્રેમ કરી શકે, ન ભક્તિ કરી શકે. આ ત્રણે માર્ગો ખાંડાની ધાર ઉપર ચાલવા જેવા છે.

કચ્છના એક નાના ગામમાં રહેતો એક મુસ્લિમ કુંભાર વધુ સારી કમાણી માટે સિંધ ગયો અને સિંધુનદીના કિનારે એક નાના ગામમાં વાસણ ઘડવાના કામમાં રોકાઈ ગયો. ત્યારે સિંધપ્રદેશ ભાંગ્યાનો ભેરુ ગણાતો. આજુબાજુના સૂકા-દુષ્કાળિયા પ્રદેશની જનતા ભૂંડા દિવસોમાં સિંધ તરફ ધસી આવતી. સિંધની સિંધુનદીના બંને કિનારા સૌને આશ્રય આપતા. અહીં નદીના કાંપના કારણે ફળદ્રુપ જમીન હોવાથી પુષ્કળ ખેતી થતી અને પુષ્કળ ઘાસ થતું, તેથી માલધારીઓ માટે આ પ્રદેશ સ્વર્ગ જ ગણાતો. સિંધમાંથી સિંધુનદીના બંને કિનારાના પ્રદેશને બાદ કરો તો કશું જ ન રહે. સમૃદ્ધિમાં પ્રદેશ પણ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતો હોય છે.

આ પ્રદેશમાં પેલો કચ્છી કુંભાર પોતાનું ખોરડું બનાવીને રહેવા લાગ્યો. કુંભારને હિંદુ ધર્મમાં પ્રજાપતિ કહેવાય છે. પ્રજાપતિ એટલે બ્રહ્મા. પેલો બ્રહ્મા જેમ જીવસૃષ્ટિ રચે છે તેમ આ પ્રજાપતિ પણ ઘડાઓની રચના કરે છે. ઘટ-ઘટ ઘડવાથી આ પણ ઘડવૈયો પ્રજાપતિ કહેવાયો છે. પ્રજાપતિનાં ચાર મુખ છે: 1. લોખંડ વગેરે ધાતુઓ, 2. કાષ્ઠ વગેરે લાકડાં, 3. પથ્થર વગેરે પાષાણ અને 4. માટી વગેરે. આ ચારમાંથી સૃષ્ટિરચના થતી હોવાથી વિશ્વકર્મા પ્રજાપતિનાં ચાર મુખ બતાવ્યાં છે. આ ચારેમાં સૌથી વધુ મહત્ત્વ કુંભારનું મનાવું જોઈએ, કારણ કે લોખંડ-લાકડું-પથ્થર તો શ્રીમંતોની જરૂર કહેવાય, પણ માટીની જરૂર તો સૌની કહેવાય.

કુંભાર જ્યારે કચ્છથી સિંધ આવ્યો ત્યારે તેની સાથે તેની ઘરવખરી, ભેંસો વગેરેની સાથે તેની પત્ની અને એક નાનકડી દીકરી પણ હતી. વિકટ સ્થિતિમાં જ્યારે કોઈ ઉચાળા ભરે ત્યારે ઘરનું ઝાડુ પણ સાથે લઈ જાય. ત્યારે વસ્તી બહુ ઓછી હતી અને જમીન ઘણી હતી, જેથી જેને જ્યાં ઠીક લાગે ત્યાં વસી જતું. કોઈ રોક-ટોક ન રહેતી.

કુંભારનું કામ ખૂબ ચાલવા લાગ્યું. તેનાં વાસણો ખૂબ વખણાય. દૂર-દૂરથી ખરીદવા લોકો આવે. કુંભાર નવરો જ ન પડે. જોતજોતાંમાં પેલી નાનકડી કન્યા મોટી થઈ. તે અત્યંત રૂપાળી અને યૌવનભરપૂર હોવાથી ખીલેલા ફૂલની માફક ચારે તરફ મધમધવા લાગી. રૂપ સહજ દર્શનીય હોય છે. રૂપ નજર ખેંચી જ લે. કુદરતી રૂપ જોવા લોકો કાશ્મીર જેવા પ્રદેશોમાં જતા હોય છે, પણ માનવીય રૂપ તો કુદરતી રૂપ કરતાં પણ વધુ આકર્ષક બની જતું હોય છે. પશુ-પક્ષીઓ રૂપભૂખ્યાં નથી હોતાં, માત્ર પેટભૂખ્યાં જ હોય છે; પણ માણસને તો પેટભૂખ કરતાં પણ રૂપભૂખ વધારે હોય છે. આમાં થોડા અપવાદો હોય છે તેની ના નહીં. ઇતિહાસ બતાવે છે કે પેટભૂખ કરતાં રૂપભૂખનો અગ્નિ વધુ પ્રચંડ થઈને લોકોને બાળતો રહે છે.

કુંભારે પોતાની અતિરૂપાળી કન્યાનું નામ સુંહિણી (શેણી) પાડ્યું હતું. સુંહિણી બાપને ખૂબ મદદગાર થાય. કારીગરોનાં સંતાનો બચપણથી જ બાપદાદાના ધંધામાં પરોવાયેલાં રહેતાં હોવાથી બચપણથી જ કામધંધામાં લાગ્યાં રહેતાં હોય છે. એમ કહી શકાય કે કારીગરોનો પૂરો પરિવાર કમાતો હોય છે. સુંહિણી માટી લાવે, પલાળે, ખૂંદે, ટૂંપે, પિંડા બનાવે, વાસણો ઉતારે સૂકવે, પકવે અને વેચે પણ ખરી. કારીગરોનાં બાળકો રોજની દૃષ્ટિએ અપંગ ન હોય, બધાં સ્વાવલંબી હોય.

કુંભારના ગામથી નજીક જ એક ખાનદાન મોગલ પરિવાર વસે. ઉચ્ચ ખાનદાન હોવા છતાં પરિસ્થિતિવશ તે ઘસાઈ ગયો હતો. ઉચ્ચ ગણાતા લોકો જલદી ઘસાય અને તેમનો ઘસારો જલદી ભરપાઈ પણ ન કરી શકાય. મોગલ પરિવારનો એક છોકરો સુંહિણીના ગામે જઈ ચઢ્યો. તેની નજર માટીમાં લથબથ થઈને માટીકામ કરતી સુંહિણી ઉપર પડી. શણગાર વિનાનું રૂપ જ સાચું રૂપ હોય છે. શણગારેલું રૂપ બહુ વિશ્વાસપાત્ર ન ગણાય. મેકઅપ ધોવાઈ ગયા પછી ચહેરો ચુડેલ જેવો પણ દેખાય - કાંઈ કહેવાય નહીં. સાચા રૂપને મેકઅપ કે શણગારની જરૂર જ નથી હોતી. મોગલ યુવાન, જેને લોકો મેહાર (મહિવાલ) કહેવા લાગ્યા હતા તે સુંહિણી ઉપર મોહી પડ્યો. મોહ એ પ્રેમનું જ મૂળ છે. મોહ જ્યારે શુદ્ધ થાય ત્યારે પ્રેમ બનતો હોય છે. મોહ ન હોય તો પ્રેમ પણ ન હોય. નિર્મોહીને પ્રેમ ન

હોય, તે વીતરાગ થાય. તેની પ્રેમકથા ન હોય. મોહ પ્રેમની શુદ્ધિ સુધી ન પહોંચે તો ડૂબાડનારો થઈ જાય. મોહમાં સ્વસુખની પ્રધાનતા રહે છે, જ્યારે એ જ મોહ પ્રેમની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે ત્યારે ‘સ્વ’સુખની જગ્યાએ ‘તવ’સુખ પ્રધાન થઈ જાય, અર્થાત્ તું સુખી થા. પણ જો મોહ જ ન હોય તો આકર્ષણ જ ન હોય. વિજાતીય આકર્ષણ કુદરતી છે. આ આકર્ષણ જ્યારે એક જ કેન્દ્રમાં સ્થિર થઈ જાય ત્યારે તે શુદ્ધ પ્રેમ બની જતું હોય છે. આકર્ષણ જ્યારે બહુકેન્દ્રી અર્થાત્ અનેકકેન્દ્રી બનતું હોય છે ત્યારે વિકારી મોહ રહેતો હોય છે. પછી તે પ્રેમકથા ન થઈ શકે, કામકથા થઈ જાય. આખા ગામની એક જ કન્યા અને એક જ યુવાન જ્યારે પરસ્પર આકર્ષાય અને એકકેન્દ્રી બને ત્યારે પ્રેમ કહેવાય. પણ આખા ગામની બધી કન્યાઓ અને બધા યુવાનોને કેન્દ્ર બનાવવામાં આવે તો પ્રેમકથા ન બનતાં કામકથા થઈ જાય અને કામ પણ વિકારી કામ થઈ જાય.

મોગલ ખાનદાનનો સાહડ જેને હવે મેહાર (મહિવાલ) કહીશું તે કુંભારને ત્યાં નોકરી કરવા રહી ગયો. તેની વધુમાં વધુ ઇચ્છા સુંહિણીની સમીપ રહેવાની અને તેને જોયા કરવાની હતી. પ્રેમ - ખાસ કરીને શુદ્ધ પ્રેમ દર્શનધન્ય પણ હોય છે, અર્થાત્ પ્રેમીનું દર્શન મળે તોપણ તે ધન્ય થતો રહે. માત્ર દર્શન માટે પણ તે બધું કરવા તૈયાર થઈ જાય.

સુંહિણી અને મેહાર કુંભાર પિતાના ઘરમાં જ રહેવા લાગ્યાં અને સાથે જ માટીકામ કરવા લાગ્યાં. મેહાર મહેનતુ અને કુશળ માણસ હતો. તેણે જોતજોતાંમાં કુંભાર પિતાનો બધો ભાર ઉપાડી લીધો. વૃદ્ધ કુંભારને પણ સારું લાગ્યું. જીવનના ભારથી માણસ વૃદ્ધાવસ્થામાં થાકતો હોય છે—તેમાં પણ જેને ભાર ઉપાડનાર કોઈ વારસદાર ન હોય તે તો વહેલો થાકતો હોય છે. આવી સ્થિતિમાં જો કોઈ ભાર ઉપાડનાર કે ટેકો આપનાર મળી જાય તો-તો ઘણી રાહત મળે. વૃદ્ધાવસ્થા રાહત ઝંખે છે. કુંભાર પિતાને રાહત મળી. પણ તેને ખબર નહીં કે અંદરઅંદર એક નવો અગ્નિ પ્રગટ થઈ ચૂક્યો છે. તે અગ્નિ હતો પ્રેમઅગ્નિ. સુંહિણી અને મેહાર અંદરઅંદર એટલાં બધાં આકર્ષાયાં હતાં કે તેઓ પરસ્પર પ્રેમ કરવા લાગ્યાં હતાં. મા વિનાની જુવાન દીકરી અને બાપ વિનાનો જુવાન દીકરો નજીક સંપર્કમાં આવે તો અગ્નિ પ્રગટવાનો જ છે, જે પ્રગટ્યા પછી તેને બુઝાવી શકાતો નથી. જે અગ્નિ પ્રગટીને બુઝાઈ જતો હોય છે તે પ્રેમાગ્નિ નથી હોતો, તે વાસનાગ્નિ હોય છે. તેની કથા નથી હોતી, પણ જે હજાર ઘડા પાણીના નાખીને પણ બુઝાવી ન શકાય તે પ્રેમાગ્નિ કહેવાય. ધીરેધીરે ગામમાં ચડભડ થવા લાગી. લોકો પ્રેમકથા અને વ્યભિચારકથામાં કશો ભેદ નથી કરતા હોતા, તેથી આવી હલચલ ઘૂણાને પાત્ર થઈ જતી હોય છે. કોઈ ઘરની પ્રેમકથા બહાર આંટો મારીને પછી ઘરમાં આવતી હોય છે, અર્થાત્ પહેલાં ગામલોકોને ખબર પડે, પછી ઘરનાં વડીલોને ખબર પડે અને તે પણ ગામચર્યા દ્વારા. પહેલાં વડીલો બચાવની મુદ્રામાં આવી જાય, પણ પછી જ્યારે પાણી નાક સુધી પહોંચે ત્યારે પાળ બાંધવા ફાંફાં મારે, પણ ત્યાં સુધી ઘણું મોડું થઈ ગયું હોય.

કુંભાર પિતાએ બંનેને ખૂબ તતડાવ્યાં, રોકવા ધમકાવ્યાં, પણ વ્યર્થ. ગામમાં ચર્યા વધવા લાગી. જ્યાં જુઓ ત્યાં એક જ વાત - સુંહિણી અને મેહારની જ. લોકોને આવી કથા કરવામાં અતિરસ પડતો હોય છે. તેમાં પણ જે સુંહિણી ઉપર આખા ગામના યુવાનો તાકીને બેઠા હતા તે સુંહિણી બહારથી આવેલા એક નોકર સાથે આકર્ષાય તે તો કેમ સહન થાય? પ્રત્યેક ગામમાં એક નિંદા-ઓટલો કે ચોક હોય છે. ગામના નવરા માણસો ત્યાં ભેગા થઈને આવી જ વાતો કરતાં રહેતાં હોય છે. પશ્ચિમમાં આવો ઓટલો કે ચોરો નથી હોતો અને લોકો નવરા પણ નથી હોતા, તેથી વ્યર્થ લોકચર્યા પણ નથી થતી અથવા ઓછી થાય છે.

ગામનિંદા અને ચર્યા કુંભાર-પિતાના કાને આવવાથી તેની આંખ ઊઘડી. તેણે બંને ઉપર નજર રાખવા માંડી. તેને વાત સાચી લાગી. પણ આ પ્રેમના પૂરને પાછું ધકેલી શકાય તેમ ન હતું. તેને કોઈએ ઉપાય બતાવ્યો: બંનેને જુદાં કરી નાખો. જે નજરથી દૂર તે મનથી દૂર. થોડા જ સમયમાં બંને એકબીજાને ભૂલી જશે. પછી શાંતિ.

કુંભારે મેહારને સિંધુનદીના પેલા કિનારે પોતાની ભેંસો વગેરે પશુધન લઈને મોકલી દીધો: હવે ત્યાં જ રહીને ચરિયાણમાં પશુધન ચારજે. અહીં આવવાનું જ નહીં. મેહાર ભેંસો લઈને પેલા તટે જતો રહ્યો. ત્યાં પુષ્કળ ચરવાનું હતું. ભેંસો ચારતો રહ્યો અને સુંહિણીને ભૂલી જવા પ્રયત્ન કરતો રહ્યો. દેહ-સંબંધોને જલદી ભૂલી શકાય છે અને બુદ્ધિના સંબંધોને પણ ભૂલી શકાય છે, પણ હૃદયના સંબંધો જલદી તો શું મર્યા પછી પણ ભુલાતા નથી. જેમજેમ ભૂલવા મથો તેમતેમ તે વધુ ને વધુ સમુદ્રનાં મોજાંની માફક ઘુઘવાટા કરતા યાદ આવ્યા કરે.

મેહાર આખો દિવસ ભેંસો ચારે અને વાંસળી વગાડે. પ્રેમવિયોગીઓનું સૌથી મોટું સહાયક તત્ત્વ સંગીત હોય છે. સંગીતની ઉત્પત્તિ

પ્રેમવિયોગમાંથી થતી હોય છે. સંગીતનો દુશ્મન કદાપિ પ્રેમી ન હોઈ શકે.

એક અજવાળી રાત્રે મેહાર વાંસળીમાં તન્મય હતો ત્યાં પાણીથી લથબથ કપડાંવાળી સુંહિણી તેના ખોળામાં આવીને પડી. તે ઝબક્યો, પણ પછી ભાનમાં આવ્યો. ખરેખર સુંહિણી સિંધુનદીનો વિશાળ જળપ્રવાહ તરીને પોતાના પ્રેમી પાસે પહોંચી ગઈ હતી. પણ તે તરી કેવી રીતે? પોતાના જ ઘડેલા એક મોટા ઘડાનો કાંઠો પકડીને! પ્રેમાકર્ષણ જેટલું સાહસ કરાવે તેટલું બીજું કોઈ ન કરાવે. આખી રાત બંને ઓતપ્રોત થઈ ગયાં. વહેલા પરોઢિયે તે જ મોટો ઘડો લઈને સુંહિણી પાછી સિંધુનદી તરીને ઘેર પહોંચી ગઈ.

હવે તો આ ક્રમ રોજનો થઈ ગયો. પોલાદના કિલ્લામાં પ્રેમને કેદ કર્યો હોય તો ત્યાંથી પણ તે રસ્તો કાઢી લેતો હોય છે. પણ થોડા જ દિવસમાં કુંભારપિતાને ખબર પડી ગઈ. એક રાત્રે દરિયા જેવાં મોજાં વચ્ચે ઘડો લઈને તરતી-તરતી સુંહિણીને પેલે પાર જતી તેણે જોઈ લીધી. પિતા માટે આ દૃશ્ય અસહ્ય હતું. આબરૂદાર બાપને કલંકિત કરનારા આ દૃશ્યથી ભારે આઘાત લાગ્યો, પણ તે કશું બોલ્યો નહીં. તેણે કાયમી ઉકેલ શોધી કાઢ્યો. પેલા ઘડા જેવો જ એક કાચો ઘડો બનાવ્યો. પેલા જેવો જ રંગીને, ચિતરામણ પણ કરી લીધું અને રાત્રે પાકો ઘડો લઈને તેની જગ્યાએ કાચો ઘડો મૂકી દીધો.

પ્રેમદીવાની સુંહિણી ઘડો લઈને નદીમાં પડી. તે તરતી-તરતી આગળ વધવા લાગી. કિનારો હવે નજીક જ હતો ત્યાં કાચો ઘડો ગળી ગયો. થોડી જ વારમાં તે માટીનો લોંદો થઈને પાણીમાં બેસી ગયો. હવે સુંહિણીએ તરવા માંડ્યું. પણ નદીનો પટ બહુ વિશાળ હતો, મોજાં જબરાં હતાં. ઘુઘવાટો પણ કાન ફાડી નાખે તેવો હતો. તેણે જોર કરીને બૂમ પાડી: “મેહાર! મેહાર! મેહાર...” પણ કોણ સાંભળે! ફરી-ફરીને તે બૂમો પાડતી રહી. હવે તે ડૂબવા લાગી હતી. તેની છેલ્લી બૂમ મેહારના કાને પડી. આજે હજી સુધી સુંહિણી કેમ ન આવી - તેવી વ્યગ્રતામાં તે જાગી રહ્યો હતો અને નદી તરફ તાકી રહ્યો હતો. છેલ્લી બૂમે તેને કાંઈક સંજ્ઞાન થયું. તે જળમાં કૂદી પડ્યો અને ઝડપથી ડૂબતી સુંહિણી પાસે પહોંચી ગયો. સુંહિણી ઘણું પાણી પી ગઈ હતી તોપણ તેને કાંઈક ભાન હતું. તે મેહારને વળગી પડી. હવે જીવવાની કોઈ આશા ન હતી. બંને એકબીજાને એટલાં વળગી પડ્યાં કે નદીનાં પ્રચંડ મોજાં પણ તેમને જુદાં ન પાડી શક્યાં.

સિંધના મહાન સૂફી સંત શાહ લતીફે સુંહિણી-મેહારની પ્રેમકથાને પોતાની સિંધી કાફીઓમાં એવી રીતે વણી લીધી છે કે પથ્થરદિલ પણ રડ્યા વિના રહે નહીં.

મા વિનાની સુંહિણી અને મા-બાપ વિનાનો મેહાર લોકમાતા સિંધુમાં ગરકાવ થઈ ગયાં. આજે સિંધુ મા બની ગઈ. તેણે પોતાના ખોળામાં બંનેને સમાવી લીધાં. હવે બહાર નથી જવું. પ્રેમની દુશ્મન દુનિયાની નજરે નથી ચઢવું. હવે તો માતાના અતાગ જળમાં જ જન્મતનશીન થવું છે. સિંધુએ બંનેને પોતાનામાં એવાં સમાવી લીધાં કે પછી તેમનો પત્તો જ ન લાગ્યો.

7. ચંદ્રાબા-લાખો

કચ્છ-કાઠિયાવાડમાં કેટલીક કથાઓ ઘટના-આધારિત પેદા થઈ હોય છે, તો કેટલીક કથાઓ મહેણા-આધારિત પેદા થઈ હોય છે. ઘટના-આધારિત કથાઓમાં ગંભીરતા હોય છે. ઘટના જ એવી હોય કે તેને યોગ્ય વળાંક આપવો જ પડે. માનો કે કોઈને ઘોર અન્યાય થયો. અન્યાય સહન ન થયો અને ઘટના બની. આવી કથાઓ ઘટના-આધારિત કથાઓ કહેવાય. પણ કશું જ થયું નથી, બધું બરાબર ચાલી રહ્યું છે, પણ ઘરમાં કોઈએ કોઈને મહેણું માર્યું, મહેણું હાડોહાડ વ્યાપી ગયું અને તેની પ્રતિક્રિયાસ્વરૂપે કથા પેદા થઈ—ઘણી મોટી કથા, મહાવિનાશક કથા. તપાસ કરતાં ખબર પડી કે આ તો માત્ર એક નાનાસરખા મહેણામાંથી ઊભી થયેલી કથા છે. જે લોકો ગંભીર પ્રકૃતિના હોય છે તેઓ ઓછાબોલા હોય છે. તેઓ મહેણાં નથી મારતા કે બહુ કટાક્ષો પણ નથી કરતા. આવા લોકો કોઈનાં મહેણાંને પચાવી જતા હોય છે તેથી વાત આગળ વધતી નથી. પણ જે લોકો ચંચળ પ્રકૃતિના હોય છે અને ગમો-અણગમો પ્રબળ હોય છે તેઓ મહેણાં બહુ મારે છે અને કટાક્ષો પણ ઘણા કરતા રહે છે. સામેની વ્યક્તિ પણ જો આવી જ હોય તો ઘટનાઓ બનવા માંડે છે.

આજના પાલિતાણા પાસે ખેરગઢ નામનું ગામ હતું. ત્યાંનો ગોહિલ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એક દિવસ યોગાનુયોગ સિંધનો રાજા જામ લાખા ધુરારો ખેરગઢ આવી પહોંચ્યો. પાદરે તેણે તંબૂ નાખ્યા. રાજાને જોવા અને વધાવવા ગોહિલ રાજાની રાજદાસીઓ પહોંચી ગઈ. તેમણે લાખાનો ઘણો સત્કાર કર્યો. બદલામાં જામ લાખાએ પણ બધી રાજદાસીઓને ખૂબ ભેટ આપી. સ્ત્રીઓ ભેટથી રાજીરાજી થઈ જતી હોય છે—તેમાં પણ જે સ્ત્રીઓ ભેટની આવકથી જ જીવિકા જીવતી હોય તેમની તો વાત જ શી! જામ લાખાનું કદાવર અને બળવાન શરીર જોઈને બધી ખૂબ પ્રભાવિત થઈ હતી. જેમણે ચારે તરફ પોતાનાં ખૂબ વખાણ કરાવવાં હોય તેમણે હાથ ઉદાર રાખીને નાના લોકોને ખૂબ આપતા રહેવું જોઈએ. દાસીઓ રાણીઓ આગળ લાખાનાં ખૂબ વખાણ કરતી રહી. લાખાની તાકાત એવી હતી કે તે વડની ડાળ પકડીને પોતાના ઘોડાને જાંઘમાં દબાવીને અધ્ધર કરી દેતો. લોકો આશ્ચર્યચકિત થઈને જોતા જ રહેતા. ચારે તરફ લાખાના બળની ચર્ચા થયા કરતી. લોકો તો મરચુંમીઠું ભભરાવીને પણ વાતો કરતા.

ખેરગઢના રાજાને ચંદ્રકુંવરી નામની કન્યા હતી. તેની માતા તેને નાની મૂકીને દેવ થઈ ગઈ હોવાથી રાજાએ તેને ખૂબ લાડકોડથી ઉછેરીને મોટી કરી હતી. હવે તે મોટી થઈ હતી. તેને પરણાવવાની ચિંતા ગોહિલ રાજાને થયા કરતી હતી. તેવામાં લાખો પાદરે આવેલો જાણીને રાજાએ લાખા વેરે ચંદ્રાબાનાં લગ્ન કરી નાખવા સગાઈનો રૂપિયો અને શ્રીફળ આપ્યાં. લાખો આઘેડ ઉંમરનો હતો અને તેને ચાવડી રાણીથી ચાર પુત્રો હતા, તેથી ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ તેણે રૂપિયો સ્વીકારી લીધો.

લાખો તો વિદાય થઈને પાછો સિંધ આવી ગયો અને સગાઈની વાત ભૂલી ગયો. ચંદ્રાબાના પિતા સૂર્યસિંહ ગોહિલ વાટ જોઈ-જોઈને થાક્યા, પણ લાખા તરફથી કશા સમાચાર ન આવ્યા. સંબંધ પોષણની અપેક્ષા રાખતો હોય છે. સમય-સમય ઉપર પત્ર આવે, સંદેશો આવે, કાંઈ ભેટ આવે, ફોન આવે તો સંબંધને પોષણ મળે. જો કશું જ ન આવે તો સંબંધ સુકાઈ જાય. સૂર્યસિંહ અને લાખાનો સંબંધ સુકાઈ ગયો, તેથી સૂર્યસિંહે ચંદ્રાબાનાં લગ્ન કચ્છના કનોજ કોટના ચાવડા રાજા સાથે કરી દીધાં. ખરેખર તો ચાવડા રાજા ચંદ્રાબાને ઝંખતો જ હતો. આપણે ત્યાં માત્ર લગ્નપ્રસંગને જ કંકોત્રીમાં ‘વેરે’ શબ્દથી લખાય છે. જેમ કે ફલાણી કન્યાનું ફલાણા મુરતિયા વેરે લગ્ન ગોઠવ્યું છે. આ ‘વેરે’ શબ્દ આ સિવાય બીજે ક્યાંય વપરાતો જાણ્યો નથી. કદાચ તેમાં એવો પણ મેસેજ નીકળતો હોય કે વેરે એટલે વૈરે અર્થાત્ દુશ્મનાવટથી. જોકે આવો લગ્નપ્રસંગ સૌથી વધુ માંગલિક પ્રસંગ કહેવાય, એટલે દુશ્મનાવટનો વિચાર પણ ન કરાય; તોપણ કેટલીક વાર આવું થઈ પણ જતું હોય છે. કેટલીક વાર પતિ-પત્ની વૈરભાવથી પરણ્યાં હોય છે, તો કેટલીક વાર બંને વેવાઈ પક્ષો વૈરભાવ ભજવવા કે પૂરો કરવા વેવાઈ બન્યા હોય છે. જે હોય તે. અંગ્રેજી ‘વિથ’ શબ્દનાં અર્થમાં વપરાયેલો આ શબ્દ વૈરભાવનો પણ ઇશારો કરી જાય છે.

*

ખેરગઢના ગોહિલ સૂર્યસિંહની ચંદ્રાબા હવે તો પૂરી ઉંમરે પહોંચી ગઈ હતી ત્યાં તેના જીવનમાં એક અકલ્પનીય વળાંક આવી ગયો. ગોહિલની માનીતી ભેંસને નવચંદરી પાડી આવી. નવચંદરી એટલે ચાર પગ, પૂંછડાનો છેડો, કપાળે ચાંદલો, ગળે કાંઠલો અને આંખોમાં

કેરી હોય અર્થાત્ નવ જગ્યાઓ ધોળી હોય તેને નવચંદરી કહેવાય, જે દુર્લભ જ કહેવાય. ચંદ્રાબાને નવચંદરી સાથે રાગ થઈ ગયો. માનવને માત્ર માનવ પ્રત્યે જ નહીં, પશુપક્ષીઓ પ્રત્યે પણ રાગ થતો હોય છે. તેથી તો લોકો કૂતરાં, પોપટ, વગેરે પશુપક્ષીઓ પાળતા હોય છે. જેને કોઈના ઉપર રાગ જ ન હોય તેને વીતરાગ કહેવાય. રાગ એટલે લાગણી. લાગણીહીન જીવનને પણ કેટલાક લોકો સર્વોચ્ચ - ઉચ્ચ સ્થિતિવાળું જીવન માનતા હોય છે, જેના પરિણામે અનુયાયીઓ પણ લાગણીહીન થઈ જતા હોઈ શકે છે. શ્રીકૃષ્ણ લાગણીહીન નથી—તેઓ લાગણી ભરપૂર છે, તેથી તેમને પ્રેમાવતાર કહેવાય છે.

ચંદ્રાબાને નવચંદરી સાથે એટલો બધો રાગ થઈ ગયો કે દિવસ-રાત તેને પોતાની સાથે જ રાખે. તેને હોંશેહોંશે ઉપાડે અને રમાડે. તેને ઉપાડીને રમાડતાં-રમાડતાં નવચંદરી છ માસની થઈ ગઈ. ભારો-તોલનથી ચંદ્રાબા પણ પહેલવાન જેવી મજબૂત થઈ ગઈ હતી. તેની ભાભીઓને ચંદ્રાબાની આવી લાગણી ગમતી નહીં. એક વખત એક ભાભીએ ચંદ્રાબાને મહેણું મારી દીધું. ભાભીઓ મહેણાં મારવા માટે જ ભાભીઓ થતી હોય છે. મહેણું આવું હતું:

“ઓહોહો... ચંદ્રાબા! તમારે લાખા ધુરાણને વરવું છે કે શું? લાખો ઘોડો ઉપાડે છે તો તમે ભેંસ ઉપાડો છો! બંનેની સારી જોડી જામશે!” ભાભીનું મહેણું ચંદ્રાબાને હાડોહાડ લાગી ગયું. જે હાડોહાડ લાગે તે જ જીવનને હચમચાવે. જે કદી હાડોહાડ લાગે જ નહીં તે જીવનને બહુ પ્રભાવિત ન કરે.

ચંદ્રાબાએ ચોપડાવી દીધું: “ભલે, ભાભી! હવે વરીશ તો લાખાને જ વરીશ, નહીં તો કુંવારી રહીશ!” ચંદ્રાબાના નિર્ણયથી સૂર્યસિંહ સાથે પૂરો પરિવાર ખળભળી ઊઠ્યો હતો. જામ લાખો તો સમાચારે પૂછતો ન હતો, પણ તેની સગાઈ તો ચંદ્રાબા સાથે થઈ જ હતી. રાજપૂતોમાં ખાંડા સાથે લગ્નવિધિ કરવાનો રિવાજ હોય છે, તો કેટલીક જગ્યાએ કન્યા સામે ચાલીને વરના ગામ જતી હોય છે. ચંદ્રાબા પોતાનું વેલડું લઈને જામ લાખાની ભાગોળે પહોંચી ગઈ. ખરેખર તો તેનું વેલડું કચ્છના કનોજકોટના ચાવડાને ત્યાં મોકલ્યું હતું, પણ રસ્તામાંથી જ ચંદ્રાબાએ હઠ પકડીને વેલડાને સિંધના નગરસમૈ તરફ વળાવી દીધું હતું. સ્ત્રીહઠને પણ એક પ્રબળ હઠ માનવામાં આવી છે. તેમાં પણ સ્ત્રી અને મહેણું સાથે ભળે તો-તો પછી કહેવું જ શું? અને આ બંનેની સાથે રાજપૂતાણીની મક્કમતા ભળે તો-તો ઇતિહાસ જ રચાય. રાજપૂતોનો ઘણો ઇતિહાસ આવી રીતે જ રચાયો છે, જેની પાછળ બૌદ્ધિક ગંભીર કારણો ન હોય પણ તુચ્છ લાગણીશીલતા હોય.

ચંદ્રાબાનું વેલડું નગરસમૈના પાદરે આવી પહોંચ્યું. મહેણાની મારેલી કન્યા વરને વરવા સામે ચાલીને આવી, ગામની ભાગોળે ઊભી છે. બીજી તરફ જામ લાખો તો મરણપથારીએ છેલ્લાં ડચકાં ખાઈ રહ્યો છે. તે હવે વૃદ્ધ તો થયો જ છે, પણ રોગોના કારણે ગંભીર માંદગી પણ ભોગવી રહ્યો છે. હવે તેને જૂની સગાઈ યાદ આવી, પણ હવે શું થાય? હવે તો મરણપથારીએ ડચકાં ખાઈ રહ્યો છું. તેને એક યુક્તિ સૂઝી. પોતાના ચાર કુંવરોમાંથી પાટવી કુંવર મોડને બોલાવીને બધી વાત સમજાવી અને પોતાની જગ્યાએ મોડને વરરાજા થઈ જવાનું કહ્યું. મોડ તૈયાર થઈ ગયો. ચંદ્રાબા અને મોડની ઉંમર સરખી હતી, જોડી પણ સરખી હતી, તેથી આણું પાછું વાળવાની જગ્યાએ વધાવી લેવાનું યોગ્ય માન્યું. બાપની જગ્યાએ દીકરો વરરાજા બનીને સુંદર ઘોડી ઉપર શણગાર સજ્જને વેલડાનું સામેયું કરવા ચાલ્યો. મોડની ઘોડી નજીક આવતાં જ ચંદ્રાબાએ તેને જોયો. “આ જામ લાખો નથી. આ તો કોઈ બીજું જ છે.”—તેને ખાતરી થઈ ગઈ. તપાસ કરતાં ખબર પડી કે જામ લાખો તો મરણપથારીએ પડ્યો છે. પોતાની જગ્યાએ તેણે પોતાના પાટવી કુંવર મોડને વરરાજા તરીકે મોકલ્યો છે. વાત સાંભળીને ચંદ્રાબાએ કહ્યું: “મોડ તો મારો દીકરો કહેવાય. હું તેની મા કહેવાઉં. તેની સાથે મારાં લગ્ન કદી ન થઈ શકે.” ચંદ્રાબાએ મોડનાં માતા તરીકે ઓવારણાં લીધાં. બધાં છક થઈ ગયાં. આવા જુવાન વરરાજાને પડતો મૂકીને વૃદ્ધ - બીમાર - મરણપથારીએ પડેલા લાખાને વરવાની હઠ પકડનાર આ ચંદ્રાબા કેવી હશે! ચંદ્રાબાએ કહ્યું: “ભાભીએ મહેણું માર્યું છે. આ જામ લાખો જ મારો ભરથાર છે. હું બીજા કોઈને નહીં વરું! મોડ તો મારો દીકરો કહેવાય.”

ચંદ્રાબાની મક્કમતા આગળ બધાને નમવું પડ્યું. અંતે લગ્નમંડપ રચાયો અને જામ લાખાના નામે ખાંડા સાથે ચંદ્રાબાએ ફેરા ફર્યા. તે જ દિવસથી ચંદ્રાબાએ સોહાગરાત મનાવવાની જગ્યાએ જામ લાખાનાં કફ અને મલ-મૂત્ર ઉપાડવા મંડ્યો. તેઓ સેવામાં લાગી ગયાં. તેમને પૂરો વિશ્વાસ હતો કે હું મારા પતિને ફરીથી સાજો કરી દઈશ, એટલું જ નહીં, તેને જુવાન પણ કરી દઈશ. તેણે પોતાની બાલસખી નવચંદરી પાડીને અહીંમંગાવી લીધી. તે હવે ભેંસ થઈ ગઈ હતી અને દૂઝણી પણ થઈ હતી. ચંદ્રાબાએ સાત સિંધણ ભેંસો મંગાવી.

સાતે દૂઝણી. એકનું દૂધ બીજને પિવડાવે, બીજનું ત્રીજને, ત્રીજનું ચોથીને - એમ સાતમીનું દૂધ પોતાની નવ- ચંદરી ભેંસને પિવડાવે. પછી નવચંદરીના દૂધમાં વાજકર ઔષધો નાખી એ દૂધ જામ લાખાને પિવડાવે. ધીરેધીરે માત્રા વધારવા માંડી. પત્ની ધારે તો વૃદ્ધ પતિને જુવાન બનાવી દે અને પત્ની ધારે તો નવજુવાન પતિને વૃદ્ધ બનાવી મૂકે. પત્નીનું બીજું નામ ભાર્યા છે. જે ભરે તે ભાર્યા, અર્થાત્ પતિમાં યૌવનનો થનગનાટ ભરે તે ભાર્યા એવો અર્થ પણ કરી શકાય. જે પતિના યૌવનને ચૂસી લે તે ભાર્યા ન કહેવાય પણ ચુડેલ કહેવાય. “ચૂસે તે ચુડેલ.”

છ મહિના થતાંથતાં તો જામ લાખો બદલાઈ ગયો. સાવિત્રી સત્યવાનને યમરાજ પાસેથી છોડાવીને પાછો લાવી હતી, ચંદ્રાબાએ મરણપથારીથી પતિને ફરી જુવાનીમાં થનગનતો કરી મૂક્યો હતો.

દશેરાના દિવસે જૂની કથા પ્રમાણે જામ લાખો સજ્જધજીને ઘોડા ઉપર સવારી કરીને બજારમાંથી નીકળ્યો. પ્રજા જોતી જ રહી ગઈ, ધન્યધન્ય થઈ ગઈ. જામ પેલા જૂના વડલે પહોંચી ગયો. તેને પોતાની જુવાનીના દિવસો યાદ આવ્યા. આ વડલાની ડાળી પકડીને તે ઘોડાને અધ્ધર કરી લેતો હતો. આજે પણ તે તે જ ડાળીએ ગયો, ડાળી પકડી, ઘોડાને જાંઘમાં દબાવ્યો. લોકો અધ્ધર શ્વાસે જોઈ રહ્યા હતા. ધડામ દઈને જામ લાખાએ ઘોડાને એક વેંત અધ્ધર કરી લીધો. ચારે તરફ તાળીઓના ગડગડાટ થઈ ગયા. ખરેખર તો આ કૌવત જામ લાખાનું ન હતું, ચંદ્રાબાનું હતું.

ચંદ્રાબા અને જામ લાખાનો સંસાર સારી રીતે ચાલવા લાગ્યો. ચંદ્રાબાને સારા દિવસો હતા. એક દિવસ પતિને પૂરી પ્રસન્નતામાં લાવીને તેમણે માગણી કરી: “તમારા પછી સિંધની ગાદીએ મારો (થનારો) કુંવર આવે.” જામે વચન આપી દીધું. કામરસમાં તરબોળ પુરુષને ભાન નથી રહેતું. ચતુર સ્ત્રી તે વેળાએ તેની પાસેથી ધાર્યું કામ કરાવી લેતી હોય છે. દાડના નશા કરતાં પણ કામનશો વધુ બેભાન બનાવે છે.

જામ લાખાને જ્યારે કામનશો ઊતર્યો ત્યારે તેને ભાન થયું કે પોતે ગરબડ કરી નાખી હતી. ગાદીનો ખરો વારસદાર તો પાટવીકુંવર મોડ છે. તે આ વાતને કેમ સ્વીકારશે? જ્યાં ઘણા વારસદારો હોય ત્યાં જાનલેવા ખટપટો થવાની જ.

જામ લાખાએ મોડને બોલાવીને બધી વાત કરી અને પોતે વચન આપી દીધું છે તેવું પણ કહ્યું. મહાન બાપનો મોડ કુંવર પણ મહાન હતો. તેણે તરત જ દસ્તાવેજ કરી આપ્યો કે “સિંધની રાજગાદી ઉપર મારો કોઈ અધિકાર નહીં. મારી ઓરમાન માતા ચંદ્રાબાની કૂખે જે કુમાર જન્મશે તે જ સિંધનો રાજા થશે.”

થોડા જ સમયમાં ચંદ્રાબાને કુંવર જન્મ્યો. તેનું નામ ઉન્નડ રાખવામાં આવ્યું. પછી તો એક પછી એક બીજા ત્રણ કુંવરો જન્મ્યા, જેમનાં નામ ઉન્નડ, જેહો, ફૂલ, અને મનાઈ રાખવામાં આવ્યાં. ચાર જૂની રાણીના અને ચાર નવી રાણીના મળીને જામ લાખાને આઠ પુત્રો થયા. ઘણી ખટપટો અને સંઘર્ષ પછી ઉન્નડ ગાદીપતિ થયો. આ બધો મહિમા ચંદ્રાબાનો જ કહેવાય.

8. જામ ફૂલો

ખાનદાનીનો સંબંધ શ્રીમંતાઈ સાથે નથી હોતો. ઘણી વાર શ્રીમંત વ્યક્તિઓ પણ હલકી વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિની હોય છે, તો કેટલીક વાર તદ્દન ગરીબ અને ઊતરતી જ્ઞાતિના લોકો પણ મહાખાનદાન હોય છે. ખાનદાનીનો મૂલાધાર વફાદારી છે. જે વ્યક્તિના વ્યવહારમાં પૂરેપૂરી વફાદારી હોય તે ખાનદાન હોઈ શકે. વફાદારી ત્રણ કક્ષાની હોય છે: 1. જે કરાર કર્યા હોય તેને વળગી રહે તે - નોકર અને વ્યાપારની વફાદારી. 2. મૈત્રીની વફાદારી: મિત્રની સાથેના સંબંધોમાં કપટ ન કરે અને સંપત્તિ કે વિપત્તિના સમયમાં આગળ-પાછળ પૂરેપૂરો વફાદાર રહે તે અને 3. સર્વોચ્ચ અને સર્વસ્વ બલિદાન આપીને પણ સંબંધને અણિશુદ્ધ પાર પાડે. આ ત્રીજી વફાદારી સૌથી મહાન કહી શકાય. જે લોકો ત્રણેમાંથી એક પણ વફાદારી રાખી શકતા નથી અને છતાં સંબંધો રાખે છે તેઓ ગદાર થઈ જતા હોય છે. ગદારી - વિશ્વાસઘાત - મહાપાપ જ કહેવાય.

રાજકારણ ખટપટો વિનાનું હોતું નથી. મોટા ભાગે વારસો મેળવવા માટે ખટપટો થતી હોય છે. જામ લાખાને ચંદ્રાબાથી ઉન્નડકુમાર જન્મેલો. ચંદ્રાબાના વચન માગવાથી લાખાએ ઉન્નડને જામની પાઘડી પહેરાવી, પણ ઓરમાન માતાનો મોડ કુમાર તેથી મનમાં દાહ થવા લાગેલો. ભલે તે ઉપરી મનથી લાખાને રાજી કરવા ઉન્નડની ગાદીનો સ્વીકાર કરતો રહ્યો પણ અંદરથી તો તેનો ઘાટ ઘડી નાખવાના પેતરા સજતો રહ્યો. મોડનો મામો વીરમ ચાવડો હતો. મામા-ભાણેજે મળીને એક કાવતરું ગોઠવ્યું. પોતાનું મંધી પરગણું જોવા માટે ઉન્નડને આમંત્રણ આપીને ઉન્નડને પોતાનો અતિથિ બનાવ્યો અને ત્યાં જ તેનું મસ્તક કાપી નાખ્યું. જામ લાખો તો દેવ થઈ ચૂક્યો હતો. ચંદ્રાબા ગોહિલ રાણી અને ચાવડી રાણી વચ્ચે પોતપોતાના કુંવરોને વારસદાર બનાવવાની સ્પર્ધા ચાલી રહી હતી તેમાં ઉન્નડનું કાસળ કાઢી નાખવામાં આવ્યું. ચંદ્રાબાને ખબર પડતાં જ રોકકળ કર્યા વિના તરત જ નગરસમૈના દરવાજા બંધ કરાવી, સમા કુમારને ગાદીએ બેસાડી દીધો. જરા પણ વિચલિત ન થતાં પૂરી સ્વસ્થતા ધારણ કરે તેને યોગી કહેવાય. જામ ઉન્નડની હત્યા કરીને મોડ પોતાના ભાઈઓ સાથે ગાદીએ બેસવા મારતે ઘોડે નગરસમૈ આવી રહ્યો હતો ત્યાં તેને ખબર પડી કે ચંદ્રાબાએ પોતાના સમા કુમારને ગાદીએ બેસાડી દીધો છે અને નગરના દરવાજા બંધ કરાવી દીધા છે, તેથી મોડ વગેરે કચ્છ તરફ જવા વળી ગયા. ચંદ્રાબાનું આ સમયસર બુદ્ધિપૂર્વકનું સાહસ હતું, જેણે પોતાના વંશના હક્કને બચાવી લીધો.

મોડ વગેરે કચ્છમાં પોતાના મામા વાઘમ ચાવડાને મળ્યા. વાઘમે મોડ વગેરેનો તિરસ્કાર કર્યો. પોતાના ઓરમાન ભાઈનો વધ કર્યો તે વાઘમને ગમ્યું ન હતું. ખરા સમયે ખરી વાત કહેવી અને સાચા પક્ષનું સમર્થન કરવું, એટલું જ નહીં, ખોટા પક્ષને ધુત્કારી દેવો તે પણ મદાનગી જ કહેવાય.

મામાનો વ્યવહાર મોડને ગમ્યો નહીં તેથી એક દિવસ કોટેશ્વરના કુંડ ઉપર વાઘમ જ્યારે માળા ફેરવીને પ્રભુભજન કરી રહ્યો હતો ત્યારે મોડે વાઘમની હત્યા કરી નાખી. હવે તેણે મામાની રાજધાની પાટગઢ ઉપર કબજો કરી લીધો. ચાવડાવંશ ઉપર સમાવંશ સ્થાપિત થઈ ગયો.

પાટગઢ કબજે તો કર્યું, પણ તે ગુંતરીગઢના વાઘેલાઓનું ખંડિયું રાજ્ય હોવાથી વાઘેલાઓ ચઢી આવ્યા ત્યારે લડાઈથી બચવા સમાવંશના મોડ વગેરેએ શરણાગતિ સ્વીકારી સંધિ કરી. સમાવંશવાળા રોજનાં અઢાર ગાડાં ઘાસનાં ખંડણી તરીકે વાઘેલાઓને મોકલે તેવી સંધિ થઈ. તે સંધિ પળાવવા માટે પોતાના ભાઈ મનાઈને વાઘેલાને ત્યાં ઓળમાં મૂક્યો હતો. સંધિ પ્રમાણે રોજ અઢાર ગાડાં ઘાસનાં મોડ મોકલતો રહ્યો. એક વાર ચાલાકીથી ઘાસમાં હથિયાર અને સૈનિકોને ભરીને સમા લોકો વાઘેલાના ગુંતરીગઢમાં પેસી ગયા અને દેવપૂજામાં વ્યસ્ત વાઘેલાઓની કતલ કરી ગુંતરીગઢ ઉપર સમાવંશની સ્થાપના કરી દીધી અને આ રીતે કચ્છનો મોટો ભાગ મોડના હાથમાં આવી ગયો આમ છેક વારાહી-સાંતલપુર સુધી તેણે પોતાની આજ્ઞા વર્તીવી દીધી. જ્યારે ગોહિલ રાણીને મોડના રાજવિસ્તારની ખબર પડી તો તેણે પણ સેના ભેગી કરીને મોડ ઉપર હુમલો કરીને તેને વાગડ તરફ ભગાડી મૂક્યો. અહીં મોડ અને વાઘેલાઓ વચ્ચે મૈત્રી થઈ. મોડનો કુમાર સાડ થયો. સાડનાં લગ્ન ધરણ વાઘેલાની બહેન સાથે કરવામાં આવ્યાં. તે પછી મોડનું અવસાન થઈ ગયું. મોડ પછી તેની ગાદીએ સાડ આવ્યો. જામ સાડનો સાળો ધરણ વાઘેલો હતો. સાળા-બનેવી વચ્ચે દુશ્મનાવટ થઈ ગઈ, તેથી ધરણ વાઘેલાએ દગાબાજી

કરીને સાડની હત્યા કરી નાખી. રજવાડાંઓનો ઇતિહાસ હત્યાઓથી ભરેલો જોવા મળે છે. પોતપોતાના સગા જ પોતાના ભાઈઓની હત્યા કરીને વારસદાર બની જતા.

ધરણ વાઘેલાને થયું કે સાડની તો હત્યા કરી નાખી, પણ તેનો કુંવર ફૂલ છે તે હજી બાળક છે, તેની પણ હત્યા કરી નાખવી જોઈએ, જેથી સમાવંશનો કોઈ વારસદાર જ ન રહે. ફૂલકુમારની હત્યા કરવા ધરણ વાઘેલો સેના સાથે કંથકોટ આવી રહ્યો છે તેવા સમાચાર રાણીઓને મળતાં બધાં ફફડી ઊઠ્યાં. આ વખતે ફારક નામની દાસીએ જે અપ્રતિમ બલિદાન આપ્યું તે કચ્છની યાદગાર કથા જ કહેવાય.

ધરણ વાઘેલાની સેના છેક કંથકોટના દરવાજે આવી ગઈ ત્યારે ફારક નામની દાસીએ વિચાર્યું કે ભલે આખા નગરનો, રાજ્યનો અને રાજમહેલનો નાશ થાય, પણ રાજ્યના વારસદારનો નાશ થવો ન જોઈએ. રાજ્યનો એકમાત્ર વારસદાર ફૂલકુમાર હતો, જે હજી ફૂલ જેવો ઘોડિયે હીંચતો હતો. કોઈ પણ ભોગે તેને બચાવવો જોઈએ. ફારક અને તેનો પતિ બંને ફૂલને અને પોતાના બાળકને લઈને નાઠાબારીમાંથી મહેલ છોડીને રણ તરફ નાસી છૂટ્યાં. ધરણ વાઘેલાએ મહેલનો કબજો કર્યો, બધું ખોળી વળ્યો, પણ ફૂલ ન મળ્યો. કોઈ ચાડીખોરે કહી દીધું કે ફૂલને લઈને ફારક રણમાં દોડી જાય છે. ચાડીખોરો બધી જગ્યાએ મળી રહેતા હોય છે. ચુગલખોરો કોઈના સ્વર્ગ જેવા ઘરને નર્ક બનાવી દેતાં વાર નથી કરતા.

ધરણ વાઘેલો પાછળ પડ્યો. પાછળ ધૂળની ડમરીઓ ઊડતી જોઈને ફારક સમજી ગઈ કે ફૂલનો કાળ પાછળ દોડ્યો આવે છે. ઝટ દઈને તેણે ફૂલનાં રાજવી કપડાં પોતાના બાળકને પહેરાવી દીધાં અને પોતાના બાળકનાં મેલાંઘેલાં ચીંથરાં ફૂલને પહેરાવી દીધાં. વસ્ત્રો પણ ઘણી વાર તમારા વ્યક્તિત્વની ચાડી ખાતાં હોય છે. ધરણ વાઘેલો આવી પહોંચ્યો. તેણે ફારકના હાથમાંથી બાળક લઈ લીધું અને તેને જ ફૂલ સમજીને જોરથી પછાડીને તેના ભુક્કા બોલાવી દીધા. ફારકે પોતાના પતિને ઇશારો કરીને શાંત રહેવા સૂચના આપી દીધી. પોતાની આંખ આગળ જ પોતાના બાળકને બળબળતા રણમાં તરફડતો જોઈને પણ ન તો ફારક રડી, ન તેનો પતિ રડ્યો. આને કઠોરતા ન કહેવાય, પણ શેતાનની કઠોરતાથી રાજના વારસદારને બચાવવા માટેની પરાકાષ્ઠાની કરુણતા જ કહેવાય. તપેલા રણમાં તરફડતા બાળક ઉપર પગ મૂકીને ધરણે તેને તરફડતું બંધ કરી દીધું. ધરણ વાઘેલો કામ પૂરું થયું તેવું સમજીને પાછો વળી ગયો. અંગ્રેજો આવતાં પહેલાં આ દેશનાં રજવાડાં પરસ્પરના વિખવાદથી આવી ઘોર અશાંતિ ભોગવતાં હતાં.

ફારક અને તેનો પતિ હવે કચ્છમાંથી સિંધના રસ્તે ફરી ભાગવા મંડ્યાં. પોતાનો વહાલસોયો પુત્ર ગુમાવીને પણ તેણે દેશનો વારસદાર બચાવી લીધો હતો તેનો તેને સંતોષ હતો. પૂરું જીવન સત્કર્મોમાં વીત્યું ન હોય તો કાંઈ નહીં, પણ જીવનમાં એકાદ અદ્ભુત કાર્ય કરી બતાવ્યું હોય, જેમાં આખો ઇતિહાસ છુપાયો હોય તોપણ જીવન ધન્ય થઈ જાય.

પણ હવે જવું ક્યાં? જીવ બચાવીને ભાગેલા માણસને કોણ આશરો આપે? બંને બાંભણાસર પહોંચી ગયાં. અહીં અજા અને અણગોર નામના બે શ્રેષ્ઠીઓને ત્યાં પતિ-પત્ની મજૂરી કરવા લાગ્યાં. ફૂલ જરા મોટો થયો તો તે પણ વાછરડાં ચારવા લાગ્યો. જેમતેમ કરીને ત્રણે જણાં પેટિયું રળવા લાગ્યાં.

બાંભણાસરનો રાજા પરમાર કીર્તિરાજ હતો. તેના રાજ્યમાં એક વિકરાળ સિંહ માણસખાઉ બની ગયો હતો. તે રોજ એક માણસનો શિકાર કરી ખાઈ જતો હતો. રાજાએ ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ સિંહ મરાયો નહીં. એક વાર સિંહ ફૂલના વાછરડા ઉપર ઝપટ્યો. ફૂલે બહાદુરીથી તેનો સામનો કર્યો અને તલવાર વડે તેને મારી નાખ્યો. પરાક્રમ છૂપું રહેતું નથી. તે પ્રસંગની રાહ જોતું તૈયાર બેઠું હોય છે. પ્રસંગ આવે પણ પરાક્રમ ન પ્રગટે તો સમજવું કે તે પરાક્રમનો દેખાવ કરનારું કોઈ મડદું જ છે.

રાજાને ખબર પડી. તેણે ફૂલને બોલાવ્યો, તેની પાલક માતા ફારકને બોલાવી. ફારકે પહેલાં તો પોતે કચ્છની દાસી છે અને પેટ ભરવા સિંધ આવી છે તેવું જણાવ્યું, પણ પછી બધી સાચી હકીકત કહી દીધી. રાજા સમજી ગયો કે આ ફૂલકુમાર સાડ જામનો કુંવર છે. વિપત્તિનો માર્યો તે ફારકના ખોળામાં ઊછરીને મોટો થયો છે. હવે તે જુવાન થયો છે. તે દાસીપુત્ર નથી પણ રાણીપુત્ર છે. તેનું રાજપૂતી પરાક્રમ એ જ તેની નિશાની છે. રાજાએ ફૂલને સ્વીકારી લીધો, એટલું જ નહીં, તેની વેરે પોતાની રાજકુમારી પરણાવી દીધી. જે ગઈ કાલ સુધી વાછરડાં ચરાવતો હતો એ ગોવાળિયો હવે રાજાનો જમાઈ થઈ ગયો હતો. આને નસીબ કહેવાય. જે પુરુષાર્થથી મળે તે તમારું કહેવાય, પણ જે વગર પુરુષાર્થે ઓચિંતું આવી મળે તે નસીબ કહેવાય.

ફૂલ અને તેની નવવધૂ ભોગવિલાસમાં મસ્ત થઈ ગયાં. સ્ત્રી રમીને રમાડનારી હોય છે. તે ભાન ભૂલીને ભાન ભુલાવનારી હોય છે. ફૂલ ભોગ-વિલાસમાં તરબોળ થઈ ગયો. ફારકને ચિંતા થઈ: શું આ માટે મેં આનો જીવ બચાવ્યો હતો? એક દિવસ તેણે ફૂલને જૂની વાત કહી સંભળાવી અને ધરણ વાઘેલાએ કરેલી હત્યા યાદ કરાવી, ફૂલને વૈર લેવા તૈયાર કર્યો. ધલુરાના રાજાએ પણ સંમતિ આપી. પોતાની વિશાળ સેના અને અજો અને અણગોર નામના બંને શાહુકારો પણ આપ્યા. બધું લઈને ફૂલ કચ્છમાં આવી પહોંચ્યો. જો કોઈ અભિજાત વ્યક્તિ ભૂલમાં ડૂબી ગયો હોય, પણ જો તેને સમયસર જગાડનાર કોઈ ઘટના બને કે કોઈ માણસ મળી જાય તો તે જાગીને બમણા વેગથી પોતાનાં કર્તવ્યો બજાવવા લાગે છે. શરત એટલી કે તે અભિજાત વ્યક્તિ હોવી જોઈએ.

વિશાળ સેના સાથે ફૂલ કંથકોટની નજીક પહોંચી ગયો. જ્યાં તેણે છાવણી નાખી તેને આજે ‘ત્રીકડી’ કહેવાય છે. ફૂલની વિશાળ સેનાને જોઈને ધરણ વાઘેલો ગભરાયો. તે નમી પડ્યો. સંધિ કરી. કંથકોટ છોડી દીધું, એટલું જ નહીં, પોતાની રાજકુમારી પણ ફૂલને પરણાવી. જ્યારે ચઢતીના દિવસો આવે છે ત્યારે ચારે તરફથી ચઢતી થવા લાગે છે.

સંધિ કર્યા છતાં ધરણ વાઘેલાની દાનત સુધરી ન હતી. તે હજી પણ ફૂલનું કાસળ કાઢી નાખવાની પેરવી કરતો રહેતો હતો. જે ખાનદાન ન હોય તે ગમે તેટલો નમી પડે તોપણ તેનો વિશ્વાસ ન કરાય. ફૂલ તેની દાનત પારખી ગયો. અંતે એક દિવસે તેને જીવતો પકડી લીધો અને તેની જીવતાં ચામડી ઉતારાવી, પછી ગરદન કાપી નાખી પોતાના પિતાનું વેર લીધું. પોતાના પિતાની આવી દુર્દશા કરેલી જોઈને વાઘેલી રાણી (ધરણની કન્યા) છંછેડાઈ ગઈ. તેણે પતિનો ત્યાગ કરી હિમાલયમાં તપ કરવા જવાનું નક્કી કર્યું. પણ તેને પૂરા માસ જતા હોવાથી અને ફૂલકુમારે પોતાની અમાનત માગવાથી પેટમાં કટારી ઘોંચીને ગર્ભ કાઢી આપ્યો. આ ગર્ભથી જે કુંવર થયો તે ધારો કુંવર કહેવાયો.

વાઘેલી રાણી કુંવર આપીને ચાલતી થઈ. વેર-ઝેર, વેર-ઝેર, દગ્ગા-ફટકા અને ડહાપણ વિનાના શૂરાતનનો ઇતિહાસ ડગલે ને પગલે દેખાતો રહે છે.

9. લાખો ફૂલાણી

ભારતમાં - ખાસ કરીને ઉત્તર ભારતમાં બહુરંગી પ્રજા વસે છે. કેટલીક પ્રજા એકદમ કાળી તો કેટલીક એકદમ ગોરી. કાળી અને ગોરીની વચ્ચે વળી પાછા કેટલાયે સ્તરો જોવા મળે છે. આ બહુરંગીપણાનું કારણ જુદાજુદા સમયે નજીકના અને દૂરના પ્રદેશોથી આવી તે જુદીજુદી પ્રજાઓ છે. તેમાં આર્ય, શક, સિથિયન, હૂણ, ગ્રીક, પારસી, આરબ, વગેરે પ્રજાઓ મુખ્ય છે. એટલે આ દેશ બહુરંગી પ્રજાથી બન્યો છે. જ્યાં કાળી પ્રજા વસતી હોય ત્યાં ગોરી પ્રજાનું મહત્ત્વ વધુ રહે અને જ્યાં ગોરી પ્રજા વસતી હોય ત્યાં અતિગોરી પ્રજાનું મહત્ત્વ વધી જાય. કોઈ માને કે ન માને, ચામડીનો રંગ અને શરીરનો બાંધો પણ વ્યક્તિ તથા સમાજના વ્યક્તિત્વને નિખારવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતા હોય છે.

કચ્છના પાવર પરગણામાં કુડધર રબારી પોતાની ઓથ સાથે રહે. તેને એક પાલક પુત્રી હતી. નામ તેનું સોનલ. સોનલ યુરોપિયન મૂળની અત્યંત રૂપાળી કન્યા હતી. તે કુડધરને નિરાધાર અવસ્થામાં મળી આવી હતી તેથી તેને લાડકોડથી ઉછેરીને મોટી કરતો હતો. સોનલમાં જેટલું રૂપ હતું તેટલું જ તેનામાં બળ પણ હતું. અને ગુણોનો તો તે ભંડાર હતી. આવું અપ્સરા જેવું કન્યારત્ન સાંઢણીઓની પાછળ ગામેગામ વિચરતું રહેતું હતું. રબારી વિચરતી પ્રજા. ક્યાંય લાંબો સમય સ્થિર ન રહે. પોતાનો પરિવાર લઈને ઊંટ-ગધેડાં, ઘેટાં-બકરાંની સાથે આ ગામથી પેલે ગામ વિચર્યા કરે.

એકવાર જામ ફૂલો પોતાના ઝરૂખામાંથી જોઈ રહ્યો હતો. સોનલ માથે પાણીભરેલું બેડું મૂકીને બે હાથમાં બે પાડીઓ લઈને આવતી હતી. બરાબર આ જ સમયે બે મદોન્મત પાડાઓ લડતા-લડતા ઘમાસાણ મચાવતા આવી પહોંચ્યા. લોકો ભાગંભાગ કરી રહ્યા હતા ત્યારે સોનલે હિંમતથી બંને પાડીઓનાં દોરડાંને પગ નીચે દબાવીને બંને પાડાઓને જોરથી એકએક થપાટ લગાવી. બંને પાડા જુદા પડી ગયા. શાંતિ થઈ ગઈ. આ દૃશ્ય આશ્ચર્યચકિત થઈને જામ ફૂલાએ જોયું. તેને થયું કે આવી કન્યામાં જો બીજ રોપ્યું હોય તો મહાન પુત્ર જન્મે. ઉત્તમમાં ઉત્તમ બીજ પણ ઉત્તમ જમીનની અપેક્ષા રાખે છે. બીજ ઉત્તમ હોય પણ જમીન ખારી હોય તો બીજ વ્યર્થ જાય. કેટલાક પુરુષો રૂપઘેલા હોય છે, જેઓ કન્યાનું રૂપ જોઈને પરણતા હોય છે, તો કેટલાક પુરુષો ગુણઘેલા હોય છે, જેઓ ગુણ જોઈને પરણતા હોય છે, તો કેટલાક વીરપુરુષો કન્યાની વીરતાથી અંજાય છે, જેઓ વીરતા જોઈને પરણતા હોય છે. રૂપ તરત જ દેખાય, ગુણ જોતાં વાર લાગે. ઘણો સમય સાથે રહેનારને ગુણ-અવગુણ દેખાય અને વીરતા તો પ્રસંગ આવ્યે જ દેખાય. પ્રસંગ રોજરોજ ન આવે. જો પાડાનો પ્રસંગ ન આવ્યો હોત તો સોનલની વીરતા જામ ફૂલાને દેખાત નહીં. જીવનમાં કેટલાંક કામો ઉતાવળથી - ત્વરિત કરવાં જોઈએ, તો કેટલાંક ધીરેધીરે ધીરજ રાખીને કરવાં જોઈએ.

આ સોનલ કોણ છે તેની તપાસ જામ ફૂલાએ કરાવી તો જાણવા મળ્યું કે તે કુડધર રબારીની પાલક પુત્રી છે. જામ ફૂલાએ કુડધર પાસે સોનલનો હાથ માગ્યો. કુડધર ધન્ય થઈ ગયો. રબારીની દીકરી, જામના ઘરે! આથી વધુ ધન્યતા બીજી શી કહેવાય? બંનેનાં લગ્ન થઈ ગયાં. જામ ફૂલાને પાંચ રાણી હતી.

*

રબારણ સોનલ હવે રાણી થઈ ગઈ. તેને બે સખીઓ હતી: 1. લખી ખવાસણ અને 2. લાલઈ—નિરમલ ખવાસની સ્ત્રી. ત્રણેને એક જ દિવસે ગર્ભ રહ્યો અને ત્રણેને એક જ દિવસે સંતાન જન્મ્યાં. સોનલની કૂખે લાખો જન્મ્યો, લખીને ત્યાં ધાણ નામની પુત્રી જન્મી, લાલઈના ત્યાં ખીલ નામનો પુત્ર થયો.

જેને ઘણી સ્ત્રીઓ હોય તે બધી એકસરખી ન હોય. સૌનાં સ્વભાવ અને ક્ષમતા જુદાંજુદાં હોય. માણસ ધારે તોપણ બધાની સાથે એકસરખો વ્યવહાર ન રાખી શકે, કારણ કે વ્યવહાર ગુણકર્મ-આધારિત હોય છે. એક સ્ત્રી આજ્ઞાંકિત હોય, પતિનું વચન ઉથાપતી ન હોય અને બીજી સ્ત્રી સામું બોલનારી, હંમેશાં વિરુદ્ધ દલીલ કરનારી હોય, તો બંને વચ્ચે સરખો ભાવ ન રહે. એક વહેમીલી, હઠીલી અને કાચા કાનની હોય અને બીજી ડાહી-શાણી, સહનશક્તિવાળી હોય તો બંને વચ્ચે સરખો વ્યવહાર ન હોઈ શકે.

જામ ફૂલાની પાંચ રાણીઓમાં સૌથી વધુ રૂપાળી સોનલ હતી. તે સૌથી વધુ ગુણવતી પણ હતી તેથી તે બધાંમાં વધુ માનીતી થઈ ગઈ.

જ્યાં કોઈ માનીતું હોય ત્યાં બીજું અણમાનીતું હોવાનો ભાવ અનુભવે. આમાંથી ઈર્ષ્યા પેદા થાય. સ્ત્રી પોતે જ ઈર્ષ્યાનું મૂર્તિમંત રૂપ હોય છે. તે પતિ દ્વારા બીજી સ્ત્રીનાં વખાણ સહન કરી શકતી નથી. ડાહ્યો પતિ કદી પણ પોતાની પત્ની આગળ અન્ય સ્ત્રીનાં વખાણ કરે નહીં. તીવ્ર ઈર્ષ્યા નિષ્ક્રિય ન રહી શકે. ઈર્ષ્યા પણ પ્રવૃત્તિની પ્રેરક બનતી હોય છે. સોનલને હલકી પાડવા બધી રાણીઓએ બધા ઉપાયો કર્યા પણ સફળ ન રહી. અંતે બ્રહ્માસ્રનો ઉપયોગ કર્યો. કોઈ સ્ત્રી કે પુરુષને હલકો પાડવો હોય તો તેના ચારિત્ર્ય સંબંધી અપવાદ ફેલાવવો. સાંભળનારા લોકો કશી તપાસ કર્યા વિના જ આવા અપવાદોને માની લેતા હોય છે અને કરોડના માણસને કોડીનો બનાવી દેતા હોય છે. તેમાં પણ રૂપાળી પત્નીનો પતિ તો હંમેશાં મોટા ભાગે શંકાશીલ રહેતો જ હોય છે.

ફૂલની કાનભંભેરણી થઈ. એકે કહ્યું, બીજીએ કહ્યું, ત્રીજીએ કહ્યું, ચોથીએ કહ્યું—કાંઈ બધાં ખોટાં ન હોય એવું માનીને ફૂલાએ સોનલનો ત્યાગ કરી દીધો. જે અતિ પ્રેમી હોય તેના તરફથી આંખ ફેરવી લેવી અને તેની ઉપેક્ષા કરવી એ ત્યાગ જ કહેવાય. પણ આ ભયંકર કસોટીમાંથી સોનલ હેમખેમ પાર ઊતરી. ડાહ્યા મંત્રી અણગોરની મધ્યસ્થીથી પતિ-પત્ની બંને વચ્ચે પાછો હતો તેવો જ સંબંધ બંધાઈ ગયો. પ્રેમ કદી કસોટી વિનાનો હોતો નથી. મંત્રી અણગોરના આવા ડહાપણની કદર કરીને જામ ફૂલાએ તેના નામે ઈ. સ. 857માં નવો કિલ્લો ‘અણગોરગઢ’ બાંધ્યો.

હવે રાજધાની બેલાડીગઢમાંથી ખસેડીને બધાં અણગોરગઢમાં રહેવા ગયાં. કોઈકોઈ વાર આવાસ બદલવો પણ જરૂરી થઈ જતો હોય છે. એક જ જગ્યાએ રહેવાથી વિકાસમાં અવરોધ પણ થતો હોય છે.

*

સંબંધો વિના માણસ રહી શકતો નથી. ત્યાગી-વીતરાગી મનાતા સાધુ-સંતો પણ ભક્તો-સેવકો-અનુયાયીઓને ઇચ્છે છે અને તે બધા પોતા પ્રત્યે દઢ શ્રદ્ધા ધરાવતા થાય અને રહે તેવા ખરા-ખોટા પ્રયત્નો કરતા રહે છે. ખરા એટલા માટે કે સમજણપૂર્વકની સાચી શ્રદ્ધાથી જે વળગ્યા રહે તે ખરા કહેવાય, પણ જેઓ ચમત્કારો જોઈને કે લોભ-લાલચ-પ્રલોભનો પૂરાં કરવા વળગ્યા હોય તે ખોટા કહેવાય. સાચા કરતાં ખોટા જ વધારે હોય. સત્યને પ્રચારની અપેક્ષા નથી રહેતી, પણ સત્યના અંચળામાં છુપાવેલું અસત્ય પ્રચારના જોરે જ ફેલાતું હોય છે. મોટા ભાગનું ધાર્મિક ક્ષેત્ર આવું જ હોય છે. તેથી તેજસ્વી પરિણામ નથી આવતાં હોતાં. તેજમાંથી તેજ પ્રગટતું હોય છે. જો ત્યાગી-વીતરાગી સંબંધોની આવી દશા હોય તો સામાન્ય સંસારીની તો વાત જ શી કરવી!

બધા સંબંધોમાં ગાઢ સંબંધ બહુ સુખદાયી અને બહુ દુઃખદાયી હોય છે. ગાઢ એટલે હૃદયનો સંબંધ. આવો સંબંધ અતિ વિશ્વાસ વિના બંધાતો નથી. બાકીના આર્થિક, વ્યાપારિક, વ્યાવહારિક, વગેરે સંબંધો હૃદયથી બંધાયા નથી હોતા. હૃદય એટલે લાગણીનો પૂંજ. લાગણી લાગણીમાં ભળે તો જીવન ધન્ય થઈ જાય, પણ સાચી લાગણી ભળ્યા પછી છૂટી થઈ શકતી નથી. જોર કરો તો તૂટીને જુદી થાય. તૂટેલી લાગણી બહુ પીડા કરે છે, કારણ કે તેનો ઘા રૂઝાતો જ નથી. તે ઘામાંથી જીવનભર પરુ નીકળતું રહે છે.

હોળીના દિવસો હતા. રાજમહેલમાં બધાં રંગે ખેલી રહ્યાં હતાં. લાખો પોતાની ભાભીઓ સાથે રંગે રમી રહ્યો હતો. આવી રમતોમાં લોકો વધુપડતા ભાવુક થઈ જતા હોય છે. રંગ ઉડાડતાં-ઉડાડતાં એક તરફ ઊભેલી પોતાની ઓરમાન માતા સોઢી રાણી પાસે તે પહોંચી ગયો અને સોઢી રાણી પર રંગ નાખી બેઠો. સોઢી રાણી ક્રોધાયમાન થઈ ગઈ. સાવકો દીકરો માતા પર રંગ નાખે તે તો હદ થઈ ગઈ કહેવાય. લાખાએ પગમાં પડીને માફી માગી, પણ રાણી માની નહીં. તે ગુસ્સા ને ગુસ્સામાં જામ ફૂલા પાસે ગઈ અને ફરિયાદ કરી કે “જુઓ! તમારા પાટવી કુંવરે મારા ઉપર રંગ નાખ્યો!” માતાની સાથે હોળી ખેલાય નહીં. આવી મર્યાદા હોવાથી જામ પણ ઉશ્કેરાઈ ગયો. જલદી ઉશ્કેરાઈ જનારા ઘણી વાર ખોટા નિર્ણયો કરી બેસતા હોય છે. તેમાં પણ સ્ત્રીઓના રાગ-દ્વેષથી પ્રેરાઈને નિર્ણય કરનારા પાછળથી પસ્તાતા હોય છે. પોતાની સૌથી વહાલી રાણી સોનલનો કુંવર લાખો જામને બહુ વહાલો હોવા છતાં આવેશમાં તે બોલી ઊઠ્યો: “જા! તને હું દેશવટો આપું છું. નીકળી જા મારા દેશમાંથી.”

ત્યારે એવો રિવાજ હતો કે રાજા જેને દેશવટો આપે તે કાળા ઘોડા ઉપર સવાર થઈને, કાળાં લૂગડાં પહેરીને રાજ્યની સીમા બહાર નીકળી જતો. કાળાં વસ્ત્રો એટલા માટે કે લોકો જાણે કે આ રાજાનો તિરસ્કૃત છે, જેથી કોઈ તેને સાથ ન આપે, ન લાગણી બતાવે. જીવનમાં તિરસ્કૃત જીવન જીવવું એ પણ મહાપીડા જ કહેવાય. તેમાં પણ સ્વજન-તિરસ્કૃતતા અતિ દુઃખદાયી બની જતી હોય છે.

સ્વજન એટલે પિતા, માતા, પતિ, પત્ની, પરિવાર, વગેરે. એક વાર શ્રીરામનું પણ આવું જ થયું હતું. ત્યારે પણ સાવકી માતા(કૈકેયી)એ જ ભાગ ભજવ્યો હતો અને આજે પણ સાવકી માતા - સોઢીરાણીએ જ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો.

લાખો કચ્છ છોડીને નીકળી પડ્યો. જે લોકો તિરસ્કૃત થઈને ઘરમાંથી પહેરેલે કપડે નીકળી પડતા હોય છે તેઓ સમૃદ્ધ થઈને પાછા ફરતા હોય છે - જેમ રામ પુષ્પક વિમાન લઈને પાછા ફર્યા હતા.

લાખો ફૂલાણી (ફૂલનો દીકરો હોવાથી ફૂલાણી) ફરતો-ફરતો અણહિલપુર પાટણ પહોંચી ગયો. ત્યાં રાજખટપટથી ભારે અશાંતિ સર્જાઈ હતી. ત્યાંના રાજા સામંતસિંહ ચાવડાએ લાખાને રોકી લીધો. લાખાએ થોડા જ સમયમાં રાજ્યમાં શાંતિ સ્થાપિત કરી દીધી. શાંતિ સ્થાપિત કરી શકે તે જ રાજા કહેવાય. શાંત રાજ્યને અશાંત કરી મૂકે તે રાજા નહીં, અનાડી જ કહેવાય. શાંતિ પરાક્રમ અને મુત્સદ્દીગીરીથી સ્થાપિત થતી હોય છે. આ બંને ગુણો વારસામાં જન્મજાત મળતા હોય છે, કોલેજોમાંથી નથી મળતા હોતા.

પોતાના અશાંત રાજ્યમાં નવ-આગંતુક લાખાએ શાંતિ સ્થાપિત કરી દીધી, એટલું જ નહીં, પ્રજા ધંધારોજગારમાં લાગી જવાથી રાજ્યમાં સમૃદ્ધિ પણ આવવા લાગી. આ બધું જોઈને સામંતસિંહ ચાવડા પ્રસન્ન થયો. જે રાજા કે અધિકારી પોતાના તાબેદારોનાં કાર્યોથી પ્રસન્ન થતો હોય છે તે કદરદાન પણ હોય છે. કદરદાન હોવું તે પણ વ્યક્તિનો મોટો ગુણ કહેવાય. કદરદાન કીર્તિમાન બનતો હોય છે અને કીર્તિમાનનું જીવન ધન્ય બનતું હોય છે. ચાવડા રાજાએ લાખાની કદર કરી અને પોતાની કુંવરીનો હાથ તેના હાથમાં મૂકી દીધો. લાખો હવે અણહિલપુરનો રાજજમાઈ થઈ ગયો હતો. કેટલીક વાર પુત્ર કરતાં પણ જમાઈનું માન - પ્રભુત્વ વધી જતું હોય છે. શાંતિ સ્થાપનાર લાખો હવે પોતે જ ત્યાં શાંતિથી રહેવા લાગ્યો. શાંતિ આપનારને શાંતિ મળતી હોય છે, સુખ આપનારને સુખ મળતું હોય છે અને સમૃદ્ધિ આપનારને સમૃદ્ધિ મળતી હોય છે. જે જેવું આપે તેવું પામે.

માણસ ગમે તેટલે વતનથી દૂર જાય તોપણ એનો એક તાર વતન સાથે જોડાયેલો જ રહેતો હોય છે. તેમાં પણ જો તેને તિરસ્કૃત થઈને કે અપમાનિત થઈને વતન છોડવું પડ્યું હોય તો-તો વતન વધુ યાદ આવતું હોય છે. તિરસ્કાર અને અપમાન અને તે પણ પોતાનાં સ્વજનો દ્વારા થયાં હોય તો-તો ડંખ કદી પણ જતો નથી. લાખાને વતન યાદ આવ્યું. તેને સમાચાર મળ્યા કે લાખાના ગયા પછી કચ્છમાં ઘણા અનર્થો થવા લાગ્યા છે. આપણે માનીએ કે ન માનીએ, કોઈના પગલે સુખશાંતિ આવતી હોય છે, તો કોઈના પગલે દુઃખ-અશાંતિ પણ આવતાં હોય છે. લાખાના જવાથી તે જ વરસે ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. કચ્છ તો પશુપાલકોનો દેશ. જ્યાં હજારો પશુઓની ઓથો રહેતી હોય તે ઘાસ વિના જાય ક્યાં? પશુઓને જિવાડવા માલધારીઓ નીકળી પડ્યા હતા. પશુઓ અને માલધારીઓ વિના કચ્છ પોતાનું હાસ્ય ખોઈ બેઠું હતું. જામ ફૂલાનું મૃત્યુ થઈ ચૂક્યું હતું. રાણી ધાણ વાઘેલી પેટમાં કઠાર મારીને મરી ચૂકી હતી. લાખાસાગર તળાવ સુકાઈ ગયું હતું. એમ કહો કે આખું કચ્છ સુકાઈ ગયું હતું.

પૂરી પ્રજા દુઃખીદુઃખી થઈ રહી હતી. આવા સમયે સૌને લાખો યાદ આવ્યો: “જો લાખો હોત તો કચ્છની આવી દશા ન થાત!” રાજા કે નેતા માટે આથી મોટું બીજું કોઈ પ્રમાણપત્ર નથી. ભયંકર વિપત્તિમાં લોકો ભગવાનને યાદ કરે છે. તેવી જ રીતે ભયંકર વિપત્તિમાં પણ લોકો જે રાજા કે નેતાને યાદ કરે તે રાજા કે નેતા ધન્યધન્ય થઈ ગયો કહેવાય. આટલાં વર્ષો પછી પણ લોકો સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને વારંવાર યાદ કરે છે. લોકો બોલે છે: “જો સરદાર હોત તો આવું ન થાત!” જે લોકોએ સરદારનો હક્ક ડુબાવ્યો, પોતાના પરિવારને ગાદી ઉપર બેસાડી દીધા, એટલું જ નહીં, સરદારનાં નામોનિશાન મટાડી દેવા પ્રયત્નો કર્યા તેમને કોઈ યાદ નથી કરતું. ઘણી વાર પ્રશ્ન થાય છે કે શું આપણને સાચા માણસો પચતા જ નથી? કેટલા સરદારો અને કેટલા દયાનંદોને આપણે પચાવી શક્યા નથી! જે પ્રજા સાચાને પચાવી કે સ્વીકારી ન શકે તેમના કરમે પછી ધુતારા જ લખાયેલા હોય છે.

કચ્છની પ્રજા પોકાર પાડવા લાગી: “લાખા, આવો! લાખા, આવો!” અંતે આ પોકાર લાખા સુધી પહોંચ્યો. લાખો તો વતન આવવા થનગની રહ્યો હતો. ભલે અપમાન કે તિરસ્કાર કર્યો હોય તોપણ મારાં સ્વજનો છે ને! મારાં ભાંડુ છે ને! લોહીની સગાઈ પ્રબળ હોય છે. લાખાને બોલાવવાની કોઈની હિંમત ચાલતી ન હતી. અંતે એક લંઘાની દીકરી તૈયાર થઈ ગઈ. જોગણનું રૂપ ધારણ કરીને તે ડાહી ડુમણી પાટણની ગલીએ-ગલીએ ફરતી-ફરતી લાખાના મહેલ આગળ પહોંચી ગઈ અને કચ્છી ભાષામાં કચ્છની દુર્દશાનું ગીત ગાવા લાગી. લાખો બધી પરિસ્થિતિ સમજી ગયો. સામંતસિંહ ચાવડાની રજા લઈને મોટી સવારી સાથે લાખો પાછો કચ્છ જવા ઊપડ્યો. વતનથી અપમાનિત માણસ ફરી જ્યારે વતન પાછો ફરે ત્યારે ધૂમધામ અને સમૃદ્ધિથી પાછો ફરે તો જ તેનું માન વધે અને અપમાન ધોવાય.

લાખાના આવતાં જ કચ્છમાં બારે મેઘ તૂટી પડ્યા. જળબંબાકાર થઈ ગયું. તળાવો ભરાઈ ગયાં. ધરતી લીલીછમ થઈ ગઈ. બધા માલધારીઓની ઓથો પાછી ફરવા લાગી. સૌના કંઠે એક જ વાત હતી:

આપણા મલકનાં માયાળુ માનવી!

હાલો ને આપણા મલકમાં!

આખું કચ્છ લાખાના સ્વાગતમાં ઊમટી પડ્યું. લાખાથી કચ્છ ધન્ય થઈ ગયું અને કચ્છથી લાખો ધન્ય થઈ ગયો.

17-12-12

*

સંયુક્ત કુટુંબનાં ઘણાં જમાપાસાં છે, પણ ઘણાં ઉધાર-પાસાં પણ છે. ઉધાર-પાસામાં સૌથી મોટું ઉધાર-પાસું અમાન્ય, અસ્વીકાર્ય, ધર્મ વિરુદ્ધનો યૌન સંબંધ પણ છે. સાથે અને નજીક રહેનારાં પરિવારનાં માણસોમાં કેટલીક વાર ભાઈ-બહેન, પિતા-પુત્રી, માતા-પુત્ર, દિયર-ભોજાઈ, જેઠ-ભોજાઈ, વગેરેનો પણ યૌન સંબંધ બંધાઈ જતો હોય છે. મોટા ભાગે આ જાણીકરીને કે પ્રયત્નપૂર્વક બંધાયેલો સંબંધ નથી હોતો, પણ કામાવેગમાં ભાન ભૂલીને બંધાયેલો સંબંધ હોય છે. ભાન ભૂલવાનું એકપક્ષીય હોય તો-તો કદાચ જલદી તે અટકી જતો હોય છે, પણ જો ઉભયપક્ષીય હોય તો તે અટકતો નથી. અનિચ્છાએ પણ એક વાર થયેલો સંબંધ એક વારનો ન રહેતાં કાયમી થઈ જતો હોય છે. તેમાં પણ જો એક પક્ષને યૌન સંબંધ માટે બીજો વિકલ્પ જ ન હોય તો-તો મુક્ત થવું કઠિન જ નહીં, અશક્ય થઈ જતું હોય છે. આવા સંબંધો સ્ત્રીની ઇચ્છા વિના સ્થાપિત થઈ શકતા નથી હોતા. કેટલીક વાર લાચાર સ્ત્રી અનિચ્છાએ પણ આવા સંબંધ સ્વીકારી લેતી હોય છે. પણ લાચારી એ હળવું બહાનું પણ હોઈ શકે છે. જેને કોઈ પણ ભોગે આવો સંબંધ બાંધવો જ નથી હોતો તે પ્રાણ આપીને પણ પોતાના શિયળનું રક્ષણ કરી શકતી હોય છે, પણ તેવું કરનારનો ઇતિહાસ રચાઈ જતો હોય છે. પૂરી મક્કમતાનો અભાવ કેટલીક વાર લાચારીનો ઢાલ બની જતો હોય છે.

કચ્છમાં ઘટેલી ઘટનાનાં નામો અહીં ટૂંકાં અને કાલ્પનિક આપવામાં આવ્યાં છે. કચ્છમાં ભદ્રાવતી નામની નગરી અને તેમાં એક ઉચ્ચ ખાનદાન પરિવાર સાથે રહે. પરિવારમાં થોડા દૂરના બે ભાઈઓ અને એક બહેન પણ રહે. ત્રણે જુવાનીના ઉંબરે પહોંચી ગયેલાં. જુવાની આવે એટલે સાથેસાથે ઘણી નવી વસ્તુઓ પણ આવે. સૌથી પ્રથમ તો વિજાતીય આકર્ષણ આવે. યુવકને યુવતી પ્રત્યે અને યુવતીને યુવક પ્રત્યે જોતા રહેવાનું મન થયા કરે. આ કુદરતી પ્રક્રિયા છે. જેને આવું થાય જ નહીં તેનામાં કાંઈક કુદરતી ખામી હોવી જોઈએ. એક ભાઈનું નામ લા અને બીજાનું નામ સા. બહેનનું નામ લકીર. જુવાની રૂપાળી ન હોય તોપણ આકર્ષણભરી હોય, પણ જો રૂપાળી હોય તો-તો કહેવું જ શું? લકીર રૂપ-રૂપનો અંબાર. તે રોજ નજીકની નદીએ પાણી ભરવા જાય. તેનું જેવું રૂપ તેવું જ બોલવું, તેવું જ ચાલવું. તેની ચાલ જોવા માટે તો ગામના જુવાનો રસ્તામાં બેસી રહેતા કે ઊભા રહેતા. કુદરત જ્યારે કોઈના ઉપર ઢળે છે ત્યારે હજાર હાથે ઢળે છે. તે નખશિખ પદમણી હતી. પણ અતિરૂપ સુખ આપવા કરતાં દુઃખ જ વધુ આપતું હોય છે. રૂપને સાચવવું તે સોનાને સાચવવા કરતાં પણ ઘણું અઘરું કામ છે. દુર્બળ બાવડાં રૂપને સાચવી શકતાં નથી. પ્રબળ બાવડાં પણ સ્વચ્છંદે ચઢેલા રૂપને સાચવી શકતાં નથી—બહુબહુ તો તેને મારી શકે, પણ ઘણો માર મારીને પણ સાચવી ન શકે; તેથી તો કદાચ જનાનખાનું - કેદખાનું બનાવાયું હશે. પશુ-પક્ષીઓને જનાનખાનાં નથી હોતાં. પશુપક્ષીઓને નથી તો બુરખો પહેરવો પડતો કે નથી ઓઝલમાં રહેવું પડતું. પશુપક્ષીઓમાં બળાટકાર કે સમર્વૈગિક સંબંધનો પ્રશ્ન પણ નથી હોતો. મનુષ્યોની તુલનામાં આ ક્ષેત્રમાં તેઓ વધુ સુરક્ષિત છે. દૂબળામાં દૂબળી કૂતરી ઉપર કોઈ ગમે તેવો ડાઘિયો કૂતરો પણ બળાટકાર કરી શકતો નથી. તેને રાજી કરવા તે લાંબો સમય પાછળ-પાછળ દોડતો ફરે, પછી પ્રસન્ન થાય તો જ કૂતરાને સફળતા મળી શકે.

લકીર આજે બનીઠનીને રોજની માફક નદીએ પાણી ભરવા ગઈ. સ્ત્રીઓને બનીઠનીને નીકળવાનો શોખ હોય છે. બુરખામાં કે ઓઝલમાં રહેનારી સ્ત્રીઓ બનીઠનીને શું કરે? મખમલની રજાઈ ઉપર જાડી ખાદીની ખોળ ચઢાવી દેવામાં આવે તો મખમલની શી કિંમત! બિચારું મખમલ રડવા જ બેસે ને? શૃંગારની બાબતમાં દ્રવિડ સ્ત્રીઓ સૌથી ચઢી જાય. માથું ખુલ્લું રાખવાનું હોવાથી અને કાળાભમ્મર વાળ હોવાથી તેના ઉપર લાંબીલાંબી ફૂલમાળાઓ લગાવે. ફૂલ વિનાની કોઈ સઘવા સ્ત્રી જોવા ન મળે. કદાચ કોઈ હોય તો સમજવું કે તે ગાંધીભક્ત હશે! ચહેરો કાળો હોવાથી મેકઅપના થપેડા કરીને પણ સંતોષ ન થાય. અને માત્ર કંકુનો જ ચાંદલો નહીં, સરસ મજાની ભસ્મની આડ પણ લગાવી હોય. ચામડી ભલે કાળી હોય, પણ હીમોગ્લોબિન વધારે હોવાથી તગતગ ચળકતી હોય. પાણીદાર આંખોમાં વગર જરૂરનું કાજળ ભર્યું હોય અને ચૂડીઓ તો હાથ ટૂંકો પડે તેટલી ભરી દીધી હોય. શણગારનો અતિરેક વ્યક્તિની ચાલ અને ભાષા પણ બદલી નાખે. જો આ બધું બદલાય તો મન ન બદલાય? મન તો જરૂર બદલાય. મને કોઈ જુએ, મને કોઈ જુએ - એવું જ મનમાં રમ્યા કરતું હોય અને દરેક ગામમાં થોડાક સ્ત્રીઓને તાકી-તાકીને જોનારા પણ રહેતા જ હોય છે.

લકીર જ્યારે પાણી ભરતી હતી ત્યારે પેલો સા તેને તાકી-તાકીને જોઈ રહ્યો હતો. લકીરની ઓઢણી વારંવાર માથા ઉપરથી ખસી જાય અને તે વારંવાર પાછી ઓઢી લે. કેટલીક વાર તો ઓઢણી ન ખસતી હોય તોપણ જાણીકરીને માથું આડુંઅવળું હલાવીને ખસેડી મૂકે, કારણ કે એક જ ઇચ્છા હોય: કોઈ મને જુએ. લકીરને જોતાંજોતાં સા ભાન ભૂલી ગયો. જેમજેમ તે જોતો ગયો તેમતેમ તે વધુ ને વધુ ભાન ભૂલતો ગયો. લકીરે પાણીનું બેડું માથે મૂક્યું અને ઘર તરફ ચાલતી થઈ. સા પણ પાછળ-પાછળ ચાલવા લાગ્યો. જ્યારે ઘરનું કંપાઉન્ડ આવ્યું ત્યારે તે ઘરમાં પેસી ગઈ. સા બહાર જ અટકી ગયો. લકીરને આજે બદલાયેલી સાની દૃષ્ટિ દેખાઈ ચૂકી હતી. મૂરખમાં મૂરખ સ્ત્રી પણ પુરુષની દૃષ્ટિને ઓળખી જાય છે. ઘરમાં પેસતાં પહેલાં તેણે એક નજર સા તરફ નાખી, આંખો નીચી કરી અને ઘરમાં પેસી ગઈ.

સા બહાર ઊભો રહ્યો. થોડી જ વારમાં તેને ભાન થયું. તેને આઘાત લાગ્યો: અરે! મેં આ શું કર્યું! મારી બહેન જેવી લકીરની ઉપર કુદૃષ્ટિ કરી અને પાછળ-પાછળ અહીં સુધી ખેંચાઈ આવ્યો! તેને પોતાની જાત ઉપર ધિક્કાર છૂટવા લાગ્યો. જમીન માર્ગ આપે તો સમાઈ જવાનું મન થઈ આવ્યું. ખાનદાન માણસને જ પાપનો ધિક્કાર અને આઘાત લાગતા હોય છે. જે હલકા માણસો હોય છે તેમને પાપનો આઘાત લાગતો નથી, ઊલટાનું તેમને તો તેનું ગૌરવ થતું હોય છે.

સાને એટલો આઘાત લાગ્યો કે તે ચૂપચાપ જંગલ તરફ ચાલવા મંડ્યો. લકીરના ભાઈ ‘લા’ને આવી ખબર પડતાં તે પણ પાછળ-પાછળ ચાલવા મંડ્યો. બંને ભાઈઓને આમ આગળ-પાછળ નીકળી જતા જોઈને લકીર પણ પાછળ-પાછળ ચાલી. ત્રણે એકબીજાની પાછળ-પાછળ ચાલે. આગળ જતાં સાએ એક જગ્યાએ લાકડાંનો ઢગલો જોયો. કોઈ વનવાસીએ ઘરે લઈ જવા ભેગો કર્યો હશે. ઝટ દઈને સા તે ઢગલા ઉપર બેસી ગયો અને સાથે લાવેલી દીવાસળી ચાંપી દીધી. જોતજોતાંમાં અગ્નિએ મહાજ્વાળાઓનું રૂપ ધારણ કર્યું અને સા ભડભડ બળવા મંડ્યો. તેને બળતો જોઈને લા પણ દોડીને આગમાં કૂદી પડ્યો. અર્ધબળેલા પોતાના પિતરાઈ ભાઈને તે વળગી પડ્યો.

થોડી જ વારમાં લકીર આવી પહોંચી. બંને ભાઈઓને ભડભડ બળતા જોઈ તે પણ દોડી અને આગમાં કૂદી પડી. ધિક્કાર છે આ રૂપને! શું કરવું છે આવા રૂપને જોણે ત્રણ-ત્રણ જીવનમાં આગ લગાડી દીધી!

થોડી જ વારમાં આજુબાજુથી વનવાસીઓ દોડી આવ્યા. તેમણે બચાવવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ કશું હાથ ન આવ્યું. બધું રાખ થઈ ગયું. માત્ર ત્રણ ભાઈ-બહેનોની કથા જ બાકી બચી હતી.

11. અમરવેલ

બધી કથાઓ ઐતિહાસિક નથી હોતી, કેટલીક કિંવદન્તીઓ પણ હોય છે. ખરેખર તો સાચી કથાઓની તુલનામાં કિંવદન્તી કથાઓ વધુ રસદાર હોય છે. કિંવદન્તી કથાઓ કાઢી નાખવામાં આવે તો પોણા ભાગની પૌરાણિક કથાઓ નીકળી જાય. કિંવદન્તી કથાઓ કોઈ ઇતિહાસ સિદ્ધ કરવા નથી રચાઈ હોતી, પણ રસપૂર્વક બોધપાઠ આપવા માટે રચાઈ હોય છે. આ વાતને ધ્યાનમાં રાખીએ તો 'મિથ' જેવી લાગતી કથાઓની પણ ઉપયોગિતા સ્થાપિત થઈ જશે.

એવું કહેવાય છે કે જે જંગલમાં લા, સા અને બહેન લકીર ત્રણે જે જગ્યાએ એકસાથે અગ્નિમાં બળી મર્યા હતાં ત્યાં વરસાદ પછી એક વેલ ઊગી. કોઈ વસ્તુ બળીને ખાખ થઈ જાય એટલે તેનો સંપૂર્ણ નાશ થઈ જાય છે તેવી માન્યતા બરાબર નથી. આયુર્વેદની બધી ભસ્મો ભસ્મ હોવા છતાં પણ ખાસ ઔષધીય ગુણ ધરાવે છે. એટલે ભસ્મ પણ કાંઈક વિશેષ તત્ત્વ બની શકે છે. પેલા ચિતાગ્નિમાંથી અમરવેલ ઉત્પન્ન થઈ. અમરવેલ માટે એવું કહેવાય છે કે તેને કાપો તો બીજા જ દિવસે પાછી હતી તેવી જ થઈ જાય. આપણી ચારે તરફ પુષ્કળ ઔષધિઓ પડી છે, પણ આપણે તેનો ઉપયોગ જાણતા ન હોવાથી તે નકામી પડી રહે છે.

અમરવેલનું ઔષધિતત્ત્વ અચાનક જ પ્રગટ થયું. એક વાર એક રબારી ભદ્રાવતીના માવલ ચારણની બકરીઓ ચરાવીને પાછો ફરી રહ્યો હતો, તેમાં એક ઘરડી અને લંગડી બકરી સૌથી પાછળ-પાછળ જેમતેમ ચાલી રહી હતી. તે બરાબર ધરાયેલી ન હતી તેથી આડુંઅવળું ખાવાનું શોધતીશોધતી ચાલી રહી હતી. તેની નજર પેલી અમરવેલ ઉપર પડી. તે ખાવાની લાલચમાં ટોળામાંથી ખસીને તે અમરવેલ પાસે ગઈ અને ચરવા લાગી. તે આખી વેલ ચરી ગઈ. પણ આ શું? થોડી જ વારમાં તે તો જુવાન થઈને થનગનવા લાગી. તેનું લંગડાપણું ચાલ્યું ગયું. તે નાચતી-કૂદતી રબારીના વાડા પાસે ગઈ. તેનું ચમત્કારિક પરિવર્તન જોઈ રબારીને નવાઈ લાગી. બકરીના આંચળ દૂધથી ભરાઈ ગયા હતા. નીંઘાળિયો રબારી બકરી દોહીને દૂધ પી ગયો. થોડી જ વારમાં તે જુવાન થઈ ગયો. તે તો રોજ દૂધ પીવા લાગ્યો અને અલમસ્ત થઈને રહેવા લાગ્યો.

એક દિવસ તેનાથી પૂરું દૂધ પિવાયું નહીં. થોડું વધેલું દૂધ એક આકડાના પડિયામાં ભરીને એક સર્પના દર આગળ મૂકી દીધું, રબારી ગોગાબાપજીનો ભક્ત હોવાથી ગોગાદેવ દૂધ પીએ તો પ્રસન્ન થાય તેમ સમજીને રાફડા આગળ દૂધ મૂકેલું.

થોડા સમય પછી ત્યાંથી હિંગળાજમાતાનાં દર્શન કરવા નાગાબાવાની જમાત નીકળી. સૌથી છેલ્લે એક વૃદ્ધ અને અપંગ - રોગી બાવો જેમતેમ કરીને ચાલી રહ્યો હતો. તે પોતાની દયનીય દશાથી તંગ આવી ગયો હતો - આવા જીવન કરતાં મરી જવું સારું! અસાધ્ય રોગ વ્યક્તિને આત્મહત્યા કરવા પ્રેરણા આપે છે. જીવનથી હારેલો-થાકેલો પેલો વૃદ્ધ સાધુ કેમ કરીને જીવન ટૂંકું કરી શકાય તેની ગડમથલ કેટલાય દિવસથી કરી રહ્યો હતો, તેવામાં તેની નજર સાપના રાફડા આગળ પડેલા દૂધના પડિયા ઉપર પડી. તેને થયું કે જરૂર આમાં સર્પનું ઝેર પડ્યું હશે. તે પીવાથી મારું મૃત્યુ થઈ જશે તેમ સમજીને તેણે પડિયાનું દૂધ પી લીધું. ઘણાને ખબર નથી હોતી કે સર્પનું ઝેર લોહીમાં ભળવાથી ઝેરી થઈને મૃત્યુ નિપજાવે છે, પણ જો તેને પીવામાં આવે તો કદાચ તે ઝેર નથી બનતું. દૂધ પીતાં જ સાધુ-બાવો તો તદ્દન નીરોગી અને હૃષ્ટપુષ્ટ જુવાન થઈ ગયો.

પણ રોગો અને વૃદ્ધત્વ ચાલ્યા ગયા પછી તેની બુદ્ધિ બગડવા લાગી. બુદ્ધિ ક્યારે બગડે તે કહી શકાય નહીં. તેને થયું કે એક દિવસના દૂધ પીવાથી જો મારું શરીર આવું નીરોગી અને જુવાન થઈ ગયું, તો આ રબારી તો રોજ દૂધ પીએ છે, તો તેનું શરીર તો જરૂર સોનું થઈ જતું હશે. પ્રયોગ કરવો જોઈએ. તેણે પ્રયોગ કરવા માટે નીંઘાળિયા રબારીને સાધવા મંડ્યો. રબારી ભરનિદ્રામાં સૂતો હતો તેને જગાડ્યો. રબારી જાગ્યો. સાધુબાવાએ તેની પાસે ખાવાનું માગ્યું. રબારીએ પોતાના ભાથામાંથી રોટલો કાઢી આપ્યો. શ્રદ્ધાળુ માણસ દાની હોય છે. ખાસ કરીને સાધુ-સંતોને ભૂખ્યા જોઈને તેની શ્રદ્ધા ઊભરાઈ આવતી હોય છે. પોતાનો રોટલો તેણે સાધુબાવાને આપી દીધો. ઢોંગી બાવા ભોળા શ્રદ્ધાળુઓને ઠગતા હોય છે. ધાર્મિક ક્ષેત્રથી વ્યક્તિને ઘણા લાભ થતા હોય છે. તેનામાં ઘણા સદ્ગુણો વધતા હોય છે અને ઘણાં સારાં કામ પણ થતાં હોય છે. પણ બુદ્ધિ વિનાની એકલી શ્રદ્ધા ઘણી વાર અંધશ્રદ્ધા બનીને લોકોને છેતરાવતી પણ હોય છે. ભોળા લોકોને છેતરવાના અને ગેરમાર્ગે દોરવાનાં અનેક નિમિત્તો છે, પણ તેમાં સૌથી પ્રબળ કારણ ગુરુપ્રથા છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિએ ગુરુ તો કરવા જ પડે.

ગુરુ વિના ચાલે જ નહીં. જેની કશી જ જરૂર નથી—અરે, જેમાંથી લાભ કરતાં હાનિ ઘણી થાય છે તેવી ગુરુપ્રથા ગળામાં કંઠી બનીને બેડીની માફક લોકોને જકડી દેતી હોય છે. હવે તે ઘાંચીના બળદ જેવો ડાબલા ધારણ કરીને જીવનભર એકની એક જગ્યાએ ગોળગોળ ફર્યા કરશે. તે વાડામાં પુરાયેલાં ઘેટા-બકરાં જેવો થઈ જશે. તેનું ઊન કપાતું રહેશે. કશું મળવાનું નથી.

સાધુબાવાએ પ્રશ્ન પૂછ્યો: “ભાઈ ગોવાળિયા, તૈં ગુરુ કરાવ્યા છે કે નહીં? તારા ગળામાં કંઠી કેમ નથી?” રબારીએ જવાબ આપ્યો: “બાપુ! મને તો ખબર જ નથી કે ગુરુ શું કહેવાય!” રબારીની વાત સાંભળીને તરત જ છી-છી-છી! કરતાં સાધુબાવો બોલ્યો: “તો-તો તારા નૂગરાનું અનાજ મારાથી ખવાય નહીં, મહાપાપ લાગે!” એમ કહીને તેનો રોટલો પાછો આપ્યો, એટલું જ નહીં, રબારીને ભય પણ બતાવ્યો: “અરેરે! તું તો મર્યા પછી નરકમાં જ જવાનો છે. નૂગરા લોકો તો નરકમાં જ જાય.” બિચારો ગોવાળિયો ભયભીત થઈ ગયો.

ધાર્મિક ક્ષેત્રની પૂરી ગુરુપ્રથા પરલોક સુધારવા માટે જ રચાઈ હોય તેવું લાગે છે. જીવન કરતાં નરકનો ભય વધુ બતાવીને શિષ્યોનાં ટોળેટોળાં ઊભાં કરવાં અને પછી ખળાંની માફક ખળાં લણવાં એ જ સાધના કરતા રહેવાનું કામ ગુરુપ્રથા કરી રહી છે. અંતે સાધુબાવાએ પેલા નીંગાળિયા રબારીને શિષ્ય બનાવ્યો. પેલી અમરવેલનો ઉપયોગ વિશ્વહિત માટે કરવાનું બંનેમાંથી એકેને ન સૂઝયું. અને એક દિવસ બંને અંદરોઅંદર લડી મર્યા. કહેવાય છે કે નીંગાળિયા રબારી ઉપરથી નીંગાળસર તળાવ ઉપરાંત નીંગળ ગામ જામ લાખાએ વસાવ્યું છે. આપણા વૈદ્યરાજોએ કેટલીયે અદ્ભુત - મહાન ઔષધિઓ શોધી હતી, પણ પેટન્ટ-પ્રથા ન હોવાથી તેનો વિશ્વવ્યાપી પ્રચાર ન થઈ શક્યો. વૈદ્યના મરતાં જ ઔષધિઓ પણ મરી ગઈ. અમરવેલનું પણ એવું જ થયું.

18-12-12

12. લાખો અને રાણો

શૂરાતન ઉછાળા મારતો ફુવારો હોય છે. પ્રસંગ મળતાં જ તે સ્વયંભૂ ઊછળી આવે છે. કેટલીક વાર તો પ્રસંગ ન હોય તો વગર પ્રસંગનો પ્રસંગ ઊભો કરીને પણ શૂરાતન ઊછળી આવતું હોય છે. ઊછળતા શૂરાતનને નિયંત્રણમાં રાખવાનું કામ હડાપણ કરે છે. પણ જો હડાપણ હોય જ નહીં અને માત્ર શૂરાતન જ હોય, તો શૂરાતન નિયંત્રણ વિનાનું થઈ જતું હોય છે. હડાપણ વિનાના શૂરાતનની પ્રથમ નિશાની વારંવાર શરતો લગાવવી તે છે. ડાહ્યા માણસ શરતો ન લગાવે, પણ કદાચ લગાવે તો પૂરી કરી શકાય તેવી જ લગાવે. હડાપણ વિનાના લોકો ઊછળતા પરાક્રમવાળા હોય તો ગમે તેવી અસંભવિત શરતો લગાવે અને તેને પૂરી કરવા ઇતિહાસ રચી નાખે, જેમાં કશો સાર ન હોય.

ત્યારે જામ લાખો કચ્છ-કેરાકોટમાં સત્તા ભોગવે અને થરપારકરનો રાણો ચાંદ ઉમરકોટમાં સત્તા ભોગવે. રાણો ચાંદ શિવભક્ત હોવાથી શિવજીની પૂજા માટે તેણે સરસ બાગ લગાવેલો. ઈશ્વરની સાકાર મૂર્તિપૂજા સામગ્રીથી થતી હોય છે. નિરાકારને સામગ્રીની જરૂર રહે નહીં. સામગ્રીપૂજામાં અનેક લોકોને રોજી મળતી હોય છે, જ્યારે નિરાકાર પૂજામાં રોજી પેદા થતી નથી. કેટલાય માળી રોકીને રાણા ચાંદે ઉમરકોટમાં સુંદર બાગ લગાવ્યો હતો. એક તરફ તે શિવપૂજામાં પુષ્પો પૂરાં પાડતો, તો બીજી તરફ તે ઉમરકોટનું સુંદર આકર્ષણ પણ થઈ જતો. નગરવાસીઓ આ બાગમાં આનંદ-પ્રમોદ માટે પણ આવતા અને ચોખ્ખી - તાજી હવાનો અનુભવ કરતાં. પ્રત્યેક નગરમાં થોડાં આનંદ-પ્રમોદનાં પણ સ્થાનો હોવાં જરૂરી છે. જો તે ન હોય તો નગર અધૂરું ગણાય.

હવે બન્યું એવું કે જામ લાખાને એક રોઝડી ઘોડી હતી. ઘોડીઓની અનેક જાતોમાંથી રોઝડી ઘોડી તેના વેગ માટે બહુ પ્રખ્યાત. પવનવેગે દોડતી અને કૂદકા ભરતી આ ઘોડી કોઈને પહોંચવા ન દે. આ ઘોડીને કુમળી કળીઓ ખાવાની આદત. મોંઘાં વાહનોનો નિભાવખર્ચ પણ મોંઘો હોય. મોંઘાં વાહનો ગૌરવ તો આપે, પણ તેમને નિભાવવામાં ભલભલાનું ઘર ધોઈ નાખે. કેટલાક સામાન્ય માણસો શ્રીમંતોની દેખાદેખી મોંઘાં વાહન લઈ આવે અને પછી તેમને નિભાવવામાં જ ધોવાઈ જાય.

જામ લાખાની રોઝડી ઘોડી રાત પડે અને અશ્વશાળામાંથી બહાર નીકળે અને વાયુવેગે ઉમરકોટના બાગમાં પહોંચી જાય, આખા બાગની કુમળી કળીઓ ચરી ખાય. પ્રત્યેક કળીને ફૂલ થવાનો અધિકાર છે. ફૂલ થતાં પહેલાં જ જો કોઈ તેને તોડી દે કે ચૂંથી નાંખે તો તે મહાપાપી કહેવાય. સ્ત્રી ફૂલ છે અને તેની કન્યા-અવસ્થા કળી છે. કળીને આપણે કુમારિકા કહીએ છીએ. તેને બ્રાહ્મણ કરતાં પણ વધુ પવિત્ર માનીએ છીએ. તેથી આપણે કુંવાસીઓને પૂજીએ તથા જમાડીએ છીએ. એક કુંવાસીને અગિયાર બ્રાહ્મણ કરતાં પણ વધુ પવિત્ર માનવામાં આવે છે. કુંવાસીની કોઈ નાત-જાત જોવાતી નથી. કુંવાસીની આટલી પૂજ્યતા અને પવિત્રતા તેના શિયળના કારણે હોય છે. કુંવાસીનું શિયળ માતા-પિતા-પરિવાર સાચવે, ગામ સાચવે, સમાજ સાચવે, રાજ્ય સાચવે. શિયળ જ તેનું ફિલામેન્ટ કહેવાય. કાળીકલૂટી પણ શિયળવાળી કુંવાસી, રૂપરૂપનો અંબાર પણ શિયળ વિનાની અવિવાહિત કુમારી કરતાં ઘણી પવિત્ર અને પૂજ્ય ગણાય. રૂપ વિનાનું હોય તોપણ શિયળ પૂજાય, પણ શિયળ વિનાનું રૂપ ગમે તેટલું દિવ્ય હોય તો તેને પૂજાય નહીં, બહુબહુ તો તેને નાય-મુજરાના કામમાં લેવાય કે કોઠામાં બેસાડાય. કળીઓને સાચવે અને તેમને પૂરેપૂરી વિકસવાનો મોકો આપે તેને માળી—બાગબાન કહેવાય. કળીઓને ન સૂંઘાય, ફૂલને સૂંઘાય.

પણ જામ લાખાની રોઝડી ઘોડીને તો કળીઓ ખાવાની જ ટેવ પડી ગઈ હતી. તેણે રાણા ચાંદનો બાગ ઉજ્જડ કરી નાખ્યો. આને ભેલાણ કહેવાય. ભેલાણનું મહાપાપ ભારતમાં મોટા પ્રમાણમાં ચાલતું રહે છે. અહીં ભેલાણ કરીને ખેતરોનાં ખેતરો ઉજ્જડ કરી નાખનારા લોકો પણ વસે છે. ભેલાણથી જ જેની આજીવિકા ચાલતી હોય તેની પાસે ઉચ્ચ ખાનદાનીની અપેક્ષા રખાય નહીં. રાણાએ પોતાના બાગને ઉજ્જડ થતો અટકાવવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, પણ બધું વ્યર્થ. બરાબર શિવપૂજા ન થતી હોવાથી રાણો દુઃખી હતો. ભક્તોની ભક્તિમાં અવરોધ થાય તો તેને મહાવ્યથા થાય. ડાહ્યા માણસે કદી પણ કોઈની ભક્તિમાં અવરોધ કરવો નહીં. બધું આપણી દૃષ્ટિથી જ સત્ય નથી મનાતું. લોકોની પણ પોતપોતાની દૃષ્ટિ હોય છે. તેમાં પણ શ્રદ્ધા અને પ્રેમમાં તો બુદ્ધિ કરતાં ભાવનાની જ પ્રધાનતા હોય છે. કોરા તાકિકો કદી ઉપાસના કરી શકતા નથી. એક ભક્ત પૂરા ભાવથી જ્યારે પોતાના ભગવાનને પુષ્પ ચઢાવે છે ત્યારે તેને જે આનંદ થાય છે તેને

તાકિર્ક સમજી શકે નહીં.

રાણાએ શિવને પ્રાર્થના કરી: “પ્રભો! મારો બાગ બચાવો.” તેની પ્રાર્થના સફળ થઈ. તે જ દિવસે ઘોડા વેચનારા આવ્યા તેમાંથી એક રોઝડો ઘોડો રાણાએ ખરીદી લીધો.

રોજના નિયમ પ્રમાણે રાત્રે ઘોડી આવી અને મન મૂકીને કળીઓ ખાવા મંડી અને જેવી દીવાલ ફૂદીને કચ્છ જવા ભાગી કે તરત જ રાણાએ પોતાનો ઘોડો તેની પાછળ છોડી દીધો. ઘોડી આખી રાત દોડી, પણ ઘોડાને આંબવા ન દીધો. રાણો પણ ભાન ભૂલીને પાછળ ને પાછળ દોડતો રહ્યો. સવારે ઘોડી કચ્છ-કેરાકોટ પહોંચી, પણ દરવાજો બંધ હોવાથી ઊભી રહી. થોડી જ વારમાં રાણા ચાંદનો ઘોડો પણ પહોંચ્યો. પણ આ શું? ઘોડી ચક્કર ખાઈને ધબ દઈને નીચે પછડાઈ અને તેના પ્રાણ નીકળી ગયા. સ્ત્રી એ સ્ત્રી જ કહેવાય. પુરુષ જેટલી ખડતલતા તેનામાં ન હોય. તે નાજુક નમણી હોય. એટલે કુસ્તીના દાવપેચ સ્ત્રીઓ સ્ત્રીઓ સાથે તો કરે, પણ પુરુષ પહેલવાન સાથે કોઈ ગમે તેવી પહેલવાન હોય તોપણ સ્ત્રી ન કરે. બંનેની મર્યાદા સ્વીકારવી જોઈએ.

દરવાજો ખૂલ્યો અને રોઝડીને મરેલ જોઈને ચોકીદારે જામ લાખાને સમાચાર આપ્યા. રાણા ચાંદને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યો. લાખો અને ચાંદ મળ્યા, ખરી હકીકત જાણી, પણ એક રાતમાં ઘોડી ઉમરકોટથી કચ્છ-કેરાકોટનું અંતર કાપીને આવે અને જાય તે વાત લાખાના માનવામાં ન આવી, તેથી બંને રાજવીઓ વચ્ચે શરત રમાણી. જો રોઝડી ઘોડી ઉમરકોટનો બાગ ઉજ્જડ કરીને આવી હોય તો લાખાએ પોતાની બહેન રાણા ચાંદને પરણાવવી અને જો ન આવી હોય તો રાણા ચાંદની કન્યા લાખાને પરણાવવી.

મરેલી ઘોડીનું પેટ ચીર્યું તો તેમાંથી તાજી કળીઓ નીકળી. રાણો ચાંદ શરત જીતી ગયો. શરત પ્રમાણે જામ લાખાએ પોતાની બહેનનું વેવિશાળ રાણા ચાંદ જોડે કરવું પડ્યું. જામ લાખાએ આ વેવિશાળ રાજાખુશીથી કર્યું ન હતું, પણ શરતના બંધનમાં બંધાઈને કર્યું હતું, એટલે હવે તેમાંથી કેમ કરીને છૂટી શકાય તેની પેરવી તે કરવા લાગ્યો. અંતે તેને ઉપાય મળી રહ્યો. તમે જ્યારે કોઈ વચનમાંથી છટકવા માગો છો ત્યારે છટકબારી જરૂર મળી રહે છે, પણ એવી છટકબારી તમારી પ્રતિષ્ઠા ઝાંખી કરી નાખતી હોય છે.

જામ લાખાએ પોતાની બહેનનાં લગ્ન રાણા ચાંદ સાથે કરવાનું વચન આપ્યું, પણ તે માટે પણ ફરી પાછી ત્રણ શરતો રજૂ કરી. શરતો આવી હતી: 1. રાણાએ એક જ દિવસમાં ઉમરકોટથી રથમાં બેસીને કપિલકોટ પહોંચવું, 2. સાથે સો જાનૈયા લાવવા અને પ્રત્યેક જાનૈયા પાસે સો-સો કાતરીવાળી એકએક લાકડી લાવવી અને 3. પ્રત્યેક જાનૈયો એકએક ઘાણનો શીરો ખાઈ જાય. આ ત્રણ શરતો પૂરી કરો તો જ મારી બહેનનાં લગ્ન થાય.

રાણો ઉમરકોટ પહોંચ્યો અને આ અસંભવિત શરતો કેવી રીતે પૂરી કરવી તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો, પણ તેનો કોઈ ઉપાય જ ન મળ્યો. છેવટે એક વૃદ્ધ પુરુષે તેનો ઉકેલ શોધી આપ્યો. જે રાજા પાસે અનુભવી અને મુત્સદ્દી વૃદ્ધો હોય તે ગમે તેવા જટિલ પ્રશ્નોને પણ ઉકેલી શકતો હોય છે.

ઉમરકોટમાં પાલણિયો સુથાર હતો. તે બહુ જ કુશળ હતો. પ્રાચીનકાળમાં વિશ્વકર્માના પુત્રો સુથાર-લુહાર અને સલાટ એવાએવા કારીગરો હતા કે તેમની કારીગરીથી લોકો દંગ થઈ જાય, પણ તેમને આશ્રય અને પ્રોત્સાહન આપનારા ન હોવાથી તેમની કારીગરી ખીલી નહીં. વૃદ્ધ અનુભવીએ પાલણિયા સુથાર પાસે એવો અદ્ભુત રથ બનાવ્યો કે તે થોડાક જોરથી પણ દોડવા લાગે. આ રથને બે રોઝડા ઘોડા જોડ્યા. બસ, પછી કહેવું શું? વ્યક્તિની ઇચ્છાશક્તિ પ્રબળ હોય તો કેટલીક વાર અસંભવિત દેખાતી વસ્તુ પણ સંભવિત કરી આપે. ભારતનું શ્રમણ અધ્યાત્મ ઇચ્છાશક્તિને મારવાનું બતાવે છે, કારણ કે ઇચ્છા જ બધાં દુઃખોનું મૂળ કારણ છે. ઇચ્છા જ ન હોય તો દુઃખ પણ ન હોય. આવું સમાધાન આપતું અધ્યાત્મ હોવાથી પ્રજાનો ઉપરનો કીમ વર્ગ ઇચ્છાહીન બની ગયો છે, તેથી મહાન કાર્યો થતાં નથી અને દુઃખદ આશ્ચર્ય તો જુઓ કે મહાન કાર્યો કર્યા વિના જ લોકો મહાન થઈ જાય છે - અરે! ભગવાન થઈ જાય છે! કશું ન કરનારા ભગવાન થઈ શકે તો પ્રજાની શી દશા થાય? શી પ્રેરણા મળે?

આવા રોઝડા ઘોડા જોડેલા રથને લઈને રાણો ચાંદ એક જ રાતમાં કપિલકોટ પહોંચી ગયો. સાથેના સો જાનૈયાઓને દર્ભના મૂળની એકેક લાકડી આપી જેને સો કાતરીઓ હોય છે. અને ત્રીજી શરત પણ પૂરી કરી દીધી. હવે તો લગ્ન કર્યા વિના છૂટકો જ ન રહ્યો. પણ એટલામાં એક નવો વળાંક આવી ગયો. બન્યું એવું કે જામ લાખાને પાલણિયો સુથારનો રથ ગમી ગયો હતો. ત્યારે તો રાજાને ગમે તે લઈ લે, ના ન કહેવાય. પાલણિયાને ખબર પડી ગઈ કે લાખો મારો રથ પડાવી લેવા માગે છે. તે સાવધાન થઈ ગયો. રાત્રે જ જે બાગમાં રથ

છોડ્યો હતો ત્યાં ગયો અને ચૂપચાપ પોતાના રોઝડા ઘોડા જોડીને ભાગી ગયો. ઉમરકોટના રસ્તે તેણે રથ મારી મૂક્યો. જીવનમાં કેટલીક ઘટનાઓ યોજના વિનાની—ધાર્યા વિનાની—બની જતી હોય છે અને તેમાંથી નવાનવા વળાંકો પેદા થતા હોય છે. જે જીવનનો વળાંક તમારી

ઈચ્છાથી નથી આવ્યો પણ ઓચિંતો - ઈચ્છાવિરુદ્ધ આવ્યો હોય તેને ભક્તલોકો ઈશ્વરેચ્છા માની લેતા હોય છે.

પાલણિયો ધડધડ રથ દોડાવી રહ્યો છે ત્યાં રથમાંથી કોઈ સ્ત્રીનો અવાજ આવવા લાગ્યો. રથ ઊભો રાખીને પાલણિયો જોવા લાગ્યો કે અહીં અત્યારે રથમાં સ્ત્રી ક્યાંથી! તે ભૂતના ડરથી હેબતાઈ ગયો. પણ પછી ખબર પડી કે રથમાં કોઈ ભૂત નથી પણ ખરેખર એક સાચી સ્ત્રી જ છે! બન્યું એવું હતું કે જે બાગમાં રથ છોડવામાં આવ્યો હતો તે બાગમાં લાખાના પિતા ફૂલા જામની એક રખાત પત્ની મેરાંદે ફરી રહી હતી. તે ગર્ભવતી હોવાથી થાકી ગઈ હતી તેથી થોડી વાર વિશ્રાન્તિ કરવા પડદાવાળા રથમાં પેસીને સૂઈ ગઈ હતી. તેને થોડી જ વારમાં ઊંઘ આવી ગયેલી અને કશી ખબર વિના પાલણિયો રથ જોડીને ચાલતો થયેલો. તે જ્યારે જાગી ત્યારે રથને દોડતો જોઈને ગભરાઈ, તેથી બૂમો પાડવા લાગી હતી.

હવે શું થાય? મેરાંદેને પાછી મૂકવા જઈ શકાય તેમ ન હતું, તો તેને રસ્તામાં ઉતારી દેવાય તેમ પણ ન હતું. હવે તો તેને ઉમરકોટ જ લઈ જવા સિવાય છૂટકો ન હતો. આ પાછો વળાંકમાં નવો વળાંક આવ્યો હતો. પાલણિયાએ મેરાંદેને પુત્રીની માફક રાખી અને તેની પ્રસૂતિ કરાવી, તો રૂપરૂપનો અંબાર એવી કન્યા જન્મી, જેનું નામ માહરુઈ રાખવામાં આવ્યું. માહરુઈ એટલે ચંદ્રવદની. આ જ કન્યા આગળ જતાં કચ્છની મહાસતી મારઈ નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ.

બીજી તરફ જામ લાખાએ જ્યારે જાણ્યું કે પાલણિયો સુથાર રથ લઈને ભાગી ગયો છે અને સાથે પિતા ફૂલની રખાત પત્ની મેરાંદેને પણ લઈ ગયો છે ત્યારે તેના ક્રોધનો પાર ન રહ્યો. તેણે લગ્નવિધિ અટકાવી દીધી અને રાણા ચાંદને લીલા તોરણે જ કન્યા વિના ઉમરકોટ પાછો કાઢ્યો. રાજપૂતોમાં મોટા ભાગનાં વેર-ઝેર આમ નજીવી બાબતને વળ ચઢાવવાથી વધેલાં દેખાય છે. બધા જ વટના કટકા. કોઈ જરાય નમતું ન જોખે. અંતે મહાવિનાશ નોંતરી બેસે તોપણ વાંધો નહીં. હહાપણ વિનાનું શૂરાતન ઘણી વાર મહા અનર્થ કરી બેસે.

18-12-12

*

13. સતી મારઈ

પ્રાચીનકાળમાં બહુપત્નીત્વની છૂટ વિશ્વભરમાં હતી. ભારતમાં પણ આવું જ હતું. એકપત્નીત્વનો નિયમ અંગ્રેજોના અહીં આવ્યા પછી “હિંદુ કોડ બિલ” પાસ થયા પછી લાગુ થયો. હિંદુ કોડ બિલ માત્ર હિંદુઓ માટે જ હતું, મુસ્લિમો માટે ન હતું. મુસ્લિમો આજે પણ ચાર પત્નીઓ સુધી લગ્ન કરી શકે છે. આપણે ત્યાં શ્રીરામ અને સીતાજીનું ઉદાહરણ એકપત્નીત્વ તરીકે દેવામાં આવે છે, પણ તે આદર્શ દૃષ્ટાંતરૂપ જ છે. વ્યવહાર કરતાં આદર્શ થોડો ઊંચો હોવો જોઈએ, જેથી લોકોને ઉન્નત જીવનની પ્રેરણા મળે. પણ આદર્શ જ્યારે અતિઆદર્શ થઈ જાય ત્યારે તેનો વ્યાવહારિકતાથી સંબંધ કપાઈ જાય. વ્યાવહારિકતાથી જેનો સંબંધ રહે જ નહીં તેવો આદર્શ અપ્રસ્તુત થઈ જાય. જેમ કે લગ્ન કર્યા પછી પણ પતિ-પત્ની બંનેએ જીવનભર બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું. આ અતિ આદર્શ કહેવાય, જે અપ્રસ્તુત કહેવાય. લગ્ન પછી પતિ-પત્ની સંયમ પાળે અર્થાત્ માપસરના જ ભોગ ભોગવે તે પ્રસ્તુત આદર્શ કહેવાય. કોઈ પણ ભોગે વ્યાવહારિકતાની ઉપેક્ષા કે અવજા ન થવી જોઈએ.

જ્યારે સામાન્ય લોકો પણ બહુપત્નીત્વમાં માનતા હોય ત્યારે રાજા-મહારાજાઓ, બાદશાહો, સુલતાનો, નવાબો, વગેરેની તો વાત જ શી કરવી? ચાર જ પત્નીઓ કરી શકાય તેવી ધર્મ-આજ્ઞાને કેટલાય મુસ્લિમ શાસકો ઘોળીને પી ગયા હતા. ધર્મની વ્યાખ્યા ધર્મચાર્યો સત્તાધીશો નારાજ ન થઈ જાય તે રીતે કરતા હોય છે. ખરેખર તો ધર્મના નિયમો અને સરકારી કાયદાઓ સામાન્ય લોકો માટે હોય છે, બળવાન સત્તાધીશો માટે કાં તો હોતા નથી, કાં પછી છૂટછાટ હોય છે.

પ્રાચીનકાળમાં રાજા-મહારાજાઓની પત્નીઓમાં ચાર ગ્રેડેશન થતાં: 1. પટરાણી, 2. મહારાણી, 3. રાણી અને 4. રખાત. પટરાણીના પુત્રને પાટવી કુંવર કહેવાતો. તે રાજ્યનો ઉત્તરાધિકારી થતો. બાકીની રાણીઓના કુંવરો ભાયાતો થતા અને રખાતના પુત્રનો સંપત્તિમાં કશો હક્ક ન રહેતો. તે માત્ર ભોગ ભોગવવા પૂરતી જ રહેતી. એટલે હિંદુ પરંપરામાં પત્નીને ‘ધર્મપત્ની’ કહેવાય છે. આવો શબ્દપ્રયોગ બીજી પરંપરાઓમાં થતો નથી. જેમ પત્ની માટે ‘ધર્મપત્ની’ શબ્દ પ્રયોજાય છે, તેમ પતિ માટે ‘ધર્મપતિ’ શબ્દ પ્રયુક્ત થતો નથી. કારણ કદાચ એવું હોય કે પુરુષ માટે ‘અધર્મ-પત્ની’ (રખાત) પણ હોય, જ્યારે પત્ની માટે ‘અધર્મ-પતિ’ ન હોય. ‘રખાત’નો પુરુષવાચી કોઈ શબ્દ નથી, એટલે આ વ્યવસ્થા માત્ર પુરુષોએ જ પુરુષો માટે કરેલી છે.

રખાતનાં લગ્ન વિધિ-વિધાનથી પુરુષ સાથે થયાં નથી હોતાં તોપણ તે પત્ની તો ખરી જ. કેટલીક વાર તો ધર્મપત્ની કરતાં પણ રખાત પત્ની વધુ પ્રેમાળ અને વધુ વફાદાર હોય છે. ધર્મવિધિ કરવા-માત્રથી પ્રેમ આવી જતો નથી. પૂરેપૂરી ધર્મવિધિ કર્યા પછી પણ ઘણાં પતિ-પત્ની પ્રેમ વિનાનાં અને વફાદારી વિનાનું જીવન જીવતાં હોય છે, જ્યારે ધર્મવિધિ ન થઈ હોય તોપણ કેટલાંક પતિ-પત્ની પૂરેપૂરાં એકબીજામાં ઓતપ્રોત થઈને આદર્શ જીવન જીવતાં હોય છે.

જામ ફૂલાને અનેક પત્નીઓની સાથે એક રખાત પત્ની પણ હતી, જેનું નામ ‘મેરાંદે’ હતું. મીરાંદેવી ઉપરથી મેરાંદે નામ થયું લાગે છે. મેરાંદે જ્યારે સગર્ભા હતી ત્યારે બાગમાં ફરવા આવી હતી અને થાક લાગવાથી પડેલા સુંદર પડદાવાળા રથમાં આરામ કરવા બેસી ગઈ અને પછી સૂઈ ગઈ હતી. રથનો માલિક પાલણિયો સુથાર જામ લાખાની બીકથી પોતાનો રથ ભગાડીને ઉમરકોટ લઈ ગયો અને મેરાંદેને પોતાની દીકરી સમાન રાખવા લાગ્યો. આ વાત આગળ આવી ગઈ છે.

સમય પૂરો થતાં મેરાંદેને પ્રસૂતિ થઈ, કન્યારત્ન અવતર્યું, જેનું નામ માહરૂઈ (ચંદ્રવદની) રાખવામાં આવ્યું, જે આગળ જતાં ‘મારઈ’ થઈ ગયું. કોઈ નિરાધાર છોકરાને કે પુરુષને આશ્રય આપવો સારો, પણ કોઈ નિરાધાર કન્યા કે સ્ત્રીને આશરો આપવા જતાં તેની પાછળ-પાછળ ઘણા પ્રશ્નો પણ આવતા હોય છે, જેવા કે કન્યાને સાચવવી, મોટી કરવી, પરણાવવી, તેનાં છોકરાંની વ્યવસ્થા કરવી, વગેરે.

જોતજોતાંમાં મારઈ મોટી થઈ ગઈ. સ્ત્રી જલદી જુવાન થાય અને જલદી ઘરડી પણ થઈ જાય. પુરુષને જુવાન થતાં વાર લાગે અને ઘરડો થતાં પણ વાર લાગે. એટલે વરકન્યાના લગ્નમાં 5-10 વર્ષનું અંતર રખાતું હશે. મારઈ રાજબીજ હતી. ભલે તેનો ઉછેર પાલણિયા સુથારના ત્યાં થતો હોય, પણ રાજબીજ છૂપું ન રહે. પાલણિયા સુથારને પણ પશુધન હતું. તેને ચરાવનારો ફોગ નામનો એક નોકર હતો. ફોગ પાલણિયાનાં ઢોરાં ચરાવે અને મારઈ તેને ભાથું આપવા જાય. બંને જુવાન. મોટાં ઘરોમાં ઘણા નોકરો રહેતા હોય છે. આ બધાનો

સંપર્ક સ્ત્રીવર્ગ સાથે વધુ રહેતો હોય છે. માલિકોને ખબર પણ ન પડે તેવી રીતે આ લોકો અંદરોઅંદર મેળ પાડી દેતા હોય છે. સૌની બાંધી મૂઠી રહે તે જ સારું. બાકી ઊંડાં ઊતરીને જુઓ તો ન ધારેલું થતું દેખાય. કામ અને પ્રેમ ગમે તેવી પાળ તોડીને પણ પહાડી ઝરણાની માફક વહેવા લાગતા હોય છે.

ફોગને મારઈ પ્રત્યે એકપક્ષીય આકર્ષણ થઈ ગયું. મારઈને આવું કશું આકર્ષણ ન હતું, પણ ફોગ આંધળો થઈ ગયો હતો. દ્વિપક્ષીય પ્રેમ સારો. સફળ કે નિષ્ફળ હોય તોપણ બંને પક્ષે સુખદુઃખ સરખાં રહે, પણ એકપક્ષીય પ્રેમ અતિદુઃખદાયી થઈ જતો હોય છે. મોટા ભાગે એકપક્ષીય પ્રેમ પ્રેમ હોતો જ નથી, તે મોહ હોય છે, જે નિષ્ફળતાની કક્ષાએ બદલો લેવા ગાંડો થતો હોય છે. એક વાર ફોગ મર્યાદા ચૂક્યો અને તેણે મારઈનો હાથ પકડી લીધો. મારઈએ ઝાટકો મારીને હાથ છોડાવી લીધો અને વળતો એક સજ્જડ તમાચો મારીને ચાલતી થઈ. ફોગને પોતાનું ભયંકર અપમાન થયું લાગ્યું. તે સમસમી ઊઠ્યો. વેરની ઝાળમાં તે બળવા લાગ્યો.

ઘરે આવીને મારઈએ બધી હકીકત પોતાના પિતાને કરી દીધી. પાલણિયાએ તરત જ ફોગને નોકરીમાંથી છૂટો કરી દીધો. જુવાન છોકરીઓએ પોતાની સાથે થનારાં અડપલાંની વાતો ઘરમાં કરવી પણ જોઈએ અને ન પણ કરવી જોઈએ. જો અડપલાં કરનાર સગા-સંબંધી કે નોકર-ચાકર હોય તો જરૂર કરવી જોઈએ, જેથી વાત આગળ વધતી અટકી જાય; પણ જો અડપલાં કરનાર ગુંડા તત્ત્વો હોય તો સમજી-વિચારીને જ વાત કરવી જોઈએ. દુર્બળ સ્વજનો જો પ્રતિકાર કરવા જાય તો ગુંડાઓ તેમને હાનિ પહોંચાડી શકે છે. પણ જો સ્વજનો પ્રબળ હોય તો તો વાત કરવામાં વાંધો ન આવે. આવા અનર્થો આબરૂદાર લોકોને વધુ હેરાન કરતા હોય છે અને જો સામો પક્ષ આબરૂદાર હોય તો તેને સરળતાથી રોકી શકાય છે, પણ જો સામો પક્ષ આબરૂ વિનાનો હશે તો કામ કઠિન થઈ જશે. તો-તો કન્યાએ પોતે જ રસ્તો કાઢવો પડશે, અર્થાત્ પોતે જ પોતાનું રક્ષણ કરે, ન કરી શકે તો માર્ગ બદલી દે, સ્થાન છોડી દે. દૂર રહીને જ રક્ષણ કરી શકાય.

પાલણિયા સુથારને ભાન થયું કે હવે મારઈ મોટી થઈ ગઈ છે. ઉંમર- લાયક કન્યાનું સાચું રક્ષણ તેને પરણાવી દેવામાં રહેલું છે. કન્યા ઉંમર વટાવી જાય, જુવાન અને દેખાવડી હોય, છતાં પરણ્યા વિનાની કુંવારી હોય, અધૂરામાં પૂરું તે છૂટથી બધે ફરતી હોય, તો કોઈ ને કોઈ દિવસે ન બનવાનું બની શકે છે. કન્યા હંમેશાં સ્વરક્ષિત નથી હોતી, સ્વજનરક્ષિત હોય છે. કન્યાને હેરાન કરનારા પુરુષો હોય છે, તો તે હેરાનગતિમાંથી છોડાવનારા અને રક્ષણ કરનારા પણ પુરુષો જ હોય છે. શિયળની કિંમત અને મહત્તા સમજનારી સ્ત્રીએ હંમેશાં પોતાનાં વડીલો - સ્વજનોની વાડની રક્ષામાં રહેવું જોઈએ; તેથી તે ઘણા અનર્થોથી બચી જતી હોય છે. અનાડી અને અહંકારી સ્ત્રીઓ આવી વાડને ગુલામીનું પ્રતીક માનીને વાડ કૂદીને સ્વતંત્ર થઈ જવાને પોતાની બહાદુરી સમજે છે. તે કોઈ વાર એવા અનર્થની શિકાર બની જતી હોય છે કે પૂરું જીવન બરબાદ થઈ જતું હોય છે. વાડ એ બંધન તો છે, પણ રક્ષક પણ છે.

પાલણિયાએ મેરાંદેની સંમતિ લઈને મારઈનાં લગ્ન પોતાના ભત્રીજા ખેતસિંહ સાથે કરી દીધાં. હાશ! હવે શાંતિ થઈ! શાંતિ પ્રશ્ન ઉકેલાવાથી થતી હોય છે. સળગતા પ્રશ્નો હોય અને કોઈ ધ્યાન-સમાધિ કરે તો તેને શાંતિ ન મળે. અશાંતિ પેદા કરનાર પ્રશ્ન ઉકેલાય તો શાંતિ જ શાંતિ છે.

મારઈ અને ખેતસિંહ પ્રેમ અને શાંતિથી રહેવા લાગ્યાં. જ્યાં પ્રેમ અને શાંતિ હોય ત્યાં સ્વર્ગ જ હોય. પણ ફોગને શાંતિ ન હતી. વેરની આગ તેને અહનિર્શ બાળી રહી હતી. તેના મનમાં એક જ વિચાર વંટોળિયાની માફક ઘૂમરીઓ લેતો હતો: શું કરું તો મારઈનું જીવન બરબાદ થાય? મોહનું શિખર બરબાદી છે. અંતે તેણે એક રસ્તો શોધી કાઢ્યો. તે ઉમરકોટના સુલતાન ઉમર સુમરા પાસે પહોંચ્યો અને તેની પાસે મન મૂકીને મારઈનાં વખાણ કર્યાં: કાંઈ રૂપ! કાંઈ રૂપ! કાંઈ રૂપ! વખાણ સાંભળીને ઉમર ઘેલો થઈ ગયો. કેટલાક રાજાઓ અને સુલતાનો રૂપઘેલા હોય છે. તેઓ પ્રજાને પોતાની જાગીર સમજીને ગમે ત્યારે ગમે તેની બહેન-દીકરીને ભોગવવાનો પોતાનો અધિકાર માની બેઠા હોય છે. ખરેખર તો પ્રજા એ રાજાની દીકરી જ કહેવાય. પણ બુદ્ધિ બગાડનારા સાથીદારો મળે તો રાજા પણ દીકરીને ભોગ્યા બનાવવા દોડે.

ઉમર સુમરો અને ફોગ બંનેએ મળીને એક યોજના બનાવી. ખેતસિંહ અને મારઈ મલીરપ્રદેશમાં રહેતાં હતાં. મારઈ રોજ કૂવા ઉપર પાણી ભરવા જાય. ફોગ અને ઉમર બંને બે સાંઢણીઓ લઈને કૂવા ઉપર પહોંચી ગયા. સવારના પહોરમાં પાણિયારીઓ પાણી ભરવા આવવા લાગી, તેમાં મારઈ પણ આવી. ફોગે ઉમરને ઈશારત કરી બતાવી. ઉમર તો જોતાં જ દીવાનો થઈ ગયો. કાંઈ રૂપ! કાંઈ રૂપ!!!

પાણી પીવાનું બહાનું કરીને ઉમર નજીક ગયો. મારઈ કૂવામાંથી પાણી કાઢવા વાંકી વળી કે તરત જ ઉમરે તેને કેડમાંથી પકડીને ઊંટ ઉપર નાખી દીધી અને ઊંટને મારી મૂક્યું. “એ જાય... એ જાય...” કહેતી-કહેતી પાણિયારીઓ ગામ ભણી દોડી. વાયુવેગે સાંઢણીઓ મલીરથી ઉમરકોટ તરફ દોડવા લાગી.

રાજા આગળ પ્રજા રાંક હોય છે. શું કરે બિચારી! લંપટ રાજાના રાજ્યમાં સ્ત્રીઓ સલામત નથી હોતી ખેતસિંહ બિચારો ગરીબ સુથાર! લંપટ રાજા આગળ પોતાની પત્નીનું રક્ષણ ન કરી શક્યો. તે માથાં કૂટતો રહી ગયો. બાવડાંના જોર વિના જે રૂપાળી સ્ત્રીને પરણે છે તેને ગુંડા લોકો શાંતિથી રહેવા દેતા નથી.

બીજી તરફ મારઈ આઘાતથી બેભાન થઈ ગઈ. ઉમરે તેને પોતાના ભવ્ય રાજમહેલમાં ભવ્ય ઢોલિયા ઉપર પોઢાડી દીધી અને ભાનમાં આવવાની રાહ જોવા લાગ્યો. ઘણા સમય પછી મારઈ ભાનમાં આવી. તેણે ભવ્ય રાજમહેલ, ભવ્ય ઓરડો અને છત્રીપલંગ જોયા. તેની પાસે જ ઉમર સુમરો બેઠો હતો. ઉમર સુમરો મોહાંધ તો હતો તોપણ તેનામાં થોડી ખાનદાની પણ હતી. તે મારઈને મનાવીને રાજખુશીથી આગળ વધવા માગતો હતો. કેટલીક વાર નીચ માણસોમાં પણ ખાનદાનીના ગુણ દીપી ઊઠતા હોય છે. ઉમર મારઈને રાજ કરવા પોતાની સંપત્તિનાં અને સુખ-સાહ્યબીનાં વખાણ કરવા લાગ્યો. મોટા ભાગની ભોગપ્રધાન સ્ત્રીઓ સુખ-સગવડો અને સાહ્યબીથી અંજાઈ જતી હોય છે. જેમ સિદ્ધરાજે જશમા ઓડણને લલચાવવા અનેક લાલચો આપી હતી, તેમ ઉમરે પણ મારઈને લલચાવવા એક પછી એક અનેક લાલચો આપવા માંડી, પણ મારઈ એકની બે ન થઈ. કચ્છી ભાષામાં મારઈ-ઉમર-સંવાદોને લોકકવિએ એટલા તલસ્પર્શી રીતે આલેખ્યા છે કે વાંચનારનું હૃદય મારઈ ઉપર ધન્યધન્ય થઈ જાય. એક જ ઉદાહરણ બસ થશે. ઉમર કહે છે:

પેર પટોરા, મારઈ, તું ધાબર લાય ધણાર,

જનમારો જટનસે ખોજો રંગ મખાર,

વેણ મથેજી વાર, મારઈ છડ મલીર કે.

અર્થાત્ હે મારઈ, તું ગોવાળિયાનો વેશ—કાળી ધાબડીનો પહેરવેશ છોડી દે અને લે, મારાં આપેલાં પટોળાં પહેર. તારો ગોરો રંગ મૂરખ લોકો સાથે બગાડીશ નહીં. લે, મારી આપેલી વેણી માથામાં ધારણ કર અને મલીરદેશને ભૂલીજા.

હવે મારઈનો જવાબ સાંભળો:

પટોરો પંગે સોંયજા, મુંજી લુઈ લીરમ લીર,

મથો મૂરનં વેડીઓ મર ચર્ગે પયસ ચીડ.

હેડે હાલ હમીર, મર મરી પુંજાં મસાણમેં.

અર્થાત્ હે હમીરના દીકરા ઉમર, તારા પાંચસોના પટોળા કરતાં મારાં મલીરનાં ચીંથરાંવાળી ધાબળી અનેકગણી સારી છે. ભલે મારા માથાની લટો મેલી થઈ જાય, તોપણ હું મૃત્યુ સુધી પણ તારી વેણી ધારણ કરવાની નથી. મારો મલીર અને મારો પતિ ખેતસિંહ તારા કરતાં હજારગણા સારા છે.

લોકકવિએ એક પછી એક પ્રલોભનની ઝડીઓ વરસાવી દીધી છે, પણ મહાસતી મારઈ એક પછી એક દોહરામાં તેને તણખલાની માફક ઠોકર મારતી બતાવાઈ છે. શિયળની લિલામી કરતી ફરતી લલનાઓને રોમેરોમે આગ લગાડી મૂકે તેવી મારઈની મક્કમ વાણી છે. હતાશ-નિરાશ થઈને ઉમર સુમરો ચાલ્યો ગયો, જેમ અશોક-વાટિકામાંથી રાવણ સીતાજીને મનાવવામાં નિષ્ફળ થઈને ચાલ્યો ગયો હતો. પણ ઉમરે પ્રયત્નો ન છોડ્યા. તે માનતો હતો કે સ્ત્રીના વિચારો બદલાતાં વાર ન લાગે. સમય વીતતાં તેના વિચારો બદલાશે. ત્યાં સુધી ધીરજ ધરવી સારી.

બીજી તરફ મારઈનો પતિ ખેતસિંહ ભલે નાનો ગોવાળિયો હતો, તો- પણ અંતે તે વીર્યો અને બહારવટે ચઢ્યો. સ્ત્રી પુરુષના પુરુષાતનને જગાડવાનું જ કામ કરતી, પણ તેના પરાક્રમને જગાડવાનું પણ કામ તે કરી શકે છે. મારઈના અપહરણથી પહેલાં તો ખેતસિંહ નમાલા જેવો થઈ ગયો હતો, પણ પછી તેનું પરાક્રમ જાગી ઊઠ્યું. તે લૂંટફાટ કરતો, હાહાકાર મચાવતો છેક ઉમરકોટ પહોંચી ગયો અને વેશ બદલીને છેક મારઈને જ્યાં નજરબંદ કરી હતી ત્યાં સુધી પહોંચી ગયો. બંનેએ એકબીજાને દૂરથી જોયાં. મારઈને ખાતરી હતી કે એક ને એક દિવસ મારો ખેતો જરૂર આવશે! ખરેખર ખેતો આવી ગયો હતો. સાચો પ્રેમ તો મડદામાં પણ પ્રાણ ફૂકતો હોય છે. બંનેએ

ઈશ્વારાથી વાતો કરી લીધી.

નિશ્ચિત સમયે નિશ્ચિત સ્થળે ખેતો સાંઢણી લઈને આવ્યો અને ગમે તેવું બહાનું બતાવીને મારઈ ત્યાં પહોંચી ગઈ. મારઈ સાંઢણી ઉપર બેસી ગઈ અને ખેતો પવનવેગે ઊપડ્યો. રાતદિવસની દોડ લગાવીને સાંઢણી મલીર- દેશ પહોંચી ગઈ. હાશ! આ મારો દેશ, આ મારું ખોરડું, આ મારો ખેતો! બસ અહીં જ સ્વર્ગ છે! ઉમર સુમરાના મહેલને શું આગ લગાડવી છે! મારઈને પાછી આવેલી જોઈને આખું ગામ રાજરાજ થઈ ગયું. લોકોને ખબર હતી કે હમણાં સુમરાની ફોજ આવી જશે, મોટું ધિંગણું થશે. સેંકડો લાશો અહીં પડી જશે. જે થાય તે, પણ ગામનો વટ નહીં જવા દઈએ. આખું ગામ હાથમાં આવ્યું તે હથિયાર લઈ ઉમર સુમરાની રાહ જોતું ગામની ભાગોળે ઊભું રહ્યું. મારઈ અને ખેતાની પીઠ પાછળ આખું ગામ થઈ ગયું.

ઉમર સુમરો મોટી સેના સાથે આવી પહોંચ્યો. મહાવિનાશ થવાની તૈયારી છે. ત્યાં તો હાથમાં કંકાવટી લઈને મારઈ ઘરમાંથી નીકળી અને સીધી ઉમરની સાંઢણી પાસે ગઈ. બંને પક્ષના બધા લોકો જોતા જ રહ્યા. મારઈએ ઉમરને તિલક કર્યું અને તેના હાથમાં રાખડી બાંધી અને કહ્યું: “ઉમર! હું તારી બહેન છું. પાછો વળ. બહેનને બંગડીઓ ન પહેરાવાય. પાછો ફર.”

ઉમર ઉપર ગજબનો ચમત્કારિક પ્રભાવ પડ્યો. તેણે મારઈને ધર્મની બહેન માની કાપડું દીધું. આખું દૃશ્ય બદલાઈ ગયું. સુમરો પાછો ફર્યો. મારઈની ધાબળીની લાજ રહી ગઈ. અંતે તો ઉમર સુમરો પણ ખાનદાન જ હતો. તે તો પેલા ફોગનો ચઢાવેલો ચઢી ગયો હતો. તેણે તેને પકડીને શિક્ષા કરી.

કચ્છમાં મારઈની મહાસતી તરીકે આજે પણ પૂજા થાય છે.

20-12-12

*

14. મહાસતી મૂમલ

પ્રાચીનકાળમાં લગ્નની અનેક પદ્ધતિઓ હતી, જેમાં એક સ્વયંવરપદ્ધતિ પણ હતી. આવી સ્વયંવરપદ્ધતિ ભારત સિવાય બીજે ક્યાંય હોય તેવું જાણ્યું નથી. સ્વયંવરપદ્ધતિ બે રીતની થતી: એક તો કન્યા કે કન્યાના પિતા તરફથી નિર્ધારિત શરત પૂરી કરે તેને કન્યા વરમાળા પહેરાવે. જેમ કે સીતાજી તથા દ્રૌપદીનો સ્વયંવર. ધનુષ્યભંગ કરે અથવા મત્સ્યવેધ કરે તે જ સીતાજી અથવા દ્રૌપદીને વરે. જોકે આ બંને સ્વયંવરો શાંતિથી પત્યા ન હતા. લોકો પરિણામને સ્વીકારી શક્યા ન હતા તેથી બખેડો થયો હતો. એવું લાગે છે કે પ્રાચીનકાળથી આપણે ન્યાયપૂર્વકના પરિણામને પણ ખેલદિલીથી સ્વીકારી શકતા નથી. આજે પણ કોઈ સ્પર્ધા કે ખેલ-હરીફાઈ થાય છે ત્યારે ઘણી જગ્યાએ પરિણામ સ્વીકૃત ન થતાં બખેડા થતા રહે છે. ચૂંટણીનાં પરિણામોમાં પણ આવું જ થતું રહે છે. પ્રજાની કક્ષાનું માપ તેની ન્યાયપ્રિયતાથી પણ કાઢી શકાય છે.

બીજો સ્વયંવર કોઈ શરતથી નહીં, પણ કન્યાની પસંદગીથી થતો. બધા મુરતિયાઓ લાઈનસર બેઠા હોય અને કન્યા વરમાળા લઈને નીકળે, પછી જેને પસંદ કરીને વરમાળા પહેરાવે તે તેનો પતિ થાય. આમાં કન્યાની પૂરી સ્વતંત્રતા રહેતી હોય છે. જયચંદની પુત્રી સંયુક્તાનો સ્વયંવર આવી જ રીતે થયો હતો. સંયુક્તાએ પૃથ્વીરાજના પૂતળાને વરમાળા પહેરાવી અને પૃથ્વીરાજે સંયુક્તાનું હરણ કર્યું. પછી મહાબખેડો થયો, જેના પરિણામે પૃથ્વીરાજને દિલ્હીથી અને પ્રાણથી હાથ ધોવા પડ્યા હતા. હવે અત્યારે આવા કોઈ સ્વયંવર થતા નથી તે સારી વાત કહેવાય. કદાચ કોઈ કન્યા આજે સ્વયંવર રચે તો પારાવાર મુરતિયા પહોંચી જાય. પોલીસ બોલાવવી પડે તેટલો બખેડો થાય.

કોઈ મુરતિયાએ સ્વયંવર કર્યો હોય તેવું સાંભળ્યું નથી. માનો કે એક મુરતિયો સ્વયંવર કરે અને તેને વરવા સેંકડો કન્યાઓ ભેગી થાય - કોઈ જાડી, અને કોઈ કદરૂપી, કોઈ ભણેલી અને કોઈ અભણ - આમ ભાતભાતની કન્યાઓ પોતપોતાનો બાયોડેટા લઈને ભેગી થઈ હોય અને પછી કોઈ મુરતિયો હાથમાં કન્યામાળા (વરમાળા નહીં) લઈને નીકળે અને પછી કોઈ એકને પહેરાવે તેવી કલ્પના રમૂજ ઉપજાવે તેવી કહેવાય.

વરમાળા પહેરાવવાનો અર્થ સમર્પિત થવું તેવો છે. “હવે હું તમારી - સંપૂર્ણ તમારી, બીજા કોઈની નહીં” એવો ભાવ છે. સરિતા જેમ સમુદ્રમાં સમાઈ જાય તેમ કન્યા વરમાં સમાઈ જાય, પોતાનાં નામરૂપ છોડીને સમુદ્ર થઈ જાય. આને અદ્વૈત કહેવાય. જે સંપૂર્ણ સમર્પિત થઈ શકતી નથી તે કદી પણ યોગ્ય અને સફળ પત્ની થઈ શકતી નથી. તે ભાગ્યે જ સુખી થતી હોય છે. સુખી કરનારી સુખી થતી હોય છે. દુઃખી કરનારી દુઃખી થતી હોય છે.

આપણે એક સ્વયંવરની ચર્ચા કરવાની છે. કચ્છના કંડ કકરાડા પરગણામાં કોટેશ્વરથી થોડે દૂર ધૂનાઈ ગામમાં વીરમ ચાવડાની સત્તા ચાલતી હતી. તેની રાણી હીરાદેવીને એક પછી એક સાત કુંવરીઓ થઈ, એકે દીકરો ન થયો. લોકો ભલે કહે કે દીકરો-દીકરી એકસમાન, પણ વ્યવહારમાં એવું હોતું નથી. દીકરો એ દીકરો જ હોય છે અને દીકરી એ દીકરી હોય છે. પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ દીકરાની વધુ ઝંખના રાખતી હોય છે, કારણ કે બંનેનાં પરિણામ સરખાં નથી હોતાં.

વીરમની મોટી દીકરીનું નામ મૂમલ હતું. વીરમના અવસાન પછી કોઈ પુત્ર વારસદાર ન હોવાથી રાજગાદી ઉપર મૂમલને બેસાડવામાં આવી. સ્ત્રીઓ પણ રાજસત્તા ચલાવી શકે છે, પણ જ્યારે કોઈ પુરુષ સંભાળનારો ન હોય ત્યારે અને તે પણ પુરુષોના ટેકાથી. પુરુષોના સહયોગ વિના એકલી સ્ત્રી રાજ્ય ન કરી શકે. હા, સ્ત્રીઓના સહયોગ વિના એકલો પુરુષ તો રાજ્ય કરી શકે. બંનેના ક્ષમતાભેદને સ્વીકારવો રહ્યો.

મૂમલે સત્તા સંભાળતાં જ પોતાનો શોખ પૂરો કરવાનો પ્રયત્ન કરી દીધો. પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતાનો આગવો કોઈ ને કોઈ શોખ હોય છે—સામર્થ્ય ન હોય તો પૂરો ન કરી શકે તે અલગ વસ્તુ છે. શાહજહાંને ઇમારતો બાંધવાનો શોખ હતો. સામર્થ્ય હોવાથી તે તેણે પૂરો કર્યો. અકબરને રાજવિસ્તારનો શોખ હતો તે તેણે રાજપૂતોના સહયોગથી પૂરો કર્યો. અશોકને શિલાલેખો લખવાનો શોખ હતો તે તેણે પૂરો કર્યો. જેને કશો જ શોખ ન હોય તે સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરીને પણ અમરતા પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. તે ચીલાચાલુ જીવન જીવીને મરી જતો

હોય છે.

મૂમલને બગીચા બનાવવાનો શોખ હતો. ત્યારે સિંધુનદીની એક શાખા છેક કચ્છ સુધી આવતી અને તેના બંને કિનારાને લીલાછમ બનાવી દેતી. નદીઓ લોકજીવનમાં મહત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે. નદીકિનારે વસતી પ્રજા અને નદી વિનાના ઉજ્જડ પ્રદેશમાં વસનારી પ્રજામાં સમૃદ્ધિભેદ હોય છે.

મૂમલે ઉત્તમ સ્થપતિઓને બોલાવીને એક એવો બગીચો બનાવડાવ્યો કે વિશ્વમાં ક્યાંય ન હોય. તેની ખાસિયત એ હતી કે એક વાર તેમાં દાખલ થનારને બહાર નીકળવું કઠિન થઈ જતું. કારણ કે તેમાં એટલી બધી ભુલ-ભુલામણીઓ મૂકેલી હતી. તેના બગીચાની ચારે તરફ ખૂબ પ્રશંસા થવા લાગી. કાર્યની પ્રશંસા વધુ કાર્યો કરવાનું પ્રોત્સાહન આપે છે. પછી તો મૂમલે નક્કી કરી લીધું કે જે રાજકુમાર આ બગીચામાં ભૂલો પડ્યા વિના સડસડાટ બહાર નીકળી જશે તેની સાથે હું લગ્ન કરીશ. મૂમલના સ્વયંવરની જાહેરાત થતાં જ ચારે તરફના રાજકુમારો ઊમટી પડ્યા. પુરુષ માટે સૌથી મોટો પડકાર સ્ત્રી હોય છે. કોઈ સ્ત્રીનો આપેલો પડકાર પુરુષને પુરુષાત્તન ચઢાવે છે.

એક પછી એક અનેક રાજકુમારો આવ્યા અને પ્રયત્નો કર્યા, પણ કોઈ શરત પૂરી કરી શક્યો નહીં. બધા શરમાઈને પાછા ફર્યા. એવું લાગ્યું કે મૂમલ કુંવારી જ રહી જશે. જે સ્ત્રીઓ પોતાની કઠોર શરતો સાથે પરણવા માગતી હોય છે તેમને કાં તો મુરતિયો મળતો નથી અને કદાચ મળે છે તો કદાચ કંથ મળે છે. કદાચ કંથ મેળવીને સ્ત્રી સુખી નથી થતી. તે કઠપૂતળીની માફક કોઈની આંગળીએ બાંધેલી દોરીથી નાચતો રહે છે. પતિને ઇચ્છા પ્રમાણે ન્યાયનારી પત્ની પતિ ઉપર સવારી કરી બેસતી હોય છે, જે અંતે પતિની પ્રતિષ્ઠા ઘટાડવાનું જ કામ કરતી હોય છે. પતિની પ્રતિષ્ઠા એ જ પત્નીની પણ પ્રતિષ્ઠા હોય છે, કારણ કે બંનેનું સંયુક્ત જીવન હોય છે. અંતે તો પત્ની પોતે જ પ્રતિષ્ઠા વિનાની થઈ જતી હોય છે.

જ્યારે બધા હાર્યા-થાક્યા ત્યારે ઉમરકોટનો રાણો મેંધરો તૈયાર થયો. તેણે બગીચાની ભુલભુલામણીના રસ્તાના રહસ્યને પામવા માટે મૂમલની દાસીનો સંપર્ક કર્યો. મોટા ઘરનાં દાસ-દાસીઓને પ્રયત્ન કરીને ફોડી શકાતાં હોય છે. તેમાં પણ જે લોકો સતત તુચ્છકાર ભોગવતા હોય તેમને થોડી લાલચ આપીને પણ ફોડી શકાય છે. મોટા ઘરની સૌથી કમજોર કડી તેમનાં દાસ-દાસીઓ હોય છે. દાસી પાસેથી બધું રહસ્ય જાણી લઈને રાણો મેંધરો છેક મૂમલના મહેલના દરવાજે પહોંચી ગયો. મૂમલને ઘણી નવાઈ લાગી. અંતે વર મળ્યો ખરો! મૂમલે રાણાને વરમાળા પહેરાવી દીધી. બંનેનાં ખૂબ ધૂમધામથી લગ્ન થયાં. વાત પૂરી થઈ ગઈ.

પણ ના, વાત કદી પૂરી થતી જ નથી. કચ્છ કેરાકોટનો જામ લાખો પણ મૂમલને પરણવા તલપાપડ થઈ ગયો હતો. તે પણ કૂચ કરતો આવી રહ્યો હતો. અંતે ગુજરાસર આવી પહોંચ્યો. તેને ખબર પડી કે મૂમલ તો ઉમરકોટના રાણા મેંધરાને વરી ચૂકી છે. તેના અંગેઅંગમાં આગ લાગી ગઈ: મારી મૂમલને રાણો પરણી જાય તેવું બને જ નહીં! હું તેનું આણું જ થવા નહીં દઉં! મોટા ભાગના મુછાળા મદો કોઈ સ્ત્રીને નિમિત્ત બનાવીને લડી મરતા રહ્યા છે. પોતાની પત્નીનું કોઈ હરણ કરી જાય અને તેને પાછી મેળવવા યુદ્ધ થાય તે તો સમજી શકાય, પણ પારકી થઈ ચૂકેલી પત્નીને પોતાની બનાવવા કોઈ મહાવિનાશ નોતરે તેનું સમર્થન કેમ કરી શકાય?

જામ લાખાની સેના બાંભણાસરને ઘેરી વળી. મૂમલ ડાહી હતી. પોતાના નિમિત્તે હજારો વીર યોદ્ધાઓની લાશો બિછાઈ જવાની હતી. તેણે જામ લાખાને સમજાવવા માટે પોતાના મહેલમાં બોલાવ્યો અને પડદામાં રહીને તે સમજાવવા લાગી: “હું હવે વરી ચૂકી છું. પરણેલી રાજપૂતાણીને ફરી ન પરણાય. હવે તો તું મારો ભાઈ કહેવાય, માટે અનર્થ કર્યા વિના પાછો વળી જા.” વગેરે.

બરાબર આ જ સમયે રાણો મેંધરો આવી પહોંચ્યો. મૂમલ અને જામ લાખાને એકાંતમાં જોતાં જ તે પાછો ફરી ગયો. તેને થયું કે મૂમલ વફાદાર નથી. તેનું ચારિત્ર સારું નથી. ભારે આઘાત સાથે તે પાછો ઉમરકોટ ચાલ્યો ગયો. અત્યંત પ્રેમાળ દંપતીમાં પણ ક્યારે કેવી ગેરસમજ ઊભી થાય અને સંબંધ કપાઈ જાય તે કહેવાય નહીં.

મૂમલની ત્રણ વ્યાવહારિક ભૂલો હતી: 1. તેણે લાખાને એકલો પોતાના મહેલમાં બોલાવ્યો. 2. તે સમય રાત્રીનો હતો અને 3. ત્યારે એકાંત હતું. ખરેખર તો તેણે પોતાના મંત્રીઓ વગેરેની વચ્ચે દિવસે લાખાને બોલાવવાની જરૂર હતી. વ્યાવહારિક ભૂલો કેટલીક વાર ગેરસમજો પેદા કરીને મહાઅનર્થો કરી નાખતી હોય છે.

રાણા મેંધરાએ મૂમલનો ત્યાગ કરી દીધો. મૂમલ ત્યક્તા થઈ ગઈ. સ્ત્રી માટે ત્યક્તા થવું એ વિધવા થવા કરતાં પણ વધુ દુઃખદાયી હોય છે. વૈધવ્યમાં કોઈ કલંક નથી હોતું, ઊલટી લોકોની સહાનુભૂતિ રહે છે. પણ ત્યક્તાપણું તો કોઈ ને કોઈ કલંક લગાડીને થતું હોય છે,

તેથી લોકોની સહાનુભૂતિ નથી મળતી. કલંકના દુઃખ જેવું બીજું કોઈ દુઃખ નથી.

મૂમલે મેંધરાને મનાવવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, ઘણી સ્પષ્ટતાઓ કરી, પણ મેંધરો ન સમજ્યો તે ન જ સમજ્યો.

ત્યક્તાના બે પ્રકાર હોય છે: એક તો લગ્નસંબંધ ત્યક્તા અને બીજો પ્રેમસંબંધ-ત્યક્તા. જે લગ્નસંબંધ-ત્યક્તા હોય છે તે બહુ દુઃખી થતી નથી. તેનાં લગ્ન તૂટી જાય છે, પણ થોડા જ સમયમાં તે બીજાં લગ્ન કરી લેતી હોય છે અથવા બીજો કોઈ રસ્તો કાઢી લેતી હોય છે. પણ જે પ્રેમત્યક્તા હોય છે તે બહુ દુઃખી થતી હોય છે. તે પ્રેમસંબંધ કાપી શકતી નથી, તેથી બીજો રસ્તો પણ કાઢી શકતી નથી. તે પતિથી તરછોડાયેલી અત્યંત વ્યાકુળ દશામાં વિરહી જીવન જીવતી રહે છે.

મૂમલ આખી રાત જાગીને ઝૂરીઝૂરીને જીવવા લાગી. વિરહની વેદનામાંથી કાવ્યસ્ફૂર્તિ થતી હોય છે, જે હૃદયને હચમચાવી નાખતી હોય છે. જુઓ મૂમલ શું કહે છે:

મોર મુહીંજા વલા, લાલ વરાએ લાંગ,
ડીપા તેલ ફૂલેલજા, બારીયાં નાહી બાંગ,
ત્રીઠી ઉઠાળ્યાં કાંગ સોઢો અચે મોંધરે.

અર્થાત્ હે લાલ ધોતિયું પહેરનારા મારા વ્હાલા સોઢા! તું પાછો આવ. તારી પ્રતીક્ષામાં અત્તરના દીવા કરીને હું આખી રાત જાગું છું. અને તું આવીશ એવાં શુકન લેવા કાગડો ઉડાવી રહી છું.

આવી અનેક બેતો શાહ લતીફે મૂમલને નિમિત્ત કરીને કચ્છી લોકસાહિત્યમાં રચી છે, જે આજે પણ ઘરેઘરે ગવાય છે. જે ઝૂરે નહીં તે પ્રેમ જ ન હોય. મૂમલ ઝૂરતી રહી, પણ રાણો ન આવ્યો તે ન જ આવ્યો.

પણ મૂમલ ન હારી. સાચો પ્રેમ કદી હારતો નથી, ભલે તે ફના થઈ જાય. મૂમલે નક્કી કર્યું કે જો રાણો ન આવે તો કાંઈ નહીં, હું પોતે સામે ચાલીને તેને ઘેર જઈશ. આપણે ત્યાં વર કન્યાને આણું કરીને વાજતે-ગાજતે પોતાને ઘેર લઈ જતા હોય છે. તેમાં કન્યાનું સન્માન રહેલું હોય છે, પણ જો વર આણું જ ન મોકલે, કન્યાને તેડાવે જ નહીં, વર્ષો વીતી જાય તો પછી કરવું શું? તેમાં પણ સામેનો મુરતિયો પૂરેપૂરો પ્રેમી હોય, વફાદાર હોય, તે પણ ઝૂરતો હોય તો કરવું શું? આવા કેસમાં મધ્યસ્થ વ્યક્તિ બહુ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે. પણ બધાંને યોગ્ય મધ્યસ્થ મળતા નથી.

મૂમલે નક્કી કર્યું: હું પોતે જ મારું આણું લઈને સામે ચાલીને રાણાને ઘેર જઈશ. એ તો મારું જ ઘર છે. મારે ક્યાં પારકે ઘરે જવું છે? પોતાના ઘરે જવામાં વળી માન-પાનની શી જરૂર?

મૂમલે પુરુષનો વેશ ધારણ કર્યો અને ઘોડા વેચનાર સોદાગર તરીકે ઉમરકોટ પહોંચી ગઈ. રાણા સાથે પરિચય થયો. રાણો તો મૂમલને ઘોડાનો સોદાગર જ સમજે છે, પણ રહી-રહીને રાણો મૂમલ સામે ટગર-ટગર જોયા કરે છે: “મારી મૂમલ આવી જ હતી. ક્યાં હશે! શું કરતી હશે?” રાણો સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. મૂમલે કારણ પૂછ્યું તો મોટા નિસાસા સાથે રાણાએ મૂમલને યાદ કરી. તરત જ મૂમલે પુરુષવેશનો ત્યાગ કર્યો અને સ્ત્રીવેશ ધારણ કરી લીધો. રાણો તો ફાટી આંખે જોતો જ રહી ગયો. બંનેની આંખોમાં હર્ષનાં આંસુ દડદડ વહેવા લાગ્યાં. મૂમલ દોડીને રાણાને વળગી પડી—એવા જોરથી વળગી કે કદી છુટાય જ નહીં. રાણાએ પણ મૂમલને એવા જોરથી દબાવી દીધી કે તે છૂટવા માગે તોપણ છુટાય નહીં. પણ આ શું? હજી બંને છૂટાં કેમ નથી પડતાં! ખરેખર તો હર્ષના અતિરેકમાં બંનેએ બાથ ભીડીને જ પ્રાણ છોડી દીધા હતા! બંને સાથે જીવી તો ન શક્યાં, પણ બંને સાથે મરીને ધન્ય થઈ ગયાં! રાજા-મહારાજાઓ કે શેઠિયાઓની કથા ન હોય, કથા તો પ્રેમીઓની હોય. શાહ લતીફ પોતાના એકતારામાં આ કથાને શેરીએ-શેરીએ ગાતો ફરે છે. આ જ મોટી શ્રદ્ધાંજલિ કહેવાય.

15. નાગવાળો-નાગમતી

મૂળમાં કચ્છ અને સિંધ પશુપાલક માલધારીઓનો દેશ હતો. મોટાંમોટાં ચરાણો હોવાથી માલધારીઓ પોતપોતાની ઓથો લઈને મહિનાઓ સુધી ચરાવતા રહેતા. મોટા ભાગે માલધારીઓ સ્થાયી ન રહેતા, વિચરતા રહેતા. વિચરતાં-વિચરતાં જ્યાં પાણીની સગવડ સારી હોય ત્યાં પોતાના વાંઢ અથવા નેસ બનાવીને રહી પડતા. જેમનું જીવન પશુઓ સાથે જોડાયેલું હોય તેઓ પશુ જેવા થઈ જાય તેવી માન્યતા સાચી નથી. પશુઓ સાથે જોડાયેલા લોકોને પણ હૃદય તો હોય જ છે. જેને હૃદય હોય તેને લાગણી હોય, જેને લાગણી હોય તેને પ્રેમ હોય અને પ્રેમ જ્યારે એકત્વનિષ્ઠ બને ત્યારે કથા બની જાય.

ત્યારે કચ્છ-વાગડના કાનમેરમાં કાઠી રાજા કાનસુઆ ભેડાનું રાજ્ય ચાલે. તેની પાસે ઘણું પશુધન હતું. ત્યારે દૂધની ડેરીઓ ન હતી તેથી દૂધ વેચાતું નહીં. એક કહેવત જ હતી કે “દૂધ અને પૂત વેચાય નહીં.” બધું દૂધ મેળવીને તેમાંથી ઘી કરવામાં આવતું. ઘી લાંબો સમય રાખી શકાય, દૂધ ન રાખી શકાય. અને છાશ તો એટલી બધી થતી કે ઢોળી દેવાતી. પશુઓની વચ્ચે સતત રહેનારા લોકોનાં વસ્ત્રો અને શરીરમાંથી પણ પશુ જેવી વાસ આવે. અધૂરામાં પૂરું ત્યારે પાણીની બહુ તંગી, એટલે નાહવા-ધોવાનું પણ રોજ-રોજ ન થાય. ગોવાળિયાઓની પણ એક દુનિયા હોય છે. જે તેમની વચ્ચે રહ્યો હોય તે જ જાણે.

રાજા કાનસુઆને બધું સુખ હતું, પણ સંતતિસુખ ન હતું. સંતતિસુખ વિના સંસાર ભયોભયો હોય તોય સૂનો થઈ જાય. સૂનાપણું વેક્યૂમથી - ખાલીપા આપતું હોય છે. દાળમાં બધું બરાબર ભરપૂર હોય પણ માત્ર મીઠું જ ન હોય તો ખાલીપો આવી જાય, તેમ સંસારમાં પણ બધું ભરપૂર હોય પણ સંતાન ન હોય તો બધું ખાલી-ખાલી થઈ જાય. ખાલીપો સતત રહે તો તે ચહેરા ઉપર તરી આવતો હોય છે.

સવારના પહોરમાં ઊતરેલે ચહેરે કાનસુઆ બેઠોબેઠો દાતણ કરી રહ્યો છે. જે પ્રસન્નચિત્તે ઊઠે અને પ્રાતઃક્રિયા કરે તે વ્યક્તિ ધન્ય કહેવાય. ઊઠતાં જ જેનો ચહેરો ઊતરેલો, ચિંતામગ્ન, નિસ્તેજ કે ઉદ્વેગભર્યો હોય તે સુખી ન હોય. અંતરાગ્નિ તેને બાળ્યા કરતો હોય છે. સંતતિનો ખાલીપો રાજાના અંતરને બાળ્યા કરતો હતો અને તેની જવાબાઓ પૂરા શરીર ઉપર ફેલાઈ જતી હતી. એવામાં એક સફેદ જટાવાળા કોઈ બાવાજી નીકળ્યા. ડૂબતો માણસ તરણું પકડે એ ન્યાયે રાજા કાનસુઆ તેમના પગમાં પડી ગયો. બાવાજીએ આશીર્વાદ આપ્યા. આશીર્વાદ આપવા એ સાધુમહારાજો માટે નિત્યક્રિયા જેવું કહેવાય. પણ રાજાએ પગમાં નમાવેલું માથું ઊંચું ન કર્યું. તેની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. મહારાજ સમજી ગયા. દુઃખી માણસના નમસ્કારમાં ભેદ હોય છે. જો દુનિયામાં દુઃખ ન હોત તો ક્યાંય કોઈ મંદિર કે મહારાજ ન હોત. મહારાજે આશીર્વાદ આપ્યા કે નાગદેવની ઉપાસના કરજે જેથી તને સંતાન થશે. એવું મનાય છે કે નાગપૂજા શકોની સાથે ભારતમાં આવી હતી. નાગને તેઓ ‘ગોગા’ કહેતા અને ‘ગોગા’ શબ્દ સંસ્કૃતનો નથી, તેથી બહારથી આવનારી જાતિઓ આ શબ્દ લઈ આવી હોવી જોઈએ. નાગમંદિરો અરુણાચલપ્રદેશ અને તિબેટમાં પણ મેં જોયાં છે. બૌદ્ધ લોકો પણ સ્થાનિક દેવ તરીકે નાગપૂજા કરે છે.

પતિ-પત્નીએ નાગપૂજા શરૂ કરી અને સમય જતાં તેમને ઘેર એક કન્યાનો જન્મ થયો. સૌને પુત્ર જોઈએ, પણ પુત્ર ન હોય અને પુત્રી જન્મે તોપણ મન વાળી શકાય. પુત્રીએ આખા ઘરને નવું જીવન આપી દીધું. બાળકોથી ઘર ભર્યુંભર્યું લાગતું હોય છે. બાળકો વિનાનું ઘર શૂન્ય જેવું લાગે. કન્યા પ્રવૃત્તિની પ્રેરક છે. આમ તો સ્ત્રીમાત્ર પ્રવૃત્તિની પ્રેરક કહી શકાય. સ્ત્રી અને નિવૃત્તિ ભાગ્યે જ સાથે રહી શકે. પ્રવૃત્તિનું મૂળ ઇચ્છા-અપેક્ષા છે અને સ્ત્રી ઇચ્છા-અપેક્ષા વિનાની ભાગ્યે જ હોય. કન્યાનું નામ નાગમતી રાખ્યું. નાગમતીએ આખા ઘરને ધમધમતું કરી દીધું. ધમધમતું ઘર જો ખટપટિયું ન હોય તો પ્રસન્નતાભર્યું પણ ન હોઈ શકે. જ્યાં બધાં પ્રસન્નતાપૂર્વક જીવન જીવતાં હોય તેને જ સ્વર્ગ કહેવાય - પછી ભલે તે ઝૂંપડું જ કેમ ન હોય.

નાગમતી હવે જુવાન થઈ ગઈ. દીકરીની જુવાની મા-બાપને ચિંતાતુર બનાવી દેતી હોય છે. તેમાં પણ કન્યાની જુવાની રૂપથી પણ ભરપૂર હોય તો માતા-પિતાને વધુ ચિંતા થાય. રૂપભરી જુવાની સાચવવી ઘણી કઠિન હોય છે. તેમાં પણ જેમને ઉચ્ચ ખાનદાનીની છાપ હોય તેઓ તો ચિંતા વિનાનાં હોય જ નહીં. નાગમતીનાં ચારે તરફથી માગાં આવવા લાગ્યાં. આવી કન્યા સમાજ-ઉપેક્ષિત નથી હોતી, અર્થાત્

તેનો હાથ પકડનારા અનેક વરરાજાઓ તલપાપડ થતા હોય છે. જે કન્યાઓ સમાજ-ઉપેક્ષિત હોય છે તેનાં ત્રણ કારણો હોય છે: 1. ઊતરતી કુલીનતા, 2. દરિદ્રતા અને 3. કુરૂપતા. આ ત્રણે કારણો એકસાથે ભેગાં થયાં હોય તો આવી કન્યાની ઉપેક્ષા થતી હોય છે - ભલે ને તે ગુણિયલ જ કેમ ન હોય! ગુણ તો પછી નીવડ્યે દેખાતા હોય છે. રૂપ તો તરત જ દેખાતું હોય છે.

નાગમતીના પિતાને ભારે ચિંતા રહેવા લાગી. બધાને ના કહેવાથી સંબંધો બગડવા લાગ્યા. ભારતમાં વેવિશાળ માત્ર વર-કન્યાનાં જીવન માટે જ નથી થતાં, પણ પોતપોતાના સંબંધો બાંધવા માટે પણ થતાં હોય છે. સમાજના દબંગ માણસો પોતાની દબંગાઈને પૂરી કરવા માટે પણ સંબંધ બાંધતા હોય છે. જો તે પૂરી ન થાય તો દુશ્મનાવટ પણ થઈ જાય.

કાનસુઆએ એક રસ્તો શોધી કાઢ્યો. તે ઉત્તમ અને કુશળ ખેડૂત હતો, તેથી તેણે ખેતીસ્વયંવર રચવાનો નિર્ણય કર્યો. “જે જુવાન ‘દોરીછંટ’ ચાસ પાડી બતાવશે અને ખેતીમાં પાસ થશે તેને મારી કન્યા પરણાવીશ.”—આ શરત પિતા તરફથી હતી, કન્યા તરફથી નહીં. પિતા તરફથી મૂકેલી શરત- વાળો સ્વયંવર ખરેખર તો કન્યાસ્વયંવર ન કહેવાય. કન્યાની શરતે જે સ્વયંવર થતો હોય તે જ સાચો સ્વયંવર કહેવાય. પણ ત્યારે કન્યાનો અવાજ જ ક્યાં હતો?

ચારે તરફથી અનેક કાઠી જુવાનો આવવા લાગ્યા અને શરત પૂરી કરવા પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા, પણ કોઈ સફળ ન થયા. બધા નિરાશ થઈ ગયા. જે શરત પૂરી કરવા માટે ઘણા લોકો નિરાશ થયા હોય તે શરત જે પૂરી કરવાનો પડકાર બની જાય તેવા પડકારને ઝીલનારો કોઈ નીકળી આવે તો તેની મહત્તા અનેકગણી વધી જાય.

આ વખતે કચ્છદેશમાં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. કચ્છડો દુકાળિયો દેશ પણ કહેવાય છે. પાણી વિનાના દુકાળિયા દેશમાં પાણીદાર નર-નારી-રત્નો પેદા થતાં હોય છે અને પાણીથી તરબતર પાણીવાળા દેશમાં ઓછા પાણીવાળાં માણસો પેદા થતાં હોય છે. પાણીદાર માણસનાં ચાર લક્ષણો હોય છે: 1. મોરલ, 2. વચનપાલન, 3. ન્યાયપ્રિયતા અને 4. આદર્શવાદિતા.

પશુપાલકો વિચાર કરવા લાગ્યા કે આટલાં બધાં પશુઓ લઈને ક્યાં જવું? બધાની નજર વાગડ તરફ રહેતી. એટલામાં એક ચારણ આવી પહોંચ્યો. ત્યારે ચારણ એટલે ન્યૂઝપેપર અને હરતોફરતો માહિતીનો ભંડાર. ચારણે કહ્યું કે રણની પેલી પાર સમિયાણાની ભૂમિ ઘાસચારાથી ભરપૂર છે. ત્યાં બધા પહોંચી જાઓ તો દુષ્કાળ ઊતરી જવાશે.

બધા માલધારીઓ સમિયાણાની ભૂમિ ઉપર પહોંચી ગયા. ચારે તરફ ઘાસ જ ઘાસ હતું. માલધારીઓને આનંદ થઈ ગયો. પશુ-પક્ષી-જીવજંતુ-માત્ર પહેલાં આહારની સુવિધા શોધે છે. માણસો અને ત્યાગીઓ પણ જ્યાં ઉત્તમ આહારની વ્યવસ્થા હોય તે સ્થાનને પહેલી પસંદગી આપે છે.

સમિયાણામાં કાઠી રાજા ધમ્મરવાળાનું રાજ્ય ચાલતું હતું. તેને એક રાજકુમાર હતો, જેનું નામ નાગવાળો હતું. નાગવાળાનાં લગ્ન આણલદેવી સાથે થયાં હતાં. દુર્ભાગ્યવશ બંને રૂપાળાં તો હતાં, પણ બંનેનું દામ્પત્ય જામ્યું ન હતું. આણલદેવી ઉગ્ર સ્વભાવની અને પોતાનું જ ધાર્યું કરનારી હતી. આવી સ્ત્રી પતિમાં પૂરેપૂરી ભળી ન શકે. જે પોતાનું અસ્તિત્વ છોડીને સંપૂર્ણ રીતે પતિમાં ભળી જાય તેનું જ દામ્પત્ય જામતું હોય છે. પતિમાં ન ભળી શકનારી પત્ની કોરડુ મગની માફક ચડ્યા વિનાની રહી જાય છે. તે સ્વતંત્ર તો રહેતી હોય છે, પણ સ્વાદ વિનાની, દાંતને કડકડ કરતી રહી જાય છે. ચડેલા મગમાં જે સ્વાદ આવે તે કોરડુમાં ન આવે. લોકો થૂથૂ કરી નાખે. આવી પત્નીના પતિને ઘરનું આકર્ષણ ઓછું થઈ જાય. જેને ઘરનું આકર્ષણ ન હોય તે બહાર વધુ ફરવા લાગે.

નાગવાળો રોજ સવારે પોતાનો પાણીદાર ઘોડો લઈને બહાર નીકળી પડતો. એક દિવસ તેણે જોયું કે કચ્છ-વાગડથી આવેલા કાનસુઆનાં હજારો પશુઓએ પોતાનું ચરાણ-વીડ સાફ કરી નાખ્યું છે. તે ઉગ્ર થઈને સીધો જ કાનસુઆની છાવણીમાં પહોંચી ગયો. સંપત્તિ રક્ષવાથી રક્ષિત રહેતી હોય છે. અરક્ષિત સંપત્તિ ભેળાઈ જતી હોય છે. કાનસુઆ રાજકુમાર નાગવાળાને આવતો જોઈને સામો ગયો, સ્વાગત કર્યું. ઉગ્ર થઈને આવેશમાં આવેલા માણસને પણ જો યોગ્ય સ્વાગત કરીને નમ્રતાથી આવકાર અપાય તો તેની ઉગ્રતા ઓછી થઈ જાય. કાનસુઆએ રજા વિના ઢોરાં ચારવા બદલ ક્ષમા માગી, આગ્રહ કરીને પોતાના નેસમાં લઈ ગયો, ઢેલિયો ઢાળીને ચા-પાણી-નાસ્તો કરાવવા લાગ્યો. આ બધું નાગમતી દ્વારા થતું હોવાથી નાગવાળાની દૃષ્ટિ નાગમતી ઉપર અને નાગમતીની દૃષ્ટિ નાગવાળા ઉપર પડી. બંને એકબીજાને જોતાં જ રહી ગયાં. જાણે જનમ-જનમનાં ઓળખીતાં હોય તેવું લાગવા માંડ્યું. પ્રેમ ત્રણ રીતે થતો હોય છે: 1. નફરતમાંથી પ્રેમ, 2. લાંબો સમય સંપર્ક થવાથી અને 3. પ્રથમ સંપર્ક-માત્રથી. તૃતીય પ્રકારમાં વાસના પણ કારણ બને, પણ વાસનાનું

આકર્ષણ થોડા કાળ પૂરતું જ હોય, પછી કાંઈ નહીં, જ્યારે પ્રેમ ચિરકાલિક હોય.

કાનસુઆના નેસમાંથી આદરસત્કાર પામીને નાગવાળો વિદાય થયો, પોતાનું દિલ નાગમતી પાસે મૂકતો ગયો અને નાગમતી પણ પોતાનું દિલ ખોઈ બેઠી. એક રીતે બંનેએ એકબીજાનાં દિલ બદલી દીધાં. હવે એન ક્યાંથી હોય? બંને બેએન થઈ ગયાં. બંને એકબીજા માટે તડપવા લાગ્યાં.

નાગવાળો પોતાના મહેલમાં પલંગ ઉપર સૂતો હતો. ઊંઘ આવતી ન હતી. મગજની રચના એવી છે કે તેમાં તીવ્ર દ્વેષ કે તીવ્ર રાગની લાગણીઓ ઊભરાવા લાગે, એટલે મગજ ઊંઘી ન શકે. લાગણીઓના તરંગો શાંત થાય ત્યારે જ ઊંઘ આવે, પણ જો લાગણીઓ પ્રચંડ મોજાં બનીને ઘુઘવાટા કરતી હોય તો ઊંઘ ન આવે. યાદ રાખજો, માણસ નથી ઊંઘતો, મગજ ઊંઘે છે; પણ મગજ મોજાં વિનાનું થાય તો જ ઊંઘ આવે.

ઊંઘ ન આવવાથી નાગવાળો પડખું ફરીને દીવાલ ઉપર નખ દ્વારા નાગમતીનું ચિત્ર દોરવા લાગ્યો. કવિનું કવિત્વ અને કલાકારની કલા વ્યથા-પીડામાંથી જન્મે તો જ અમર થાય, નહીં તો જોડકણાં કે લીટા જ થઈ જાય - પણ વ્યથા-પીડા લાવવી ક્યાંથી! તે લાવવાથી નથી આવતી, પણ આપોઆપ આવી હોય તો જ પ્રભાવશાળી થતી હોય છે.

ચિત્ર લગભગ પૂરું થવા આવ્યું. બરાબર તે જ સમયે નાગવાળાની પત્ની આણલદેવી આવી પહોંચી. પોતાના પતિને કોઈ બીજી સ્ત્રીનું ચિત્ર દોરતો જોઈને તેના ચિત્તની કમાન છટકી. આમે તે ઉગ્ર તો હતી જ. તેની ઉગ્રતા ઔર વધી ગઈ. જે સ્વભાવથી પતિ-પત્ની વચ્ચે તિરાડ પડી હતી તે તિરાડ ઘણી મોટી થઈ ગઈ. આણલદેવીને પોતાના રૂપનું અભિમાન હતું. મારા જેવી બીજી કોઈ સ્ત્રી રૂપાળી હોય જ નહીં તેવું તેને મિથ્યા અભિમાન હતું. પણ નાગમતીનું ચિત્ર જોયા પછી તેને આઘાત લાગ્યો. પતિ-પત્ની વચ્ચેની તિરાડ ઘણી મોટી થઈ ગઈ. બધી તિરાડો કરતાં પરસ્ત્રી કે પરપુરુષના સંબંધથી થનારી તિરાડ ઘણી વિકરાળ અને ન પુરાય તેવી બની જતી હોય છે.

પગ પછાડતી આણલદે ચાલી ગઈ. ત્યારે બહુપત્નીનો સહજ રિવાજ હતો, તેથી નાગવાળો બીજી સ્ત્રીને પરણે તો તે સહજ વાત મનાવી જોઈતી હતી, પણ તેવું ન થયું.

સવાર થયું અને નાગવાળો પોતાનો ઘોડો લઈને નીકળી પડ્યો. ફરીફરીને તેનું મન નાગમતીને જોવા તલસી રહ્યું હતું. હવે તેનાં તન-મન ઉપર તેનું નિયંત્રણ હતું, બુદ્ધિનું નિયંત્રણ અને પ્રેમ બંને સાથે ન રહી શકે. એટલે તો ડહાપણવાળા લોકોની પ્રેમકથાઓ નથી હોતી - બહુબહુ તો તેમની વ્યાપારકથાઓ હોય.

નાગવાળો ઘોડા ઉપર કાનસુઆના નેસ તરફ ચાલ્યો જાય છે, પણ ઘોડો કાલનો તરસ્યો છે. કાલે પાણી પિવડાવવાનું ભુલાઈ ગયું હતું તેથી તે વચ્ચે આવતા સરોવર તરફ વળી ગયો. અને સરોવરના કિનારે પહોંચી ગયો. પણ આ શું? સરોવરમાં તો નાગમતી સ્નાન કરી રહી હતી. વારંવાર ડૂબકીઓ મારવાથી તેનાં કપડાં પલળી ગયાં હતાં. પલળેલાં કપડાં શરીરને ચોટી જાય અને કુંવારી કન્યાનું માથું ઉઘાડું હોય તેથી આ દશ્ય સહજ રીતે દર્શનીય બની જાય. પણ નાગવાળાએ તરત જ ઘોડાને રોકી દીધો. નાહતી સ્ત્રીને જોવાય નહીં તેવી મર્યાદાનું તેને ભાન છે, તેથી આગળ જતાં તે અટકી ગયો. બીજી તરફ નાગમતી પણ ઊંઘી ફરી ગઈ. આનું નામ જ ખાનદાની કહેવાય, પણ તરસ્યો ઘોડો પાણી પીવા ઉતાવળો થયો હતો. તે ભલો ને તેની તરસ ભલી, તેને બીજાના પ્રેમ સાથે શી લેવાદેવા? ઘોડો ખેંચાઈને છેક પાણી સુધી પહોંચી ગયો. ઘોડો તો ચસચસ પાણી પીવા મંડ્યો, પણ નાગવાળો અને નાગમતી બંને ચૂપ છે. શું બોલવું, કેમ બોલવું - કશું સમજાતું નથી. ઉપનિષદોમાં કહ્યું છે કે જ્યાંથી મન-વાણી નિવૃત્ત થઈને ચૂપ થઈ જાય તે બ્રહ્મ કહેવાય. બકવાદ કરવાથી બ્રહ્મનું નિરૂપણ ન થાય. ચૂપ થઈ જવું, મૌનમય થઈ જવું એ જ બ્રહ્મનિરૂપણ કહેવાય. કદાચ પ્રેમનું પણ આવું જ છે.

પ્રેમની શરૂઆત મૌન છે અને પરાકાષ્ઠા પણ મૌન છે. મૌન એટલે નિષ્ક્રિયતા નહીં. મૌન સેવવા માટે પણ ક્રિયા કરવી પડતી હોય છે. હવે શું કરવું? નાગવાળાને એક ઉપાય સૂઝ્યો. તેણે પોતાની આંગળીએ પહેરેલો વેઢ ધીરે રહીને પાણીમાં સરકાવી દીધો. રિસામણાનું મૌન અને શરમનું મૌન - આ બંને મૌન પ્રેમભર્યા હોય છે. શત્રુતાનું મૌન અને લુચ્ચાઈનું મૌન - આ બંને મૌન ઝેરભર્યા હોય છે.

હવે નાગવાળો બોલ્યો: “અરે-અરે! મારો વેઢ પાણીમાં પડી ગયો! નાગમતી કુંવરી! તમે જરા શોધી આપશો?” બોલવાનો રસ્તો મળી ગયો.

“ઊભા રહો, નાગવાળા! હું શોધી આપું.” એમ કહીને નાગમતી વાંકી વળીને જળમાં નાગવાળાનો વેઢ શોધવા પ્રયત્ન કરે છે, ત્યાં તો

મારતે ઘોડે આણલદેવી આવી પહોંચી. વહેલી સવારે નીકળી ગયેલા નાગવાળાની પાછળ-પાછળ તે પણ પગેરું લેતી આવી રહી હતી. પ્રણયત્રિકોણ શંકા, ઈર્ષ્યા અને શત્રુતા વિનાનો ભાગ્યે જ હોય છે.

આણલદેવી બંને વચ્ચે ઘોડો રાખીને ઊભી થઈ ગઈ અને ઝટ દઈને ઘોડા ઉપરથી નીચે કૂદીને નાગમતીના વાળ પકડીને મારામારી કરવા લાગી. પોતાના હક્ક ઉપર તરાપ મારનારી બીજી સ્ત્રીને પ્રથમ સ્ત્રી સહન કરી શકતી નથી. તે પતિને પ્રેમથી જીતી શકતી નથી, તેથી અસંતુષ્ટ પતિ બીજે ક્યાંય સંતોષ કરવા વળે તો તે પણ સહન કરી શકતી નથી.

આણલદેવી અને નાગમતી બંનેને જળમાં ઝપાઝપી કરતી જોઈને નાગવાળાથી રહેવાયું નહીં. તેને આણલદેવી ઉપર ક્રોધ ચઢ્યો. પ્રેમની આડે આવનાર ઉપર પ્રાણીઓને પણ ક્રોધ ચઢતો હોય છે, તો પછી માણસની તો વાત જ શી? ઉશ્કેરાયેલો નાગવાળો હાથ ઉપાડે તેના પહેલાં જ પરિસ્થિતિને પારખીને આણલદેવી ઘોડે ચઢીને પુરપાટ ભાગી ગઈ. પ્રથમથી બગડેલી બાજી વધુ બગડી. નાગવાળો અને આણલદેવીનો સંબંધ વધુ બગડ્યો. બગડેલા સંબંધે સાથે રહીને જીવન જીવવું તે નરક બરાબર થઈ જતું હોય છે.

*

પ્રવાસી પરદેશીઓનો પ્રેમ સ્થાયી નથી હોતો. જે સ્થાયી નથી હોતું તે જ વધુ આકર્ષક લાગે છે. જે સ્થાયી હોય છે તેનાથી જો સંતોષ થાય તો ધન્ય થઈ જવાય, પણ જો અસંતોષ થાય તો ઘોર અશાંતિ રહે.

કચ્છમાં સારો વરસાદ થયાના સમાચાર મળતાં જ કાનસુઓ સમિયાણાની સીમમાંથી ઉચાળા ભરીને પોતાનાં બધાં પશુઓ લઈને કચ્છ તરફ ચાલી નીકળ્યો. નાગમતીને જવું ન હતું. તેનું આકર્ષણ નાગવાળો હતો. બધાં આકર્ષણોમાં સૌથી પ્રબળ આકર્ષણ પ્રેમી પુરુષ માટે પોતાની પ્રેમિકા અને સ્ત્રીપ્રેમિકા માટે પુરુષપ્રેમીનું હોય છે. આ આકર્ષણને પૂરું કરવા તેઓ સર્વસ્વ ન્યોછાવર કરી દેવા તૈયાર થઈ જતાં હોય છે. જેણે આવું કોઈ આકર્ષણ અનુભવ્યું જ નથી તે પ્રેમબુદ્ધો માણસ હોવો જોઈએ. પણ નાગમતી લાચાર હતી. પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે તે પણ ઊંટ-બકરાં-ઘેટાં, વગેરે લઈને સૌની સાથે પાછી વળી-વળીને જોતીજોતી ચાલતી થઈ ગઈ, પણ જતાં પહેલાં તેણે એક પથ્થરની શિલા ઉપર એક દુહો લખી દીધો:

અમે પરદેશી પાન, વાને વંટોળે આવિયાં,
કોણે ન દીધેલ માન, પાદરથી પાછાં વળ્યાં.
આવેલ ઉભે દેશ, ગંજો કો ગમિયો નહીં,
નાગડ, તારે નેસ, મનડે માળો બાંધિયો.

રોજના નિયમ પ્રમાણે નાગવાળો ઘોડો લઈને કાનસુઆના નેસે પહોંચ્યો. નેસ ઉજ્જડ થઈ ચૂક્યો હતો. ક્યાંય કોઈ ચકલુંય દેખાતું ન હતું. તે બાવરો થઈને રડી પડ્યો. “નાગમતી! નાગમતી!” એમ પોકાર પાડવા લાગ્યો. ત્યાં તેની નજર પેલી પથ્થરની શિલા ઉપર પડી. કોલસાથી લખેલો દુહો વાંચી તે ઢફ દઈને ઢળી પડ્યો.

ઘણા દિવસો સુધી તેણે મનને મનાવવા ભારે પ્રયત્ન કર્યો. મર્યાનો વિયોગ હોય તો મનને મનાવી શકાય, પણ જીવતાંનો વિયોગ હોય અને તે પણ કદી પણ યોગ થવાની શક્યતા વિનાનો હોય તો આવા વિયોગને સહી લેવો કઠિન થઈ જાય. નાગવાળો અડધા પાગલ જેવો ફરતો રહ્યો.

પણ લાંબો સમય તેનાથી રહેવાયું નહીં, તેથી એક દિવસ ચૂપચાપ તે સમિયાણાનો ત્યાગ કરીને કચ્છના માર્ગે ચાલતો થયો. આખું રણ પાર કરીને ભૂખ્યોતરસ્યો, રખડતો-ભટકતો તે અંતે કાનમેર પહોંચી ગયો. તેના પરમ લક્ષ્યનું આકર્ષણ તેને છેક અહીં લઈ આવ્યું હતું.

*

નાગમતીના સ્વયંવરની પ્રક્રિયા ફરી ચાલુ થઈ. બધા રાજકુમારો સીધા ચાસ પાડવાની ખેતીની કસોટી માટે આવતા રહ્યા અને નિષ્ફળ જતા રહ્યા. નાગવાળો પણ હવે તેમાં જોડાયો. સતત તાપ વેઠવાથી તેનું શરીર કાળું પડી ગયું હતું અને ભૂખ-તરસથી દુર્બળ પણ થઈ ગયું હતું, તોપણ તેની પ્રેમજ્યોતિ ઝળહળ-ઝળહળ પ્રકાશી રહી હતી. તે પણ ખેતી શીખવા લાગ્યો. સીધા ચાસ કેમ પાડવા તે માટે તે મથામણ કરી રહ્યો હતો.

એક દિવસ નાગમતી તેને જોઈ ગઈ. તેની ભૂંડી દશા જોઈને તેને આઘાત લાગ્યો. આ બધું મારે કારણે થયું છે તેવું પણ તે સમજતી હતી. તે પરસેવે રેબઝેબ થઈ ગયેલા નાગવાળા પાસે ગઈ અને બોલી:

નાગ! સાંતીડું છોડ, ખેડુ વિણ ખેડાય ના,
આંખો રાત્રીયોળ, ધમરાણી ધંધે ચડ્યો.

નાગમતી દાસીના વેશમાં ભાથું લઈને આવી હતી. તેને નાગવાળો ઓળખી ગયો. તેને હવે ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે મારી માફક નાગમતીનો પ્રેમ પણ મક્કમ છે. તેને ભારે શાંતિ થઈ. બંનેએ મળીને ભાગી છૂટવાની યોજના ઘડી. ઉભયપક્ષી પ્રેમ જ્યારે મક્કમતાની પરાકાષ્ટાએ પહોંચે ત્યારે સહવાસ વિના રહેવાય નહીં, પણ સહવાસ માટે જે સાહસ કરવું પડે તે બધું કરવા તૈયાર થઈ જાય. સ્ત્રીમાં પ્રેરકબળ વિના સાહસ પ્રગટે નહીં. પ્રેમથી મોટું બીજું કોઈ પ્રેરકબળ સ્ત્રીમાં નથી હોતું. નાગમતીએ પાદરે આવેલા શિવાલયમાં નિશ્ચિત સમયે મળવાનું ગોઠવ્યું. મંદિરો - તેમાં પણ ગામબહારનાં મંદિરો માત્ર ભગવાનનાં દર્શન કરવા માટે જ નથી હોતાં, તે કેટલીક વાર પ્રેમીજનોને મળવાના કામમાં પણ આવતાં હોય છે.

નિશ્ચિત સમયે નાગવાળો શિવાલયે પહોંચી ગયો. ખરેખર તો પુરુષો સ્ત્રીઓને ભગાડતા નથી હોતા, પણ સ્ત્રીઓ જ પુરુષોને ભગાડતી હોય છે, અર્થાત્ તેઓ પોતાને ભગાડી લઈ જવા પુરુષોને તૈયાર કરતી હોય છે.

કિલ્લા બહાર બે પાણીદાર અશ્વો તૈયાર રખાયા હતા. નાગમતી થોડું જર-ઝવેરાત લઈને કિલ્લાના દરવાજે પહોંચી, પણ દરવાજો બંધ થઈ ચૂક્યો હતો. હવે શું કરવું? આખી રાત તે કિલ્લા ઉપર આંટા મારતી રહી. ગમે તેટલું સારું અને ઉત્તમ કાર્ય હોય, પણ જો વ્યવસ્થિત યોજનાપૂર્વકનું ન હોય તો કામ બગડી શકે છે. પ્લાન - યોજના બહુ મહત્ત્વની વસ્તુ છે.

બીજી તરફ નાગવાળો શિવાલયમાં આખી રાત પ્રતીક્ષા કરતો-કરતો થાકી ગયો. તેને થયું કે નાગમતી ફરી ગઈ છે. સ્ત્રીઓનો ભરોસો ન કરાય. ક્યારે બદલાઈ જાય તે કહેવાય નહીં. પ્રેમ ઇન્તેજાર વિનાનો હોય નહીં. ઇન્તેજાર જ્યારે અસહ્ય સ્થિતિએ પહોંચે ત્યારે વ્યક્તિ જાતજાતના તર્કકુતર્ક કરવા લાગે. પ્રેમીઓનાં જીવનમાં જ્યારે તર્ક કરતાં કુતર્કો વધી જાય તો સમજવું કે કરુણ અંજામ આવશે.

નાગમતી વિના રહેવાતું ન હતું અને નાગમતી ઉપરથી વિશ્વાસ પણ ઊઠી ગયો હતો એવી સ્થિતિમાં નાગવાળો શિવાલયમાં ગયો અને ભેટમાં ખોસેલી કટાર ઝડપથી બહાર કાઢી, મહાદેવને બતાવી અને બોલ્યો: “હે મહાદેવ! હવે મારાથી નાગમતી વિના રહેવાતું નથી! મને તારી પાસે બોલાવી લે!” એમ કહીને જોરથી પેટમાં કટારી ભોંકી દીધી. લોહીનો ફુવારો ઊડ્યો. નાગવાળો શિવલિંગ આગળ પડીને તરફડવા લાગ્યો. “નાગમતી! નાગમતી!” એવા પોકાર પાડતો રહ્યો.

એટલામાં તો કિલ્લાનો દરવાજો ખૂલવાથી નાગમતી મારતે ઘોડે શિવાલય પહોંચી અને નાગવાળાને તરફડતો જોઈને ગાંડી જ થઈ ગઈ. ઝટ દઈને તેણે તરફડતા નાગવાળાનું માથું પોતાના ખોળામાં લઈ લીધું. બંને પ્રેમીઓનું મધુર મિલન થયું, પણ આ મૃત્યુમિલન હતું. જીવનભર સાથે રહ્યાં હોય, પણ મરતી વખતે મોઢું જોવા ન મળે તો કાચું મિલન કહેવાય, પણ જીવનભર દૂરદૂર રહ્યાં હોય, પણ અંતિમ ઘડીએ મિલન થઈ જાય તો તે પાકું મિલન કહેવાય. નાગવાળાએ નાગમતીના ખોળામાં પ્રાણ છોડી દીધા. પ્રિયજનના ખોળામાં પ્રાણ છોડવા તે ગંગાકિનારે સમાધિમાં પ્રાણ છોડવા કરતાં પણ વધુ મહત્ત્વનું થઈ શકે છે.

શુદ્ધ પ્રેમ ગંગા કરતાં પણ વધુ પવિત્ર છે. ગંગાકિનારામાં કદાચ મળ-મૂત્રાદિની ગંદકી પણ ભેગી થઈ હોય, પણ શુદ્ધ પ્રેમની ગંગામાં ગંદકી સમાય જ નહીં. ગંગા કદાચ મેલી થાય, પણ પ્રેમ કદી મેલો ન થાય.

નાગમતીની શોધમાં નીકળેલો કાઠી રાજા સૈનિકો સાથે આવી પહોંચ્યો. શિવાલયનું દૃશ્ય જોઈને તેની આંખો ફાટી રહી ગઈ. હવે નાગમતી નાગમતી ન રહી હતી. તેને સત ચડેલું હતું. સત ચઢવાનો અર્થ થાય છે કે રોમેરોમે એક પ્રચંડ પ્રેમજ્વાળા પ્રગટવા લાગી. ઢાંકી રાખેલા સત્યને પ્રગટ કરવા માટે સત ચઢવું જરૂરી હોય છે. લોકલાજ, ભય, ચિંતા, વગેરે કારણોથી જે સતને ઊંડાણમાં દબાવી રાખ્યું હોય તે ફુવારાની માફક ફૂટી નીકળે તેને પ્રેમ-સત કહેવાય.

કાઠી રાજા પુત્રી નાગમતીની સ્થિતિ સમજી ગયો. તે ડાહ્યો હતો. તેણે સીધો અર્થ કર્યો. ગુરૂસે થવાની જગ્યાએ તે અનુકૂળ થયો. પુત્રીના પ્રેમને તે પિછાણી શક્યો. તરત જ નાગવાળાના અગ્નિદાહ માટે મોટી ચિતા રચાઈ. સૌના જયજયકાર વચ્ચે નાગમતી નાગવાળાને લઈને ચિતા ઉપર ચઢી ગઈ. જીવનભર તન-મન બાળી-બાળીને જીવવું તેના કરતાં એકસાથે થોડી વાર અગ્નિ વેઠી લેવો સારો એવું આ લોકો

માનતા હોય છે.

પલાંસવાથી નજીક જ નાગવાળા અને નાગમતીની દેરીઓ છે. બંને અમર થઈ ગયાં. મેં અમેરિકાનાં મોટાં ખેતરોમાં ગોળગોળ ચાસ જોયા હતા. કહેવાય છે કે આપણે ત્યાં પણ પહેલાં ગોળગોળ ચાસ હતા, પણ નાગવાળાએ સીધા ચાસ પાડવાની પ્રથા ચલાવી. જે હોય તે, પણ આ બંનેનો પ્રેમ ઘણાઘણા બોધપાઠ આપી શકે છે.

30-12-12

*

16. હોથલ પદમણી અને ઓઢો જામ

સંયુક્ત પરિવારનું સૌથી મોટું ભયસ્થાન ધર્મથી અમાન્ય યૌન સંબંધ છે. સતત સાથે રહેવાથી નર-નારીનું આકર્ષણ થતું જ હોય છે. જો ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક પવિત્ર ભાવનાઓ ન હોય તો ગમે ત્યારે ગમે તેની સાથે યૌન સંબંધ સ્થાપિત થઈ જવાની પૂરેપૂરી સંભાવના રહેતી હોય છે. આવા અધાર્મિક યૌન સંબંધ બે પ્રકારના હોય છે: એક તો નાનાં બાળકો સાથેનો સંબંધ અને બીજો બે પ્રૌઢોનો સંબંધ. નાનાં બાળકોમાં બાળક કરતાં બાળકી વધુ ભોગ બનતી હોય છે. ઘરમાં કામથી અતૃપ્ત પુરુષ કેટલીક વાર ભાન ભૂલીને નાની બાળકી સાથે પણ યૌન સંબંધ બાંધી બેસતો હોય છે. આવો સંબંધ પુરુષપ્રેરિત અથવા પુરુષના દબાણથી થતો હોય છે. અબુધ બાળકી વશ થઈને પછી કાયમ લાચાર થઈ જતી હોય છે. બાળકોનું કામ-ઉત્પીડન મોટા ભાગે ઘરના જ માણસોથી થતું હોય છે અથવા નજીકના માણસોથી થતું હોય છે. આવી વસ્તુઓ જલદી બહાર નથી આવતી હોતી. ઘરનાં માણસો કદાચ જાણી જાય તોપણ આબરૂ ઢાંકવા માટે પડદો પાડી દેતાં હોય છે. મોટો પ્રશ્ન આવો શિકાર બનેલી બાળકીને પછી પરણાવવાનો થતો હોય છે, તેથી બધું ઘરમાં જ ઢંકાઈ જતું હોય છે. આવી ઘટનાઓ ત્યારે જ બહાર આવતી હોય છે, જ્યારે બાળકી સગર્ભા થઈ જાય અને તેને સગેવગે કરવા જતાં વાત ખુલ્લી થઈ જાય. ઘરમાં સાથે રહેનારાં માણસોમાં અધાર્મિક યૌન સંબંધ પુખ્ત ઉંમરના લોકોનો પણ થઈ જતો હોય છે. મોટા ભાગે આવો સંબંધ સ્ત્રીપ્રેરિત હોય છે. ઘરના માણસોમાંથી કોઈ એક ઉપર સ્ત્રીને પ્રબળ આકર્ષણ થઈ જાય અને પોતાના પતિ દ્વારા તેને સંતોષ ન થતો હોય ત્યારે આવું બનતું હોય છે. આવો સંતોષ બે પ્રકારનો હોય છે: એક તો દેહસંતોષ અને બીજો લાગણીસંતોષ. સ્ત્રી સંતોષ ઝંખે છે. તે ન મળે તો તે આકુળવ્યાકુળ રહે છે. પછી જે સમીપમાં હોય તેને આકર્ષિત કરવા તે ઉપાયો કરે છે. મોટા ભાગના પુરુષો થોડા પ્રયત્નોથી જ આકર્ષિત થઈ જતા હોય છે, કારણ કે પુરુષોને શિયળ નથી હોતું. બધી લાલચોને લાત મારી શકાય, પણ સ્ત્રી દ્વારા ઊભી કરાયેલી કામલાલચને ઠોકર મારવી સહેલી નથી; પણ કદાચ કોઈ ન લલચાનારો મક્કમ લક્ષ્મણ જાતિ જેવો કોઈ નીકળે તો તેમાંથી મોટી કથા થઈ જતી હોય છે. આવી જ કથાની વાત કરવાની છે.

જામ મનાઈના ત્રણ દીકરા - જામ હોથી, મોડ અને જામ ઓઢો. ત્રણેમાંથી મોટા બંને પરણી ગયા હતા, પણ નાનો જામ ઓઢો કુંવારો હતો. જામ ઓઢાનાં લગ્ન આજે હોથલ પદમણી સાથે થઈ રહ્યાં હતાં. પીઠી ચોળીને વરરાજા ઘોડેસવાર થઈને હોથલને વરવા વાજતેગાજતે જઈ રહ્યો હતો. લગ્નપ્રસંગે વાજિંત્રો વગાડવાનો અર્થ એ થાય છે કે આ લગ્ન ચોરીછૂપી - ભાગી જઈને નથી કર્યા પણ વાજતેગાજતે થાય છે. ઘોડે ચઢીને વરરાજા જ્યારે કન્યાના માંડવે આવે ત્યારે કન્યાપક્ષ તેના સ્વીકારની નિશાનીસ્વરૂપ તેને પોંખે, વધાવે, બંને પક્ષના સાજન-માજન રમે-જમે, એકબીજાને ભેટે અને પછી ધર્મવિધિ પ્રમાણે હસ્તમેળાપ થાય. અહીં ‘સાજન-માજન’ શબ્દ સમજવા જેવા છે. ‘સાજન’ એટલે સજ્જન - સ્વજન અને ‘માજન’ એટલે મહાજન - પ્રતિષ્ઠિત લોકો. આ બધાની હાજરીમાં લગ્ન થાય એટલે દસ્તાવેજ લખાઈ જાય.

વર અને કન્યા તો તે દિવસે સુંદરમાં સુંદર વસ્ત્રો પહેરે, પણ બંને પક્ષનાં નર-નારીઓ પણ સારામાં સારાં વસ્ત્રો અને દરદાગીના પહેરે. કદાચ ન હોય તો ઉછીનાં લાવીને પણ પહેરે. જીવનમાં મહાલવાનો સમય વારંવાર આવતો નથી. લગ્નપ્રસંગ બંને પક્ષોને મહાલવાનો પ્રસંગ કહેવાય. પ્રત્યેક માણસ રૂપાળો દેખાવા માગતો હોય છે. તેમાં પણ જે રૂપાળા નથી હોતા તેઓ રૂપાળા દેખાવા વધુમાં વધુ શણગાર કરતા હોય છે. શણગારથી માણસ દીપી ઊઠે છે. રૂપાળો ઓઢો આજે વધુ રૂપાળો દેખાતો હતો. કન્યાનું મોટું ઘૂંઘટથી ઢાંકેલું હોવાથી કન્યાનું રૂપ તો ન દેખાય, પણ તેના હાથ-પગનાં આંગળાં દેખાય. હાથપગનાં આંગળાં પણ તેના રૂપની ચાડી ખાઈ જાય. રૂપ માત્ર મોઢા ઉપર જ નથી હોતું, પણ અંગેઅંગથી છલકાતું હોય છે. આવી વ્યક્તિને સર્વાંગસુંદર કહેવાય છે.

બધા ઠાઠમાઠથી લગ્ન પૂરાં થયાં. લગ્નનો પ્રસંગ પૂરો કરવો એ ઈડરિયો ગઢ જીતવા જેવું કહેવાય, કારણ કે આવા પ્રસંગે જ રીસાનારાં સગાં ઊંઘાં થઈને બાજી બગાડવા ટાંપીને બેઠાં હોય છે. સ્વર્ગે જવા માટે એક વૈતરણી તરવી પડે, પણ લગ્ન પૂરાં કરવા સાત વૈતરણીઓ તરવી પડે.

ઓઢાના મોટા ભાઈનું નામ હોથી હતું અને તેની પત્નીનું નામ મીણાવતી હતું. મીણાવતી પરણીને આવી ત્યારથી જ તેને નાના દિયર

ઓઢા પ્રત્યે તીવ્ર આકર્ષણ થવા લાગ્યું હતું. પણ ઘર-પરિવારની મર્યાદાના કારણે તે આકર્ષણને વ્યક્ત કરી શકતી ન હતી, પણ આજે તો સજેલા-ધજેલા ઓઢાને જોઈને તેનું મન હાથમાં ન રહ્યું. મન વીફર્યું. વીફરેલી ઘોડી કાબૂ બહાર થઈ જાય તેમ વીફરેલું મન પણ કાબૂ બહાર જતું રહે.

મીણાવતી ઘરની વડીલ હોવાથી જામ ઓઢો તેને પગે લાગવા તેના ઓરડે ગયો. આ આપણી સંસ્કૃતિ છે. સારા-માઠા પ્રસંગે ઘરનાં વડીલોને પગે લાગવું અને તેમના આશીર્વાદ લેવા જરૂરી છે. તેમ કરવાથી બધાંનાં મન જીતી શકાય છે. મન જીતો તો સુમેળ થાય અને સુમેળ હોય ત્યાં જ સુખ હોય.

ઓઢો મીણાવતીના ઓરડાના ઉંબરે ઊભો રહીને પગે લાગવા મંડ્યો. જે ઓરડામાં એકલી સ્ત્રી હોય તે ઓરડામાં ખાનદાન પરપુરુષ પ્રવેશ ન કરે. આ મર્યાદા છે. તેમાં રક્ષણ છે.

મીણાવતીએ ઓઢાને અંદર આવવા જણાવ્યું: “આવો, દિયરજી! અંદર પધારો. ઉંબરા બહાર નહીં, અંદર આવીને આ પલંગ ઉપર બેસો.”

ઓઢો મીણાવતીના ભાવ સમજી ગયો. તેણે કહ્યું: “એ પલંગ તો મારા મોટા ભાઈ હોયીનો છે. તમે તેમનાં પત્ની હોવાથી મારા માટે માતા બરાબર છો. મારાથી એ પલંગ ઉપર તમારી સાથે ન બેસાય.”

મીણાવતીને પોતાનું આમંત્રણ નિષ્ફળ જતાં તે ભોંઠી પડી ગઈ. ગર્વીલું માણસ ગર્વ ઊતરતાં જ ભોંટું પડી જતું હોય છે. પછી તો મીણાવતીએ ઓઢાને ખેંચવા બહુ પ્રયત્નો કર્યા, પણ ઓઢો ડગ્યો નહીં. ખાનદાન ઘરમાં બનેલી આવી ઘટનાને પ્રગટ પણ ન કરાય અને ગુપ્ત પણ ન રાખી શકાય. બધા જ પ્રયત્નો નિષ્ફળ જતાં મીણાવતી ઝેરીલી નાગણની માફક છંછેડાઈ ગઈ. પુરુષ સ્ત્રીની છેડતી કરે તો તેવા પુરુષને સ્ત્રીનાં સ્વજનો મારપીટ કરે, પણ જો સ્ત્રી પુરુષની છેડતી કરે અને નિષ્ફળતા મળે તો તે પોતે છંછેડાઈ જાય અને બદલો લેવા ગમે તે કરવા તૈયાર થઈ જાય. ઓઢો ઉંબરા બહારથી જ વંદન કરીને ચાલતો થયો. ફૂંફાડા મારતી મીણાવતી એકલી રહી ગઈ.

સ્ત્રીનું સૌથી મોટું હથિયાર પુરુષો બનતા હોય છે - પછી તે પતિ હોય, પિતા હોય કે ભાઈ હોય, ગમે તે હોય. સ્ત્રી તેમની આગળ ખોટુંખોટું રડે તોપણ મોટી ઘટના બની જાય.

મીણાવતીએ પોતાના પતિ જામ હોયી આગળ ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રડીને ઓઢાની ફરિયાદ કરી કે “તમારા ભાઈએ મારો હાથ પકડીને મને ખેંચી હતી. એ તો સારું થયું કે મેં ધક્કો મારીને હાથ છોડાવી દીધો, નહીં તો ન જાણે આજે શું થઈ જાત!”

મીણાવતીની કાનભંભેરણીથી હોયી ઉશ્કેરાઈ ગયો અને તરત જ ઓઢાને બોલાવીને સભા વચ્ચે તેને દેશનિકાલની સજા ફરમાવી દીધી. રાજા કે વડીલે કદી પણ ઉશ્કેરાટમાં નિર્ણય ન લેવાય. શાંતચિત્ત થયા પછી જ જે-તે નિર્ણય લેવાય.

ઓઢાએ માથું નમાવીને મોટા ભાઈની આજ્ઞાનો સ્વીકાર કર્યો. સ્ત્રી જ્યારે કોઈ આબરૂદાર પુરુષને કલંક લગાડે ત્યારે તેવા કલંકને બુદ્ધિથી ધોવું કઠિન થઈ જાય. તલવારના માર્યા મરવું સારું, પણ કલંકના માર્યા મરવું બહુ દુઃખદાયી થઈ જાય. તલવારથી મરેલો શહીદ થઈ જાય, અમર થઈ જાય, પણ કલંકથી મરેલો ખાનદાન પુરુષ તો કાળોમેશ થઈને મરે.

ઓઢા જામે પોતાનાં ઊંટ તૈયાર કર્યા અને કચ્છને છોડીને સિંધ તરફ ચાલતો થયો. દેશવટાનું દુઃખ રામે ભોગવ્યું હતું. પોતાનું વતન છોડીને પ્રત્યેક વતનપ્રેમીનું હૃદય કપાવા માંડે, તેમાં પણ કલંકની ચાદર ઓઢીને જવાનું થાય તો-તો સંતાપનો પાર ન રહે. પણ જીવનમાં આવું પણ બનતું હોય છે. જીવનનાં બધાં સૂત્રો વ્યક્તિના હાથમાં નથી હોતાં. આપણે આપણું કરેલું ભોગવીએ છીએ અને બીજાનું કરેલું પણ ભોગવતા હોઈએ છીએ.

ઓઢો પોતાનું પશુધન લઈને છેક બન્નીના કીરા ડુંગર પાસે પહોંચી ગયો. કચ્છમાં ડુંગરા ઘણા અને લગભગ પ્રત્યેક ડુંગર પશુઓના ચારા માટે અક્ષયપાત્ર સમાન ગણાય.

ઓઢાએ પોતાનું મોટા ભાગનું પશુધન ભાટ-ચારણ વગેરે યાચક લોકોને આપી દીધું અને જે થોડુંક રહ્યું તે લઈને વહાણમાં બેસીને સિંધ તરફ ચાલવા માંડ્યું.

સિંધમાં બાંભણાસર નગરમાં પોતાના સસરા વિશળદેવ વાઘેલાની પાસે તે ગયો. બરાબર એ જ સમયે વાઘેલાની ઓથો ધલૂરાનો સુલતાન હાંકી ગયો હતો. તે જમાનામાં માલધારીઓ અને રાજા તથા સુલતાનો એકબીજાનાં ઢોરાં લૂંટી જતા. ઓઢાને ખબર પડતાં જ તે

સુલતાનની પાછળ પડ્યો. રસ્તામાં એક જગ્યાએ ઓઢાએ પડાવ નાખ્યો. પુત્ર કરતાં પણ જમાઈનું પરાક્રમ વિશેષ અપેક્ષિત રહેતું હોય છે. પુત્ર કદાચ નમાલો હોય તો ચાલે, પણ જમાઈ નમાલો ન હોવો જોઈએ.

એવામાં એવું બન્યું કે ઓઢાના વૃદ્ધ સસરા દેવ થઈ ગયા. તેમની અંતિમવિધિ પતાવી, હોથલ પુરુષનો વેશ ધારણ કરી, પોતાના સૈનિકો સાથે લઈ, ધલુરાના સુલતાન સામે યુદ્ધ કરી, પોતાની ઓથો પાછી લઈ આવવા નીકળી પડી હતી, પણ પુરુષવેશમાં હોવાથી તે જલદી ઓળખાતી ન હતી. તેણે પોતાનું નામ હોથી રાખ્યું હતું. ઓઢો અને હોથી રસ્તામાં મળી ગયાં. બંનેનું લક્ષ્ય એક જ હોવાથી બંનેએ મળીને સુલતાન સાથે ધિંગણા કરીને ઓથો પાછી વાળી લાવવી તેવું નક્કી કર્યું; પણ પછી બંનેનો સરખો ભાગ રહે તેવું પણ ગોઠવ્યું.

બાંભણાસરની નજીક બંને આવી પહોંચ્યાં. અહીં ધલુરાના સુલતાનની ઓથો રબારીઓ ચારી રહ્યા હતા. બધા રબારીઓને બાંધીને ઓઢા અને હોથીએ મળીને બધું પશુધન પાછું વાળી લીધું. પરાક્રમ વિના પ્રશ્નો ઉકેલાય નહીં. જો પરાક્રમની સાથે પ્રતિભા ભળે તો અશક્ય પણ શક્ય થઈ શકે છે.

હવે શરત પ્રમાણે બંનેએ પશુધન વહેંચી લીધું. પોતાના ભાગનું પશુધન લઈને હોથી ચાલતો થયો, પણ ઓઢાના મનમાં વિયોગની તડપ મૂકતો ગયો. વિયોગમાં તડપ વિના પ્રેમ હોય નહીં. ઓઢાથી રહેવાયું નહીં. તે પણ હોથીની પાછળ-પાછળ ચાલવા લાગ્યો. જેમ લોહચુંબક લોઢાને દૂરથી ખેંચી લે છે તેમ પ્રેમ પણ દૂરથી પ્રેમીને ખેંચી લે છે. લોઢાને ન ખેંચાવું હોય તોપણ તે લોહચુંબકની સાથે ચોટી જાય છે, તેમ પ્રેમી પણ પરવશ થઈને ખેંચાઈ જતો હોય છે. ઓઢો હોથીનાં પગલાં જોતોજોતો એક તળાવની પાળ ઉપર પહોંચી ગયો. ત્યાં જુએ છે તો તળાવના પાણીમાં એક યુવતી પોતાના કેશ ફેલાવીને સ્નાન કરી રહી છે. સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાં પશ્ચિમીનાં લક્ષણોમાં તેના વાળની લંબાઈ પગની પાની સુધી બતાવવામાં આવી છે, જ્યારે શંખણીના વાળ માત્ર એક વેંત જેટલા જ બતાવ્યા છે.

રૂપાળી યુવતી સોળ શણગાર સજેલી હોય ત્યારે તેને જોવાથી પુરુષનું મન વિચલિત થઈ શકે છે. સ્ત્રીઓ શણગાર સજતી હોય છે પુરુષોનું ધ્યાન પોતાની તરફ ખેંચવા માટે. પતિની ગેરહાજરીમાં પણ જે સ્ત્રી ખૂબ શણગાર સજીને રસ્તામાં કે બજારમાં ફરતી હોય છે તે વિકારી પુરુષોને વધુ વિકારી બનાવવા માટે ફરતી હોય છે. તે વિકારી પુરુષોને વધુ વિકારી તો બનાવે છે, પણ સ્વયં-જાતે પણ વિકારી બની જતી. બે વિકારોનું મિલન અંતે મહા અનર્થમાં બદલાઈ જતું હોય છે; તેથી વૃદ્ધ અનુભવી લોકો રૂપને ઢાંકવાનું કહે છે. ઢાંકાયેલું રૂપ વધુ આકર્ષક અને વધુ સુરક્ષિત રહેતું હોય છે. પણ જે રૂપને પચાવી શકે તે જ રૂપને ઢાંકી શકે, ન પચાવે તો લિલામ કરવા પ્રદર્શન કરે.

પણ શણગારના આકર્ષણ કરતાં પણ શણગાર વિનાનું વસ્ત્ર વિનાનું નારીશરીર પુરુષો માટે વધુ આકર્ષક થઈ જતું હોય છે. પહેલાં શણગારથી આકર્ષવાનું કામ સ્ત્રીઓ કરતી, હવે વસ્ત્રત્યાગથી આકર્ષવાનું કામ કરે છે.

વસ્ત્ર વિનાની યુવતીને જળકીડા કરતી જોઈને ઓઢો દંગ રહી ગયો. તેને મૂર્છા આવી ગઈ. મોહ મૂર્છા કરાવે છે. હોથલ કિનારે નીકળી, કપડાં પહેરીને ઓઢા પાસે ગઈ અને તેને ભાનમાં લાવવા ઉપાયો કરવા લાગી. આ તો પોતા જ દ્વારા મરેલા માણસને પોતે જ જિવાડવા પ્રયત્ન કરી રહી છે!

અંતે ઓઢો ભાનમાં આવ્યો. પોતાને હોથલના ખોળામાં સૂતેલો જોઈને તે ધન્ય થઈ ગયો. મમતાભરી માનો ખોળો અને વહાલભરી પત્નીનો ખોળો જેને મળ્યો હોય તેને સ્વર્ગની શી જરૂર? સ્વર્ગ તો આ બંને ખોળામાં ભર્યું છે. તેનો પરલોક સુધરે કે ન સુધરે પણ તેનો આ લોક તો સુધરી જ ગયો કહેવાય. જેને આ બે ખોળામાંથી એકે ખોળો ન મળ્યો હોય તે ભલે ત્યાગી-વીતરાગી થાય, તેમનો આ લોક સુધર્યો નથી, તેથી પરલોક સુધારવા માટે ભલે ફાંફાં મારતા રહે.

જામ અને હોથલ બંને રાપર તાલુકાના સઈ ગામે આવ્યાં. અહીં એક નાનો સરખો ડુંગરો છે. હવે લોકો તેને હોથલ ડુંગરો કહે છે. બંનેએ આ ડુંગરા ઉપર ગાંધર્વલગ્ન કરી લીધાં. સૂર્યની સાક્ષીએ બંનેએ હાથ જ ન મેળવ્યા, અંગેઅંગ મેળવી દીધું. લગ્ન થાય અને અંગેઅંગની એકતા ન થાય તો તે લગ્ન મહા દુઃખદાયી થઈ શકે છે. અંગેઅંગ મળવાથી માત્ર આનંદ જ પેદા થતો નથી, પણ એક ત્રીજા અંગની ઉત્પત્તિ પણ થાય છે. કુદરતની પ્રત્યેક ક્રિયા સકારણ હોય છે. હોથલના ખોળામાં બે કુમારો રમતા થયા. એકનું નામ જખરો અને બીજાનું નામ જેસંગ.

હોથલ અને ઓઢાએ દેશવટાના રૂપમાં ડુંગરાના ભોંયરામાં ઘણો સમય વિતાવ્યો. હવે બંને કુમારો મોટા થયા હતા. ઓઢાને વારંવાર વતન યાદ આવતું હતું, પણ પાછા કેમ જવાય? તે વારંવાર હોથલને કચ્છ જવા મનાવતો રહ્યો, પણ હોથલને સુક્કા કચ્છથી ચીઢ હતી. તે

કચ્છનું નામ સાંભળતાં જ ગુસ્સે થઈ જતી. ઓઢો તેના ગુસ્સાને સહન કરીને વધુ પ્રેમથી મનાવતો રહેતો. ગુસ્સા વિનાનાં પતિ-પત્ની ભાગ્યે જ હોય. દામ્પત્યની સિદ્ધિ એકબીજાના ગુસ્સાને સહન કરવાથી મળતી હોય છે.

અંતે એક દિવસ ઓઢો હોથલને કચ્છ જવા રાજી કરી શક્યો. પત્નીના રાજીપા વિના ગામ કે ઘર બદલાય નહીં અને કદાચ હઠ કરીને કોઈ બદલે તો સુખી થાય નહીં. હોથલ રાજી તો થઈ, પણ એક શરત કરી કે મારું નામ ગુપ્ત રાખવું, પ્રગટ કરવું નહીં. જો પ્રગટ થઈ જશે તો હું તરત જ વિદાય થઈ જઈશ. પત્નીઘેલો પતિ પત્નીની બધી શરતો માની લેતો હોય છે.

અંતે બંને કચ્છ જવા વિદાય થયાં. વતન જવાની ઉત્સુકતા વ્યક્તિમાં ઊભરો પેદા કરે છે. ગમે તેવું તોપણ “મારું વતન! મારું વતન!” એમ રોમે-રોમે નાદ ગુંજવા લાગે છે.

રસ્તામાં એક ચારણનો નેસ આવ્યો. આ તો એ જ ચારણ હતો જેણે ઓઢા પાસેથી તેની અતિવહાલી ભેંસ માગી લીધી હતી. ભેંસ હવે ઘરડી થઈ ગઈ હતી તોપણ તે ઓઢાને ઓળખી ગઈ. તે રેંકતી-રેંકતી ઓઢા પાસે આવી ગઈ, ઓઢો તેના ગળે વળગી પડ્યો. પશુઓની લાગણી માણસો જેવી બેવફા નથી હોતી. બંને વળગી રહ્યાં. પ્રેમનું મિલન પ્રભુમિલન કરતાં પણ હૃદયને વધુ પ્રફુલ્લિત કરનારું બની જતું હોય છે.

ઓઢા જામના દેશવટે ગયા પછી રાણી મીણાવતી પણ લાંબું જીવી નહીં. તેનું મૃત્યુ થઈ ગયું. મરતાં પહેલાં તેણે પોતાના પતિ હોથીને બધી સાચી વાત કહી દીધી કે જામ ઓઢો નિર્દોષ હતો, દોષ મારો જ હતો. મરતાં પહેલાં પણ પોતાના દ્વારા લગાવેલા કલંકને ધોઈ નાખવાનો પ્રયત્ન થાય તો એક તરફ એક વ્યક્તિ કલંકમુક્ત થઈ જાય, તો બીજી તરફ બીજી વ્યક્તિ પણ પાપમુક્ત થઈ જાય. કલંક લગાડવાથી કોઈ બીજું મોટું પાપ નથી અને પાપમુક્ત થવું તેનાથી બીજી કોઈ મોટી સાધના નથી. હવે હોથીના પશ્ચાત્તાપનો પાર ન રહ્યો. નિર્દોષને દોષી માનીને તેને કલંક લગાડવાનું પાપ જ્યારે ભૂંસાઈ જાય ત્યારે ઉતાવળિયા સ્વભાવવાળો સજ્જન ખોબલે ને ખોબલે આંસુએ રોતો હોય છે. આ આંસુ તેને ગંગાજળની માફક નવડાવીને શુદ્ધ - સ્વચ્છ કરી દેતાં હોય છે.

અંતે ઓઢો અને હોથલ બંને ગોયલગઢ આવ્યાં. આખું નગર હર્ષના ઊભરે ચઢ્યું. જાણે ચૌદ વર્ષ વન ભોગવીને રામ પાછા અયોધ્યા પધાર્યા.

હવે ઓઢો અને હોથલ બંને કુમારો સાથે પ્રેમ અને શાંતિથી રહેવા લાગ્યાં; પણ એક દિવસ એવું બન્યું કે બે વિકરાળ પાડાઓ લડતા-લડતા ગામમાં પેસી ગયા. બધા ખાર કરતાં પાડાખાર ઘણો ભયંકર બની જતો હોય છે. કેટલાક માણસો પણ પાડાખારી બની જતા હોય છે.

બંને પાડાઓ લડતાં-લડતાં હોથલના આંગણે પહોંચી ગયા. આ વખતે હોથલના બંને કુમારો આંગણામાં રમી રહ્યા હતા. પાડા હમણાં બંનેને કચરી નાખશે તેવા ભયથી લોકોના જીવ અધ્ધર થઈ ગયા હતા. ઓઝલમાં રહેતી હોથલ ઓચિંતી પ્રગટ થઈ અને બંને પાડાઓની વચ્ચેથી બંને કુમારોને ઊંચકીને પાછી લઈ આવી. લોકો તો તેનું રૂપ અને તેનું પરાક્રમ જોઈને છક જ થઈ ગયા.

હવે આખા ગામમાં હોથલની જ ચર્ચા થવા લાગી. લોકો જાતજાતની ખરી-ખોટી વાતો કરવા લાગ્યા. આ બાઈ કોણ છે? કોઈ કહે કે દેવી છે, તો કોઈ કહે કે ચુડેલ છે, પણ માણસ તો નથી જ. અંતે ઓઢાને હોથલની ખરી ઓળખ આપવી પડી. અરે! આ તો હોથલ પદમણી છે—તેવું સમાધાન થતાં લોકો શાંત થયા. લોકવંટોળ ભલભલાને ઉડાવી દેતો હોય છે. અને પ્રત્યેક ગામમાં એકાદ માણસ વંટોળિયા પેદા કરનારો હોય જ છે. તેનું કામ વાતનું વતેસર કરીને મોટો વંટોળિયો પેદા કરવાનું હોય છે.

આખા ગામમાં હોથલની જ ચર્ચા થવા લાગી. શરત પ્રમાણે હોથલ એક દિવસ વિદાય થઈ ગઈ, પણ ઓઢાને વચન આપતી ગઈ કે જ્યારે બંને કુમારોનાં લગ્ન થશે ત્યારે નવી વહુઓને આશીર્વાદ દેવા પાછી આવીશ.

ઓઢો ફરીથી હોથલના વિયોગમાં રિબાવા મંડ્યો. તેની વેદના અસહ્ય થઈ ગઈ. તેણે વિયોગી દોહા ગાવા મંડ્યો:

ચમતો ચીરે ન્યાર પકો માં પિરીયન જો.

અર્થાત્ મારી ચામડી ચીરીને જો તો અંદર મારું માંસ વિરહાગ્નિથી પાકી ગયું છે.

અંતે બંને કુમારોનાં લગ્ન લેવાયાં. પોતાની શરત પ્રમાણે હોથલ બંને નવી વહુઓને પોંખવા આવી. ઓઢાએ બંનેને શિખવાડી રાખ્યું હતું કે હોથલ કાંઈ માગવાનું કહે તો કાયમ અહીં રહી જવાનું માગજો.

મોટી વહુએ હોથલના ગળામાં હાર જોયો. તે હાર જ માગી બેઠી. અર્થપ્રધાન માણસ પૈસો જ શોધ્યા કરતો હોય છે. પણ નાની વહુ આજ્ઞાંકિત નીકળી. જેના પરિવારમાં આજ્ઞાંકિત માણસો હોય તે જ સુખી હોય. નાની વહુએ હોથલ પાસે માગી લીધું: “હવે તમે કાયમ માટે અહીં જ રહો.” હોથલ બંધાઈ ગઈ. તે ફરીથી જામ ઓઢાને ત્યાં રહેવા લાગી. સુકાઈ ગયેલો બાગ ફરીથી લીલોછમ થઈ ગયો. ત્યક્તા પત્ની ફરીથી પતિના ઘરે આવે અને નવી દુનિયા વસાવે ત્યારે તે વધુ ઉજ્જવળ દુનિયા થાય. જામ ઓઢો અને હોથલ પદમણી કચ્છનાં અમર પાત્રો કહેવાય છે.

17. સમા અને સુમરા

સામર્થ્યની પ્રાપ્તિ શક્તિ વિના થઈ ન શકે અને શક્તિની પ્રાપ્તિ સાધના વિના થઈ ન શકે. સાધના વિના પણ જે શક્તિની પ્રાપ્તિ થાય તેને ભાગ્ય કહેવાય. બધાં ભાગ્યશાળી નથી હોતાં. ઘણા લોકો મહેનત કરી-કરીને મરી જાય તોપણ શક્તિ પ્રાપ્ત ન થાય. આવા લોકો દુર્ભાગી કહેવાય. પણ શક્તિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી જે શક્તિને પચાવી ન શકે તેને શક્તિનું અજીર્ણ થાય. શક્તિનું અજીર્ણ સ્વ-નાશકારી બની જાય. શક્તિના અજીર્ણથી કેવી રીતે વિનાશ સર્જાતો હોય છે તેની કથા અહીં કહેવાની છે.

કારી-કચ્છનો રાજા હાલો સમો. સવારના પહોરમાં તે પોતાની કચેરીએ જતો હતો. સંતાન ન હોવાથી તે વાંઝિયો હતો. વાંઝિયાપણું મહાદુઃખદાયી બની જતું હોય છે. આમાં સૌથી મોટું દુઃખ લોકોનાં કવેણનું હોય છે. લોકજીવનમાં લોકમાન્યતાની પ્રધાનતા રહેતી હોય છે. લોકમાન્યતાને તાકિર્ક, બૌદ્ધિક કે શાસ્ત્રીય આધારની જરૂર રહેતી નથી, તે બંધાઈ જતી હોય છે. આવી જ એક લોકમાન્યતા છે કે સવારના પહોરમાં વાંઝિયાનું મોઢું ન જોવાય, જો જુઓ તો આખો દિવસ બગડી જાય. રાજાની કચેરીના આંગણાને બે ઝાડુ લગાવનારી બાઈઓ કચરો વાળતી હતી. રાજાને જોતાં જ તેઓ ધીમેથી બોલી: “અરે, બાઈ! સવારના પહોરમાં આ વાંઝિયાનું મોઢું ક્યાં જોવું?” એમ બોલીને તે ઊંધી ફરી ગઈ. તેમની ધીમી વાત પણ રાજાએ સાંભળી લીધી. તેને કારમો ઘા વાગ્યો. લોકમાન્યતા મોટા ભાગે દાઝયા ઉપર ડામ દેવા જેવી હોય છે. રાજાને પોતાની જાત પ્રત્યે ઉદ્વેગ થયો. તે કચેરીએ ન ગયો પણ સીધો જ હિંગળાજમાતાના રસ્તે વળી ગયો. શ્રદ્ધાનાં સ્થળો દુખિયા લોકો માટે મોટું આશ્વાસન પૂરું પાડતાં હોય છે. રાજાને વાંઝિયાપણાનો એવો ઘા વાગ્યો હતો કે તે આહાર-પાણી છોડીને માતાજીની સામે બેસી ગયો. તીવ્ર અપેક્ષા વિના મોટાં કામો થતાં નથી. અપેક્ષા વિનાનો માણસ સાધુજીવન તો જીવી શકે છે, પણ તે કદી મહાન નિર્માતા થઈ શકતો નથી. તેનો કોઈ ઇતિહાસ નથી રહેતો. સાતમા દિવસે હતાશ થઈને તેણે કમળપૂજા કરવા તલવાર ઉપાડી અને જેવી પોતાની ગરદન ઉપર મારવા જાય છે ત્યાં હાથ અટકી ગયો - જાણે કોઈએ પકડી લીધો. હિંગળાજમાતા હાજર હતાં. માતાજી રાજાની તપસ્યાથી પ્રસન્ન હતાં તેથી માગવા કહ્યું. તપસ્યા વિના પ્રસન્નતાની કદર નથી હોતી. રાજાએ વાંઝિયામહેણું ટાળવા સંતાન માગ્યું. માતાએ પ્રસન્ન થઈને તેને સાત પુત્રો અને એક પુત્રી થવાનું વરદાન આપ્યું અને કહ્યું કે પ્રથમ પુત્રનું નામ હિંગોળજી રાખજે. રાજા ધન્ય થઈ ગયો. કઠોર સાધના પછી થનારી ફળપ્રાપ્તિ પ્રસન્નતાની હેલી સર્જાવે છે.

પ્રસન્ન થયેલો રાજા સમા પાછો કારી-કચ્છ આવ્યો અને માતાજીનાં પગલાં પૂજવા લાગ્યો. યોગ્ય સમયે તેની રાણીને પુત્ર જન્મ્યો, જેનું નામ હિંગોળજી રાખવામાં આવ્યું. પછી તો એક પછી એક છ પુત્રો જન્મ્યા અને આઠમી પુત્રી જન્મી, જેમનાં નામ આ પ્રમાણે રખાયાં: 1. જેહો, 2. જૂણો, 3. દેહરો, 4. પલી, 5. જખરો અને 6 હોથી. પુત્રીનું નામ બાંધીકુમારી રાખવામાં આવ્યું. આખું ઘર બાળકોથી ઊભરાવા લાગ્યું. ઘર છ રીતે ઊભરાય: ધનથી, જ્ઞાનથી, પુણ્યથી, પાપથી, મહેમાનોથી અને બાળકોથી. આમાં પાપ સિવાય બાકીના પાંચે ઊભરા ગૃહસ્થજીવનને ધન્યધન્ય બનાવી દેતા હોય છે. હાલા સમાને ત્યાં આ પાંચે ઊભરા ઊભરાવા લાગ્યા. આથી વધુ જીવનની બીજી ધન્યતા શી હોઈ શકે? પણ આ વર્ષે એક સાતમી વસ્તુથી ઊભરાવા લાગ્યું. તેનું નામ હતું ‘દુષ્કાળ.’ કચ્છ દુકાળિયો દેશ, તેથી વારંવાર દુકાળ પડે. આ વર્ષે કારમો દુકાળ પડ્યો. દુકાળમાં માણસો તો કદાચ જીવે, પણ પશુઓને કેમ જિવાડવાં? પણ કચ્છને મોટો આશરો સિંધનો. સિંધ પણ કચ્છ જેવો જ દેશ, પણ ત્યાં સિંધુનદી દરિયા જેવી વહે. છેક હિમાલયમાંથી પાંચ નદીઓનાં નીર વિપુલ માત્રામાં લઈને સિંધુ આવે અને અરબી સાગરમાં ભળે. સિંધુનદી સિંધને સમૃદ્ધ કરી નાખે. કચ્છ પાસે આવી કોઈ નદી નથી, તેથી કચ્છનો દુષ્કાળ ત્રાહિ મામ્ પોકરાવે.

હાલો સમો પોતાના પૂરા પરિવારને તથા પશુઓની ઓથોને લઈને સિંધમાં ઊતરી પડ્યો. ત્યારે પશુપાલકો સ્થિર જીવન જીવી શકતા નહીં, સતત ભ્રમણ કરતા રહેતા, તેથી ક્યાં સારું ચરવાનું છે તેની તેમને ખબર રહેતી.

સિંધમાં ત્યારે સુમરાલોકોનું રાજ્ય ચાલે. પોતાના ચરાણમાં કચ્છના હાલાઓ પોતાનાં ઢોરો ચરાવી રહ્યા છે તેવી જાણ થતાં જ સુમરાઓ ધિંગાણું કરવા ધસી આવ્યા. ત્યારે ધિંગાણું એ રોજની પ્રક્રિયા થઈ ગયું હતું. અનેક જાતિઓ પરસ્પર રોજ ધીંગાણાં મચાવતી, અનેક માર્યા જતા, કારણ કે માલિકીના કોઈ દસ્તાવેજ ન હતા. ‘બળિયાના બે ભાગ’નો નિયમ ચાલતો હતો. ખાસ કરીને માલધારીઓ તો રોજ

સારીસારી ચરવાણની ભૂમિમાં દબલ કરતા અને પછી પરસ્પરનાં હિત જોખમમાં આવતાં લડી પડતા. સમા અને સુમરાઓ વચ્ચે મોટું ધિંગાણું થયું, જેમાં ઘણા વીરો ખપી ગયા. પણ સમાઓ વધુ બળવાન હોવાથી સુમરાઓને ભગાડીને જમીન ઉપર સ્થાયી થઈ ગયા. મોટા ભાગે બહારથી આવેલા આકાન્તાઓ વધુ બળવાન હોય છે. સ્થાયી લોકો રક્ષિત યુદ્ધ કરતા હોવાથી હારી જતા હોય છે.

સુમરાઓની હાર અને ખુવારીના સમાચાર ‘મામતૂર’ના રાજા હમીર સુમરાએ જાણ્યા ત્યારે તેના ક્રોધનો પાર ન રહ્યો. સમાઓને હરાવવા અને તગડી મૂકવા તે મોટું લશ્કર લઈને ચાલ્યો. પણ તેના સાંભળવામાં આવ્યું કે સમા રાજાની સાથે તેની કુંવારી દીકરી પણ છે, જે બહુ રૂપાળી છે. હમીરનું મન આ બાંધીકુમારી સાથે લગ્ન કરવાનું થયું. ત્યારે જર-જમીન કરતાં પણ જોરુનું આકર્ષણ રાજાઓને ભારે રહેતું, તેથી જર-જમીન કરતાં પણ જોરુઓ માટે વધુ યુદ્ધો થતાં.

હમીર સુમરાએ હાલા સમા પાસે બાંધીકુમારીનું માગું મોકલ્યું. આ સંબંધ સમાના પુત્રો તથા સ્વયં બાંધીકુમારીને પસંદ ન હોવા છતાં પણ હાલા સમાએ કાંઈક ભયના કારણે સંબંધ સ્વીકારી લીધો. સંબંધો બગાડવા અને સુધારવામાં સ્ત્રીઓ મહત્વનો ભાગ અને ભોગ બનતી હોય છે.

હમીર સુમરાનાં લગ્ન બાંધીકુમારી સાથે થઈ ગયાં. જોકે હિંગોળજી વગેરે ભાઈઓએ તેમાં ભાગ ન લીધો. લગ્નપ્રસંગ તથા મરણપ્રસંગને લોકો વિરોધ વ્યક્ત કરવાનું સારું નિમિત્ત બનાવતા હોય છે.

બાંધીકુમારીની વિદાય વખતે હાલા સમાએ મન મૂકીને દાયજો આપ્યો, બાપની મિલકમતાં કન્યાનો હક્ક ન હોવા છતાં બાપ મન મૂકીને દાયજો આપતા. આ તેનો હક્ક જ થઈ જતો. હાલા સમાએ દાયજામાં પુષ્કળ પશુધન તો આપ્યું જ પણ સાથેસાથે દાસ-દાસીઓ પણ આપ્યાં. ત્યારે દાસ-દાસીઓ આપવાનો રિવાજ હતો. હાલા સમાએ પોતાના ત્રણ બુદ્ધિશાળી માણસોને દાયજામાં આપ્યા: એક માઓ જાતિનો બબ્બર બાનો, બીજો માંજોઠા જાતિનો છત્તો મેહાર અને ત્રીજો મારડો. ત્યારે કન્યાને ઘણા દૂરના દેશમાં જવાનું તથા અજાણ્યા માણસોમાં રહેવાનું થતું હોવાથી પોતાના પિયરથી આવેલાં દાસ-દાસીઓનો સાથ તેના માટે જરૂરી થઈ જતો. દાસ-દાસીઓ કન્યાનું રક્ષણ કરતાં તથા મનોરંજન પણ કરતાં.

હવે બન્યું એવું કે હમીર સુમરાને ઘણી રાણીઓ હોવા છતાં બાંધીકુમારી સૌથી વધુ રૂપ-ગુણ-સંપન્ન હોવાથી હમીર બાંધીનો પ્રિય થઈ ગયો. બંને એકબીજામાં ઓતપ્રોત થઈ ગયાં. આથી જૂની રાણીઓ દુઃખી થાય તે સ્વાભાવિક છે. પોતાનું સુખ હરી લેનાર અને દુઃખ દેનાર પ્રત્યે ઈર્ષ્યા-દ્વેષ થાય તે પણ સ્વાભાવિક છે. સ્ત્રીઓ માટે સૌથી મોટું સુખ તે પતિસુખ હોય છે. તે બધાં સુખ ગુમાવી શકે પણ પતિસુખ ન ગુમાવી શકે. પતિસુખમાં ભાગ પડાવનારને તે સહી શકે નહીં. તેથી બધી જૂની રાણીઓ એકસંપ થઈને બાંધીકુમારી સાથે ઝઘડા કરવા મંડી. બહુપત્નીત્વ ઝઘડા વિનાનું ભાગ્યે જ હોય અને ઝઘડા અને શાંતિ એકસાથે રહી શકે નહીં. ઝઘડા વધતા ગયા, છેવટે મારામારી સુધી પહોંચ્યા. બાંધીકુમારી જેટલી રૂપાળી હતી તેટલી જ બળવાન પણ હતી. તે એકલી બધી જૂની રાણીઓને પહોંચી વળતી. જૂની રાણીઓએ મળીને બાંધીકુમારી ઉપર ઝેરનો પ્રયોગ કર્યો - ઝેરના લાડુ મોકલ્યા, પણ બબ્બર બાનોએ યોજના વિફળ કરી દીધી. તેણે જાતે લાડુ ચાખીને પોતાનો જાન ગુમાવી દીધો પણ બાંધીકુમારીને બચાવી લીધી. વફાદારી પ્રાણાન્તે પણ ડગતી નથી. પોતાના પિયરથી પોતાની રક્ષા કરવા આવેલા બબ્બર બાનોનું પોતાના નિમિત્તે મૃત્યુ થતાં બાંધીકુમારી રોકકળ કરવા લાગી. તે વિલાપ કરતી વખતે પોતાના પિતા હાલા સમાનાં ગુણગાન ગાતી રહી. વહુઓને સાસરામાં દુઃખ પડે ત્યારે પોતાનું પિયર સાંભરે. સુખી સાસરું હોય તેને પિયર બહુ યાદ ન આવે. તેને વારંવાર પિયરનાં અને પિતાનાં વખાણ કરતી જોઈને કુંધઈ નામની રાણીથી રહેવાયું નહીં. તેણે મહેણું માર્યું: “હવે રહેવા દે ને, બાઈ! તારા પિતાને અને પિયરને હું સારી રીતે જાણું છું. તમે તો છાશ પીનારા વાંઢિયાર લોકો છો અમારાથી ઘણા નીચા છો.”

કોઈની પાસે કોઈની નિંદા કરાવવી હોય તો કોઈ વ્યક્તિ પાસે તેના વિરોધીનાં વખાણ કરવાં. તેના માટે વખાણ અસહ્ય થઈ જશે અને પછી તે ભરપેટ નિંદા કરશે. કુંધઈ રાણીની નિંદા મારામારી સુધી પહોંચી ગઈ. સપત્નીઓ અંદર-અંદરના ઝઘડા આખા ઘર તથા પરિવારને અશાંત કરી દેતા હોય છે. ઝઘડાની વાત છેક હમીર સુમરા સુધી પહોંચી. તેણે હાલા સમાને દીકરીનું મોટું જોવા તરત જ બોલાવ્યો. ત્યારે એક સંદેશો એવો રહેતો જે સામેની વ્યક્તિ હજાર કામ પડતાં મૂકીને તરત જ દોડ્યો આવતો: “મોટું જોવું હોય તો તરત જ આવજો” હાલો સમો સાંઢણી ઉપર સવાર થઈને તરત જ મામતૂર પહોંચ્યો. પણ પછી જાણવા મળ્યું કે સંદેશો ખોટો હતો, પોતાની

દીકરી હેમખેમ હતી. ખોટા સંદેશા પરસ્પરનો વિશ્વાસ ઉઠાવી દેતા હોય છે.

હમીર સુમરાએ હાલા સમાનું અપમાન કર્યું. પતિ-પત્નીના ઝઘડા કેટલીક વાર બંને પરિવાર સુધી વિસ્તરીને બંને પરિવારોને પાયમાલ કરી નાખતા હોય છે. હમીર અને હાલા વચ્ચે બોલાચાલી થઈ ગઈ અને અંતે હમીરે હાલાને બંદી બનાવી દીધો. આ સમાચાર કચ્છમાં હિંગોળજી સુધી પહોંચ્યા. પોતાના પિતાનું આવું હડહડતું અપમાન કરીને તેમને બંદી બનાવનાર હમીર સુમરા પ્રત્યે સાતે ભાઈઓ ઉશ્કેરાઈ ગયા. બધાએ સેના તૈયાર કરી સિંધના મામતૂર તરફ પ્રયાણ કર્યું. નાનીનાની બાબતો મોટાંમોટાં યુદ્ધો કેવી રીતે કરાવી મૂકતી તેનાં ઢગલાબંધ દષ્ટાંતો રાજપૂતી જીવનમાં મળે છે.

સમાઓ સુમરાના દેશ પહોંચી ગયા અને સુમરાઓની મોટીમોટી ઓથો વાળવા લાગ્યા. એક મોટી ઓથની રખવાળી દાયજામાં દીધેલો છત્તો મેહાર કરતો હતો. તેણે વફાદારીમાં પ્રાણ દઈ દીધા. તે સમાઓના ઘોડાઓના ડાબલા નીચે છૂંદાઈ મર્યો, પણ જીવ્યો ત્યાં સુધી ઓથ ન લેવા દીધી. મર્યા પછી તે ઓળખાયો: “અરે! આ તો આપણો છત્તો!” બધા પોકેપોકે રડી પડ્યા.

પોતાની બહાદુરી બતાવવા ત્યારે રાજપૂતોમાં એવો રિવાજ હતો કે હરેલી ઓથોને નગરની ચારે તરફ નિશાનડંકા વગાડીને ફેરવીને પછી લઈ જવાની. હિંગોળજીએ તેવું જ કર્યું. બધી ઓથોને મામતૂરની ચારે તરફ ફેરવીને પછી કચ્છ તરફ વિદાય કરી દીધી. હિંગોળજી આટલું કરીને જ ન અટક્યો. બંદી બનાવેલા પોતાના પિતા હાલા સમાને મળવા માટે તે ગુપ્ત વેશ ધારણ કરીને મામતૂરમાં પ્રવેશી ગયો. આ જ વખતે હાલો સમો પોતાના સાત વિશ્વાસુ સરદારોને લઈને નજરબંદીમાંથી છટકીને દરવાજે પહોંચી ગયો અને ભીષણ યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. એક પછી એક સાતે જણા વીરગતિ પામ્યા. હાલો સમો પણ છેલ્લા શ્વાસ લઈ રહ્યો હતો ત્યાં હિંગોળજી પહોંચી ગયો. બાપ-દીકરો બંને ભેટ્યા. અંતે હાલા સમાએ પણ પ્રાણ છોડી દીધા. બધી લાશો લઈને હિંગોળજીએ કચ્છ તરફ સાંઢો દોડાવી દીધી. પોતાનાથી આગળ નીકળી ગયેલા પોતાના સૈનિકોને મળવા તે તલપાપડ હતો.

બીજી બાજુ હિંગોળજીની સેના જ્યાં ઉતારો કરીને પડી હતી ત્યાં હમીર સુમરા સેના સાથે ચઢી આવ્યો. બંને વચ્ચે ભયંકર ધિંગાણું થયું. હમીર હિંગોળજીને શોધતો પડકાર ફેંકતો રણમાં ફરતો હતો: “ક્યાં છે હિંગોળજી સામે આવ!” એવું બોલતો-બોલતો તે રણમાં ઘોડો દોડાવી રહ્યો હતો. તેવામાં હાલા સમાનો સૌથી નાનો પુત્ર હોથી આવી ચઢ્યો. તેણે “હું પોતે જ હિંગોળજી છું” તેવું કહીને હમીર સુમરા સાથે યુદ્ધ શરૂ કર્યું. બંને ભારે લડ્યા, પણ અંતે હોથીએ હમીરને મારી નાખ્યો. એટલામાં તો હિંગોળજી પણ પિતાની તથા સાત સૈનિકોની લાશો લઈને આવી પહોંચ્યો. હમીરની સેનામાં નાસભાગ મચી ગઈ હતી. હિંગોળજી સમાઓના વિજયથી રાજી થયા.

હવે પ્રશ્ન ગાદીએ કોણ બેસે તેનો હતો. મોટા ભાઈ તરીકે હિંગોળજીનો હક્ક હતો, પણ હિંગોળજીએ કહ્યું કે હમીરને મારનાર હોથી છે તેથી ગાદી ઉપર તેને જ બેસાડવો જોઈએ. ઘણી રકઝક પછી અંતે હોથીને સિંધની ગાદીએ બેસાડ્યો અને કોરી-કચ્છની ગાદી પણ તેને જ આપવામાં આવી. હોથીજીએ કચ્છ અને સિંધની કાયાપલટ કરી નાખી. હાલા સમાના સાત પુત્રોનો વંશ આ રીતે પ્રસિદ્ધ થયો:

1. હિંગોળજીના હિંગોળા કહેવાયા,
2. જેહાના જેહેજા કહેવાયા,
3. જૂણાના જૂણેજા કહેવાયા,
4. પલીના પાલેજા કહેવાયા,
5. જખરાના વંશવાળા જખરા કહેવાયા,
6. વેરાના વેરા કહેવાયા અને
7. હોથી જામના વંશવાળા રાઉ કહેવાયા.

આ રીતે તદ્દન નાની બાબતને અતિ મહત્ત્વ આપીને સમા અને સુમરા લડ્યા. બંને વેવાઈ થતા હતા. બંનેએ એકબીજાની ખાનાખરાબી કરી નાખી. હાપણ વિનાનું શૂરાતન કેટલો મોટો અનર્થ કરે તેનું આથી મોટું બીજું પ્રમાણ શું હોઈ શકે?

18. કેસર મકવાણો

જે વ્યક્તિ અને જાતિ ડંખવાળી હોય છે તે વેરને ભૂલતી નથી. જે વ્યક્તિ અને જાતિ ડંખ વિનાની હોય છે તે સમાધાનકારી હોય છે. જે સમાધાનકારી હોય છે તેનો કશો ઇતિહાસ હોતો નથી, પણ તે વિકાસ સારો કરી શકે છે અને શાંતિથી જીવી શકે છે. વેર અને શાંતિ સાથે ન રહી શકે. શાંતિવાદી પ્રજા નમતું જોખીને પણ શાંતિ પામવા પ્રયત્નો કરતી હોય છે. તેમની શાંતિ ગુલામોની કે પછી અર્ધગુલામોની શાંતિ હોય છે. પરાક્રમથી મેળવેલી શાંતિ પોતાની હોય છે, પણ સમાધાનથી મેળવેલી શાંતિ પોતાની નથી હોતી, તે કોઈની આપેલી હોય છે, જે કાયમ ટકતી નથી અને જ્યાં સુધી ટકે ત્યાં સુધી દબાયેલી શાંતિ થઈને ટકતી હોય છે.

સિંધનો પૂર્વપ્રદેશ એટલે થરપારકર અને તે કચ્છનો ઉત્તર-પશ્ચિમ પ્રદેશ પણ કહેવાય. થરપારકરમાં ત્યારે મહારાજા વિહાસ મકવાણાનું રાજ્ય ચાલે અને સિંધમાં હમીર સુમરાનું રાજ્ય ચાલે. પશુધનવાળા આ પ્રદેશોમાં બધાને પોતપોતાની પશુઓની મોટીમોટી ઓથો. અને જે બળવાન હોય તે દુર્બળની ઓથોનું હરણ કરી જાય. આ પ્રક્રિયા સતત ચાલતી રહેતી, તેથી નાનાં-મોટાં ધિંગાણાં થયા કરતાં. એક વાર સિંધના હમીર સુમરાએ થરપારકરના રાજા વિહાસની ઓથો હરી લીધી. આથી વિહાસને ભારે આઘાત લાગ્યો. તે મરવા પડ્યો પણ જીવ જાય નહીં, તેથી તેના દીકરા કેસરે કારણ પૂછ્યું. વિહાસે કહ્યું: “બેટા! જ્યાં સુધી તું આપણી ઓથો અને હમીરની ઓથો પાછી વાળી નહીં લાવે ત્યાં સુધી મારો જીવ જવાનો નથી.”

પિતાની ઇચ્છા પૂરી કરવા કેસર સિંધ ઉપર ચઢી ગયો. વ્યક્તિ માત્ર પોતાની ઇચ્છા જ પૂરી કરવા જીવતો નથી હોતો, સ્વજનોની ઇચ્છા પૂરી કરવા માટે પણ તે જીવતો હોય છે. જે માણસ ઘણા માણસોની ઇચ્છાઓ પૂરી કરતો રહે છે તે મહાન હોય છે. જે પોતાની તથા બીજા કોઈની પણ ઇચ્છા પૂરી કરી શકતો નથી તે પામર હોય છે.

કેસર જ્યારે સિંધ ઉપર હમીર સુમરાની વાંઢમાં પહોંચ્યો ત્યારે ત્યાં સાંઢણીઓની સાથે હમીરની રાણીઓ અને પુત્રીઓ પણ હતી. કેસરે તે બધાનું હરણ કરી લીધું. કેટલીક વાર આવેશ અને આક્રોશમાં સારો માણસ પણ મર્યાદા ચૂકી જતો હોય છે.

સાંઢણીઓ હરી લાવીને જ્યારે પિતા વિહાસ મકવાણાને બતાવી ત્યારે તેના પ્રાણ છૂટ્યા. પિતાની ઇચ્છા પૂરી કરીને કેસરે ધન્યતા અનુભવી. કેસરે બધી સાંઢણીઓને ચારણોને દાનમાં આપી દીધી.

હમીર સુમરાને જ્યારે ખબર પડી ત્યારે તે મોટી સેના લઈને કીર્તિગઢ ઉપર ચઢી ગયો. ભયંકર યુદ્ધ થયું, હમીરે તોપના ગોળા છોડાવીને કીર્તિગઢનો નાશ કરી નાખ્યો. કીર્તિગઢના બધા રાજપૂતો યુદ્ધમાં ખપી ગયા. ચારે તરફ વિનાશ અને વીરાનતા છવાઈ ગઈ. રાજપૂતોની ભયંકર લડાઈમાં શૂરવીરતાનો પાર નહીં પણ ડહાપણનો મોટો અભાવ કહેવાય. શા માટે આ યુદ્ધ થયું? અને કોને શું મળ્યું?

19. જાડેજવંશની શરૂઆત

સિંધ અને કચ્છમાં રાજપૂતોના જુદાજુદા ઘણા વંશોએ રાજ્ય કર્યું છે, પણ તેમાં જાડેજવંશ સૌથી વધુ મહત્ત્વનો અને પ્રભાવી રહ્યો છે. જાડેજ- વંશ કેવી રીતે ચાલ્યો તેની થોડી વિગત આ પ્રકરણમાં જાણવા પ્રયત્ન કરીશું.

ખરેખર તો ઇતિહાસ વ્યક્તિનો ઓછો પણ વંશોનો વધારે ચાલ્યો ગણાય છે. કયા વંશનું કેટલો સમય રાજ્ય ચાલ્યું તે લખાય છે અને પ્રત્યેક વંશની પોતાની આગવી મથાવટી હોય છે.

જાડેજ માટે એક દુહો કહેવાય છે:

લાખો ને લાખિયાર, બએ જન્મ્યા જાડા,

વરે જો લાખો વડો, જેનું જાડેજ.

ભાવાર્થ: લાખો અને લાખિયાર બંને બેલડા જન્મ્યા હતા. બેલડાને સિંધી ભાષામાં જાડા કહેવાય છે, તેથી તેમના વંશજો જાડેજ કહેવાયા. જામ સાંધનો મોટો કુમાર જાડો નગરસમૈની ગાદીએ બેઠો, પણ તેને સંતાન ન હોવાથી તેણે તેના ભાઈ વેરાના બેલડા પુત્રોમાંથી મોટા પુત્ર લાખાને દત્તક લીધો હતો. પછી લાખો જાડાનો દત્તક પુત્ર થયો તેથી પણ જાડેજ કહેવાયા.

લાખાને દત્તક લીધા પછી મોડેમોડે જામ જાડાને ત્યાં પારણું બંધાયું અને એક પુત્ર થયો. તેનું નામ ધાહો રાખવામાં આવ્યું. કોઈ બાળકને દત્તક લીધા પછી દત્તક લેનારના ઘરમાં પારણું બંધાય તો ઘણા પ્રશ્નો ઊભા થતા હોય છે. માતા-પિતાનું પૂરેપૂરું વહાલ પોતાના બાળક ઉપર ઢળવા લાગતું હોય છે, જેથી દત્તક લીધેલા પુત્રની ઉપેક્ષા થવા લાગે છે. આ ઉપેક્ષા પાછળથી દ્વેષમાં પણ બદલાઈ શકે છે. જો દત્તક બાળકમાં દુર્ગુણો દેખાવા લાગે - ખાસ કરીને જ્યાં દ્વેષ થાય ત્યાં દુર્ગુણો દેખાવા લાગતા જ હોય છે - તો-તો ભયંકર વિખવાદ થઈ શકે છે. ખૂનામરકી પણ થઈ શકે છે. પણ જામ જાડા અને તેની રાણીએ લાખા પ્રત્યે જરા પણ પ્રેમ ઓછો ન કર્યો. બંનેને બરાબર પ્રેમ આપતાં રહ્યાં. કૌટુંબિક પ્રેમ બે પ્રકારનો હોય છે: એક તો ખરી લાગણીનો અને બીજો વ્યવહારનો—દેખાવ પૂરતો. આ બીજો પ્રેમ પણ મહત્ત્વનો હોય છે. તેનાથી બેલેન્સ સચવાતું હોય છે. આને વ્યવહારકુશળતા કહેવાય. જેનામાં આવી કુશળતા ન હોય તે વ્યવહાર બગાડી બેસે છે.

જામ જાડાના મરણ પછી ધાહાએ લાખાને અડધો ભાગ ન આપ્યો, તેથી બંને વચ્ચે કુમેળ થવા લાગ્યો. વારસો વહેંચવામાં મોટા ભાગે કલહ થતો હોય છે. મોટા મન વિના વારસાની વહેંચણી કલહ વિનાની હોતી નથી. લાખાએ ધાહાને કહ્યું: “કાં તો તું મને સરખો અડધો ભાગ આપ, નહીં તો બધો પૂરેપૂરો ભાગ તું રાખ. હું સિંધ છોડીને ચાલ્યો જાઉં છું.” ખરેખર તો લાખાની આ મહાનતા જ કહેવાય. પોતાનો ભાગ છોડીને ચાલતા થવું તે પણ મોટો ત્યાગ કહેવાય. સામાન્ય રીતે આવી સ્થિતિમાં અન્યાયનો ભોગ બનનાર ત્યાં જ રહે અને ખટપટો કરતો રહે. આવી ખટપટો ખૂનામરકી સુધી પણ પહોંચે. તેના કરતાં ખસી જવું સારું. ખસી જવું એ ત્યાગબહાદુરી કહેવાય. લાખો નગરસમૈથી પોતાનો કાફલો લઈને કચ્છમાં ઊતરી પડ્યો. કચ્છમાં ફરતો-ફરતો તે લાખિયારા વીયરા પાસે પહોંચ્યો. અહીં રબારીઓની વાંઢો હતી. થોડે જ દૂર જત લોકોની વાંઢો હતી. બંને માલધારીઓ હોવાથી બંને વચ્ચે વારંવાર અથડામણો થતી રહેતી. જત બળવાન હોવાથી તેઓ રબારીઓને હેરાન કરતા રહેતા, તેથી રબારીઓ જામ લાખાને શરણે ગયા અને અમારું રક્ષણ કરો તેવી પ્રાર્થના કરી. જત લોકો ઇસ્લામ ધર્મ પાળતા હોવાથી અવારનવાર રબારીઓનું મન દૂભવવા ગૌહત્યા પણ કરી બતાવતા હતા. કેટલીક વાર ધર્મનું પાલન ઈશ્વરપ્રીતિ કરતાં સામા પક્ષને દૂભવવા માટે પણ થતું હોય છે. જે લોકો સામા પક્ષને દૂભવવા માટે ધર્મના નામે કુકર્મ કરતા રહેતા હોય છે તેઓ કદી ધાર્મિક એકતા નથી કરી શકતા.

રબારીઓની પ્રાર્થના માનીને લાખો ત્યાં જ રોકાઈ ગયો. તેણે ત્યાં ગામ વસાવ્યું, જેનું નામ લાખિયાર વીયરો રાખવામાં આવ્યું. જામ લાખાના ભાઈ જામ લાખિયારને સાત દીકરીઓ હતી. તેઓ ઉંમરલાયક થઈ ત્યારે તેમના માટે વરની શોધ કરવા પુરોહિત નીકળ્યો. તે બધાં રજવાડાંઓમાં ભટક્યો પણ ક્યાંય વર ન મળ્યો, તેથી નિરાશ થઈને પાછો ફર્યો. હવે શું થાય? લાખિયાર અને લાખો નિરાશ થયા. પરિવારની નિરાશાથી હતાશ થઈને સાતે કુંવરીઓએ મરી જવાનો નિર્ણય કર્યો. છેવટે સૌને સમજાવીને આ સાત કન્યાઓએ

કુંવારાપણામાં જ દેહત્યાગ કરી દીધો. ત્યારથી જાડેજાઓની કન્યાને દૂધપીતી કરવાનો રિવાજ શરૂ થયો કહેવાય છે. “અમે સમાવંશના ઉચ્ચ જાડેજાઓ છીએ, સૌ રાજપૂતોમાં ઊંચા છીએ, તેથી અમારી કન્યાઓ ઊતરતા રાજપૂતોને નહીં આપીએ” તેવા અભિમાનથી આ રિવાજ પ્રચલિત થયો લાગે છે. આ રિવાજના કારણે હજારો મહાન કન્યાઓ જન્મતાં જ મારી નંખાતી રહી. આ પ્રથાથી સૌથી મોટું નુકસાન સ્વયં જાડેજાઓને જ થયું કહેવાય, કારણ કે મહાન કન્યાઓનો મહાન વંશ આગળ વધી શક્યો નહીં. સ્ત્રીની કૂખ વખણાય છે. મહાન કૂખથી જ મહાન રત્નો પેદા થાય. પણ કૂખ જ મારી નાખવામાં આવે તો શું થાય?

આ દૂધપીતી કરવાનો રિવાજ અંગ્રેજોના સમયમાં બંધ કરાવવા પ્રયત્નો થયા. આને ધર્મ ન કહેવાય, સમાજની કુરૂઢિઓ કહેવાય. જામ લાખા જાડેજાને બે રાણીઓ હતી: એક હીરાબા ઝાલા અને બીજી સજણકુંવર સોઢા. હીરાબાને સંતાન ન થયું, પણ સજણબાને રાયધણજી કુંવર થયો.

20. જામ રાયધણ

પ્રાચીનકાળમાં અનેક કબીલાઓ વસતા હતા. લગભગ બધા જ પશુપાલકો હતા તેથી ચરાણની જગ્યા માટે અવારનવાર અથડામણો થયા કરતી. બળવાન કબીલાઓ સારું ચરાણ પડાવી લેતા અને પોતાના ડેરાતંબૂ ઠોકી દેતા. દુર્બળોને ભગાડી દેવામાં કોઈ પાપ મનાતું નહીં. બળિયાના બે ભાગ મનાતા હતા.

કચ્છમાં ત્યારે બહારથી આવેલી જાતિઓમાં જત-જાતિ બહુ બળવાન હતી. તે બાકીના લોકોને ડરાવતી-સંતાપતી રહેતી. આ જત લોકોએ એક વખત ગરીબનાથ નામના નાથબાવાને બહુ હેરાન કર્યો. દુઃખી થઈને નાથ-બાવો ઉપવાસ ઉપર ઊતરી ગયો. તેની તપસ્યાથી તેના ગુરુ પ્રસન્ન થયા અને જતોનો નાશ કરવાનું વચન આપ્યું. ભલે લોકો માને કે ન માને, પણ સાચા લોકોની સાચી તપસ્યાથી તેમના આશીર્વાદ અને આંતરડી કકળવાથી શાપ પણ ફળતા હોય છે.

વિશ્વના ઇતિહાસમાં માથાભારે કૂર રાક્ષસોનો પણ ઇતિહાસ હોય છે. આવા શેતાન જેવા માણસોનો અંતે નાશ થયાનો પણ ઇતિહાસ હોય છે.

ગરીબનાથ જામ રાયધણ પાસે ગયો અને રાયધણે જતો સામે બાથ ભીડવાનું નક્કી કર્યું. ઘણા અત્યાચાર સહન કર્યા પછી કોક એકાદ તો ભડવીર પેદા થતો હોય છે. જામ રાયધણે જતો ઉપર ચઢાઈ કરીને તેમને મારી હઠાવ્યા. જતોને ભગાડી દેવાથી હવે પ્રજાને શાંતિ થઈ. નાક પકડીને યોગ કરવાથી કદાચ એક યોગીને શાંતિ મળે, પણ સેંકડો શેતાનોને ભગાડવાથી હજારો સજ્જનોને શાંતિ મળે. યોગી કરતાં હજારો માટે ઉપયોગી થનારો ઘણો મહાન કહેવાય.

જતોના ભાગી જવાથી લાખિયાર વીયરાની રાજસત્તા ફરી પાછા જામ રાયધણના હાથમાં આવી. જામ રાયધણને ચાર કુમારો થયા: 1. દેદો, 2. હોથી, 3. ઓઢો અને 4. ગજણ. આ ચારેએ કચ્છમાં ચાર માતાઓનાં સ્થાનક સ્થાપ્યાં. દેદાએ રવેચી, ગજણે આશાપુરા, હોથીએ હલાપમાતા અને ઓઢાએ રુદ્રમાતા.

જામ રાયધણનો સૌથી મોટો કુંવર દેદો હતો. તેના વંશજો દેદા કહેવાયા. દેદાની પાંચમી પેઢીએ જે કુંવર થયો તેનું નામ રણમલ્લ રાખવામાં આવ્યું. રાજા-મહારાજાઓ ફરી-ફરીને એકનાં એક નામ રાખતા હોય છે.

રણમલ્લને સોઢી રાણી હતી. તે વિદુષી હતી. વિદુષી અને ડાહી પત્ની મળવી એ સૌથી મોટું સદ્ભાગ્ય કહેવાય. એક વાર સોઢી રાણીએ રાજપૂત ધર્મનો દુહો રચીને રણમલ્લજીને સંભળાવ્યો:

પગ પલંગ પગ પાગડે, કાં દુરજનની પૂંઠ,

સાંઈ સમવાડો હોય તો જશ ખાંડારી મૂઠ.

ભાવાર્થ: ખરા રાજપૂતનો એક પગ પલંગ ઉપર અર્થાત્ પોતાની પ્રિય રાણી સાથે હોય અને બીજો પગ ઘોડાના પેંગડે હોય. ઉત્તમ વંશ વધારવા માટે ઉત્તમ વંશની રાણી સાથે પ્રેમ કરવો જરૂરી છે. જો આવા ઉત્તમ યુવાનો અને ઉત્તમ યુવતીઓ ત્યાગી થઈને બ્રહ્મચારી થઈ જાય તો પછી ઉત્તમ વંશ આગળ ન વધે. પછી તો આંબાની જગ્યાએ બાવળો જ વધી જાય. એટલે એક પગ પલંગે અને બીજો પેંગડે રાખવો જરૂરી છે. જો બંને પગ પલંગ ઉપર ચાલ્યા જાય અને પેંગડે પગ જાય જ નહીં તો રાજપૂત વિલાસી થઈ જાય, તેથી કર્તવ્યભ્રષ્ટ થઈ જાય, તેથી પેંગડે પગ રાખવો પણ જરૂરી છે. પેંગડું કર્તવ્યની તત્પરતાનું પ્રતીક છે.

‘કાં દુરજનની પૂંઠ’—દરેક સમયમાં થોડાક દુઃખ દેનારા દુર્જનો રહેતા જ હોય છે. આવા દુર્જનોને ભગાડે તો જ લોકો શાંતિથી રહી શકે. તેથી ખરો રાજપૂત દુર્જન—ગુંડાઓને ભગાડવામાં લાગ્યો રહે. જો પરમેશ્વર અનુકૂળ હોય તો રાજપૂતનો યશ તેની તલવારની મૂઠમાંથી પ્રગટ થતો હોય છે.

સોઢી રાણીના આ કાવ્યથી રણમલ્લજી બહુ જ પ્રસન્ન થયો. કવિ-કલાકારો-સંગીતકારો કદરભૂખ્યા હોય છે. રણમલ્લજીએ રાણીને વરદાન માગવા કહ્યું. ચતુર રાણીએ મોકો જોઈને વરદાન માગી લીધું: “મારા ઉપર તમારે બીજી પત્ની કરવી નહીં.”

સ્ત્રીઓ માટે સૌથી મોટું દુઃખ શોકનું હોય છે. જે રાજાને ઘણી રાણીઓ હોય, ત્યાં શોક પણ ઘણી હોય. શોક એટલે શોકની ધગધગતી

સગડીઓ. તે બળે અને બાળે. ત્યાં સુખશાંતિ ન હોય. તેથી ચતુર રાણીએ સારું માગી લીધું. પતિસુખ જોઈતું હોય તેણે ભિખારીની પત્ની થવું સારું, પણ અનેક રાણીઓ વચ્ચે મહારાણી થવું ખોટું. સોઢી રાણી અને રણમલ્લજીનો પ્રેમ અત્યંત વધતો ગયો. વિભાજન વિનાનો પ્રેમ અદ્વૈત કહેવાય. તે જામે તો દીપી ઊઠે. સોઢી રાણી અને રણમલ્લજીનું દામ્પત્ય આવું જ દીપી ઊઠ્યું હતું.

*

ત્યારે મુસ્લિમ શાસકો દિલ્હી અને બીજાં ઘણાં સ્થળોમાં રાજ્ય સ્થાપિત કરી ચૂક્યા હતા. મોટા ભાગના રાજપૂત રાજાઓ ખંડિયા રાજા થઈ ચૂક્યા હતા. સર્વોપરી શાસક મોગલો વગેરે હતા. રાજપૂતો દ્વિતીય કક્ષાના રાજાઓ થઈ ગયા હતા. રાજસત્તાની દૃષ્ટિએ મુસ્લિમો સર્વોચ્ચ થઈ ગયા હોવા છતાં સામાજિક દૃષ્ટિએ તેઓ ઊતરતા ગણાતા, તેથી હિંદુઓ ગુલામ હોવા છતાં પણ મુસ્લિમોનું સ્થાન ઊતરતું ગણાતું હતું. તેનાં બીજાં પણ ત્રણ કારણો હતાં: મુસ્લિમો શૈક્ષણિક રીતે પછાત રહેતા, અર્થાત્ તેમનામાં શિક્ષિત વર્ગ બહુ થોડો રહેતો. 2. તેઓ આર્થિક રીતે પણ પછાત રહેતા, અર્થાત્ તેમની આર્થિક સ્થિતિ સામાન્ય કરતાં ઊતરતી ગણાતી અને 3. સાંસ્કારિક રીતે પણ પછાત ગણાતા. ભાષા અને પરસ્પરના વ્યવહારમાં ઉગ્રતા, કલહ, હિંસા, વગેરેનું પ્રમાણ વધારે રહેતું હોવાથી તેમનું સામાજિક સ્વરૂપ ઊતરતું ગણાતું હતું. રાજકીય રીતે ખંડિયા રાજા બનીને દ્વિતીય કે તૃતીય કક્ષાની સ્થિતિએ પહોંચેલા રાજપૂતોને વધુ નીચા બનાવવા અકબરના સમયમાં એકપક્ષીય વૈવાહિક સંબંધ શરૂ કરવામાં આવ્યો, અર્થાત્ રાજા-મહારાજાઓની કન્યાઓ મોગલોને પરણાવવાનું ગોઠવાયું. કેટલાક લોકો આને એકતાનો પ્રયત્ન માને છે, પણ ખરેખર એવું ન હતું.

સામાજિક રીતે ઊતરતો વર્ગ જ્યારે ઉચ્ચ વર્ગની કન્યાને પરણતો હોય છે ત્યારે મહાગૌરવ અનુભવતો હોય છે અને ઉપરના વર્ગને નીચું બતાવ્યાનો આનંદ પણ અનુભવતો હોય છે. ખરેખર તો રાજકીય રીતે ઉચ્ચ પણ સામાજિક રીતે ઊતરતો રહેલો રાજકીય મુસ્લિમ વર્ગ પોતાને સામાજિક રીતે પણ ઉચ્ચ બનાવવા—મનાવવા—ખંડિયા રાજાઓની કન્યાઓની સાથે લગ્નવ્યવહાર કરવા મંડ્યો હતો. આવો વ્યવહાર કરવામાં રાજપૂતો ગૌરવ નહીં પણ હીનતા અનુભવતા હતા, પણ લાચારીથી આવું કરવું પડતું હતું. આવી રીતે આપેલી કન્યા સાથે કે તેનાં બાળકો સાથે લગભગ વ્યવહાર સદંતર બંધ થઈ જતો, કારણ કે તેમ કરવાથી પોતાની બચેલી ઉચ્ચતા પણ ખોવાઈ જવાનો ભય રહેતો. તે સમયે આ સૌથી મોટી લાચારી ગણાતી અને તે કારણે ખાનદાન રાજપૂતોને નીચાજોવાપણું આવતું.. મેવાડના મહારાણા પ્રતાપ મરતાં સુધી આવા સંબંધો સ્વીકારવા તૈયાર થયા ન હતા. પારાવાર દુઃખો ભોગવીને પણ તેઓ પોતાની રાજપૂતી આજ માટે મક્કમ રહ્યા હતા.

હવે મૂળ વાત ઉપર આવીએ. એક વાર રણમલ્લજી અજમેરથી મોરાણા જતો હતો. રસ્તામાં સાંગણ વાઢેરની કુંવરીનું આણું જતું જોયું. સાંગણ વાઢેરે અનિચ્છાએ પણ અમદાવાદના સુલતાનને પોતાની કુંવરી પરણાવી હતી. કુંવરીની ઇચ્છા પણ ન હતી. તે પણ લાચારીથી રોતીકકળતી ભારે હૈયે અમદાવાદ આણામાં જઈ રહી હતી. તે છટકી જવા માગતી હતી પણ છટકીને ક્યાં જાય? સ્ત્રીને સંઘરનાર કોઈ હોય તો જ તે છટકવાનું સાહસ કરી શકે. જો કોઈ સંઘરનાર બળિયો માણસ ન હોય અને તે છટકે તો ગુંડાઓના હાથમાં પડી જાય. સ્ત્રી સ્વ-રક્ષિત નથી હોતી, પુરુષરક્ષિત હોય છે. તેને રક્ષક તરીકે એક બળવાન પુરુષ તો જોઈએ જ. પ્રબળ પુરુષની રક્ષા વિના ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં એકલી રખડનારી સ્ત્રીની દુર્દશા અને દુર્ગતિ થઈ જતી હોય છે.

રાજકુમારીએ દેદા રણમલ્લજીની છાવણી જોઈ. તેને આશા બંધાઈ. “આ એક મર્દનો બચ્ચો છે. તે જરૂર મને બચાવશે” - તેવી આશા રાખીને તેણે દાસીને બધી વિગત સમજાવીને ચૂપચાપ રવાના કરી દીધી. ડૂબતો માણસ જેમ તરણું પકડે તેમ ઘરેથી કે લગ્નમંડપમાંથી ભાગેલી સ્ત્રી કોઈ પણ સહાયકને સ્વીકારી લેવા તૈયાર થઈ જતી હોય છે. તેની પાસે બીજા વિકલ્પો જ નથી હોતા.

દાસી દેદા રણમલ્લજીને મળી, બધી પરિસ્થિતિ સમજાવી, એક અબળાનો ઉદ્ધાર કરવા રણમલ્લજીને તૈયાર કરી લીધો. રાજપૂત કુંવરીનો ઉદ્ધાર કરવાનો અર્થ અમદાવાદના સુલતાનને દુશ્મન બનાવીને પોતાનો સર્વનાશ કરવાનો જ હતો. પણ સાચું શૂરાતન હંમેશાં પડકાર ઝીલી લેતું હોય છે. શૂરાતન વિનાનું ડહાપણ વાણિયા-ડહાપણ કહેવાય. તે વગર જોઈતી પારકી આગમાં કૂદી પડવાનું પસંદ ન કરે, પણ રાજપૂતો કૂદી પડે.

અંતે બધી બાજી બરાબર ગોઠવીને રણમલ્લજીએ રાજપૂત કુંવરીનું આણામાંથી હરણ કરી લીધું. જેમ અર્જુને સુભદ્રાનું હરણ કરીને રથને મારી મૂક્યો હતો, તેમ રણમલ્લજીએ પણ કુંવરી સહિત રથને પોતાના ગામ મોરાણા તરફ મારી મૂક્યો અને બધાં મોરાણા પહોંચી ગયાં. એકનો પ્રશ્ન ઉકેલાયો, અર્થાત્ સાંગણ વાઢેરની કુંવરીનો પ્રશ્ન ઉકેલાયો, પણ બીજો પ્રશ્ન ઊભો થયો. પ્રશ્નોના ઉકેલનું કદી પૂર્ણવિરામ હોતું જ નથી. હવે પ્રશ્ન સોઢી રાણીનો ઊભો થયો. તેણે વચન લીધું હતું કે “મારા રહેતાં બીજી રાણી કરીશ નહીં.” આ તો બીજી લઈ આવ્યો! હવે જરૂર તેની સાથે પરણશે. સોઢી રાણીને એટલું બધું ખોટું લાગ્યું કે તે પોતાની બંને કુંવરીઓને લઈને પોતાના પિયર જતી રહી. સ્વમાની સ્ત્રીને સ્વમાનરક્ષણ કરવા માટે પિયર જ આશ્રયસ્થાન બની જતું હોય છે. પિયર વિનાની સ્ત્રી કાં તો સ્વમાન સાચવી શકતી નથી, કાં પછી મન મારીને ગમે ત્યાં - ગમે તેમ પડી રહે છે. સ્ત્રીનું પીઠબળ તેનું પિયર કહેવાય.

રણમલ્લજી સોઢી રાણીને મનાવવા તેના રથની પાછળ રથ દોડાવી રહ્યો છે ત્યાં રસ્તામાં એક લુચ્ચા વાણિયાની લુચ્ચાઈથી પોતાની માસીના દીકરા શાહ લતીફ સાથે ઝઘડો થઈ ગયો અને શાહ લતીફની હત્યા થઈ ગઈ. પોતાની થનારી બેગમ એવી રાજપૂત કુંવરીનું હરણ તથા પોતાના અધિકારી મલેક લતીફની હત્યાના સમાચાર જાણીને અમદાવાદનો સુલતાન લાલચોળ થઈ ગયો. તેણે મોટી સેના મોકલી. સુલતાની સેના ધસમસતી આવી રહી હતી. કચ્છ આંતરજાર પાસે બંને સેનાઓ ભેગી થઈ ગઈ. આ વખતે આહીરોની સાત વીસું (140) જાનો થાક ખાવા ઊભી હતી. તે પણ રણમલ્લજીના પક્ષમાં ભળી ગઈ. ખૂબ યુદ્ધ થયું. બંને તરફના અનેક વીર પુરુષો માર્યા ગયા. બધા આહીર વરરાજાઓ લડતાંલડતાં વીરગતિ પ્રાપ્ત કરી ગયા. રણમલ્લજી તથા સુલતાનનો સૂબો પણ મરાય. પ્રેમગાથા અને શૌર્યગાથાઓ મોટા ભાગે કરુણાંતિકા જ હોય છે.

21. સુમરીઓ

ભારત ઉપર ઘણા આકાન્તાઓ ચઢી આવ્યા, ઘણા ફાવ્યા અને લાંબો સમય રાજ્ય કર્યું. ભારત ઉપર ચઢી આવ્યા હોય અને ન ફાવ્યા હોય તેવાં ઉદાહરણો બહુ ઓછાં જોવા મળશે. લગભગ બધા જ ફાવ્યા. કેમ? શું કારણ હતું કે બધા ફાવ્યા? ઇતિહાસની સાચી શોધ આ જ કહેવાય. બધા ફાવ્યા કેમ?

પણ ફાવનારાઓમાં બધા એકસરખા ન હતા. કેટલાકે આ દેશને સાચવ્યો, વિસ્તાર્યો, સંગઠિત કર્યો, સુખી પણ કર્યો, તો કેટલાકે આ દેશને રગદોળ્યો, તોડ્યો, નષ્ટ કર્યો, સ્થાપત્યો અને શિલ્પો તોડ્યાં, લૂંટ્યો, બાળ્યો, એટલું જ નહીં સ્ત્રીઓનાં શિયળ લૂંટ્યાં, તેમને શિયળ બચાવવા જૌહર કરવાની ફરજ પાડી. આવા પણ લોકોએ આ દેશ ઉપર રાજ્ય કર્યું હતું. આવા લોકોનાં કાળાં કરતૂતો બતાવતાં ખંડેરો અને જૌહરની રાખ હજી પણ ચાડી ખાઈ રહ્યાં છે. જેને બોધપાઠ લેવો હોય તેના માટે હજી પણ ભારતમાં ઢગલાબંધ ધ્વંસાવશેષો પડ્યા છે.

સિંધમાં ચૌદમી સદીમાં ઉમરકોટમાં હમીર સુમરાના વંશમાં ભૂંગળ સુમરો રાજ્ય કરતો હતો. તેની પાસે એક અત્યંત પાણીદાર તલવાર હતી. તલવાર, ઘોડી અને મદ પાણીદાર હોય તો જ કીમતી ગણાય. પણ પાણીનું માપ રોજ ન નીકળે, અવસર આવે જ ખબર પડે. એકવાર ભૂંગળની તલવારને તથ પડ્યો. ગમે તેટલા પ્રયત્નો કર્યા પછી પણ તથ નીકળે નહીં. અંતે એક લુહાર કન્યાએ એ તથ કાઢી આપ્યો. લુહાર કન્યાએ એવી કુશળતાથી તથ કાઢ્યો કે ગમે તેમ આંગળી ફેરવો તોપણ ખબર ન પડે કે તથ ક્યાં હતો. ભૂંગળ સુમરો પ્રસન્ન થયો અને લુહારકન્યા સાથે લગ્ન કરી લીધાં. કહેવત છે કે રાજા, વાજાં ને વાંદરાં, ક્યારે શું કરે તે કહેવાય નહીં. લુહારકન્યાને પુત્ર થયો. તેનું નામ ચનેસર પાડવામાં આવ્યું. પાછળથી ભૂંગળ જામની બીજી રાજપૂત રાણીથી પણ કુંવર જન્મ્યો, જેનું નામ ઘોઘો પાડવામાં આવ્યું. પણ ચનેસર મોટો હોવાથી રાજગાદીનો અભિષેક તેને કરવો જોઈતો હતો, પણ તે લુહારણનો દીકરો હોવાથી કેટલાક ભાયાતોએ ખટપટ કરીને ઘોઘાને જામ બનાવી દીધો. આ રીતે ચનેસરને અન્યાય થયો. ચનેસરની માતા તથા બીજી સ્ત્રીઓએ ચનેસરને મહેણાં મારીને ચઢાવ્યો તેથી પોતાનો હક્ક તથા બદલો લેવા માટે તે દિલ્હીના બાદશાહ અલાઉદ્દીન ખીલજી પાસે પહોંચ્યો. ત્યારે નાના ખંડિયા રાજાઓ બદલો લેવા આવું કરતા. તેઓ બદલો લેવા માટે બાદશાહ કે સુલતાનની સેના લઈ આવતા, જેમાં પોતાના ભાઈઓ, પોતાનો પરિવાર અને પોતાની રાજપૂતાણીઓને પણ આફતમાં મૂકી દેતા. ટૂંકી દૃષ્ટિના આવા વલણથી ઘણા રાજપૂતો નષ્ટ થઈ ગયા. દિલ્હીના અલાઉદ્દીનને તો આવું નિમિત્ત જોઈતું જ હતું. તેણે હુસેનખાં નામના સરદારને મોટા લશ્કર સાથે મોકલ્યો. હુસેનખાંએ બીજી શરતોની સાથે 140 સુમરી કન્યાઓને પણ બાદશાહને સોંપી દેવાની શરત કરી. બધી શરતો કદાચ સ્વીકારાય, પણ ત્યારે પોતાની કુંવરીઓને વિધર્મીને આપવી એ અત્યંત લજજાસ્પદ - ઘૃણિત કાર્ય કહેવાતું. આથી ઘોઘા સુમરાએ યુદ્ધની પૂરેપૂરી તૈયારી કરવાની સાથે 140 સુમરી કુંવરીઓની રક્ષા કરવાની પણ ચિંતા કરવા માંડી. આપત્કાળમાં સ્ત્રીઓને સંતાડીને, ગુપ્તમાર્ગે ભગાડીને કે વેશપલટો કરાવીને રક્ષણ કરવામાં આવતું. આપત્કાળમાં આ સુમરીઓનું કોણ રક્ષણ કરશે? કેટલીક વાર રક્ષક જ ભક્ષક બની જતો હોય છે. ત્યારે કચ્છમાં અબડો અડભંગ રાજ્ય કરે. તેની વીરતાની હાક વાગે. ઘોઘાએ સુમરીઓને તેને ત્યાં મોકલવાનું નક્કી કર્યું. ભાગ સુમરો અને પેથો ચૌહાણ સુમરીઓને લઈને કચ્છ તરફ ચાલી નીકળ્યા. રૂપાળી સ્ત્રીઓને હલકા દુશ્મનો સામે સાચવવી એ અતિવિકટ પ્રશ્ન બની જતો હોય છે.

બીજી તરફ બાદશાહની ફોજ લઈને ગદ્દાર ચનેસર ઉમરકોટ પહોંચી ગયો. બંને પક્ષે ભયંકર યુદ્ધ થયું. યુદ્ધમાં ઘોઘો સુમરો મરાયો. તેના શબનું અપમાન થતું જોઈને ચનેસરને ગુસ્સો આવ્યો. ગમે તેમ તોયે તે તેનો સાવકો ભાઈ હતો. તેણે બાદશાહના સરદારને કાપી નાખ્યો, તેથી શાહી સેનાએ ચનેસરને કાપી નાખ્યો. ઘોઘો મરાયો, ચનેસર મરાયો. ચનેસરને રાજગાદી મેળવવાની ઇચ્છા હતી પણ પૂરી ન થઈ. ગદ્દારો બંને તરફથી હારતા-મરતા હોય છે. ઉમરકોટ ઉપર અલાઉદ્દીનનું રાજ્ય સ્થાપિત થઈ ગયું, પણ એક પણ સુમરી કુંવરી રાણીવાસમાં જોવા ન મળતાં અલાઉદ્દીન કોધે ભરાયો. તેણે તરત જ એક મોટી સેના સુમરીઓ પાછળ દોડાવી: ગમે તેમ થાય, પણ મારે સુમરીઓ જોઈએ!

બાદશાહનું લશ્કર સુમરીઓ પાછળ પડ્યું. સૌથી પ્રબળ ઈચ્છા કામેચ્છા હોય છે. તે જાગ્યા પછી પૂરી ન થાય, અધૂરી રહે, તો માણસ તેને પૂરી કરવા મરણિયો બને. અત્યંત ભૂખ્યા માણસના મોઢે આવેલો કોળિયો કોઈ ઝૂંટવી લે તો કદાચ સહન થાય, પણ કામભૂખનો મોઢે આવેલો સુમરીઓનો કોળિયો કોઈ પડાવી લે તે તો કેમે કરીને ચાલે નહીં.

આગળ સુમરીઓ અને પાછળ બાદશાહનું લશ્કર મારમાર કરતાં ભાગી રહ્યાં છે. સુમરીઓના રક્ષણ માટે ભાગંભાગ કરનાર ભાગ સુમરો અને પેથો ચૌહાણ વિચારે છે કે ક્યાં જઈએ - કોનું શરણ લઈએ, તો સુમરીઓનું રક્ષણ થાય? શકરા બાજના હાથમાંથી પડાવેલો શિકાર કોણ સંઘરે?

ભાગ સુમરો પહેલાં જામ આરી કહેર પાસે ગયો અને બધી હકીકત જણાવી. આરી કહેર બાદશાહનો ખંડિયો નાનો રાજા હતો. તેની તાકાત બહુ સામાન્ય હતી. સુમરીઓને જોઈને તેનું મન કકળી ઊઠ્યું. પણ શું થાય? આવી તાજી કુમળી કળી જેવી કુંવરીઓને કસાઈવાડે જતી અટકાવવા તે તૈયાર હતો, પણ તેની ક્ષમતા ક્યાં હતી? તેણે બધાંની ખાતર-બરદાસ કરીને પોતાની અશક્તિ બતાવી વિદાય કર્યા, પણ વચન આપ્યું કે તે બાદશાહની ફોજને એક પ્રહર રોકી રાખશે. ત્યાં સુધી તમે બધાં અબડા અડભંગ પાસે પહોંચી જાઓ.

ભાગ સુમરો અને પેથો ચૌહાણ અહીંથી સુમરીઓને લઈને જૂણેચા અબડાને ત્યાં પહોંચ્યા. જૂણેચાએ પણ શરણ આપવાની અશક્તિ બતાવી. નિરાશ થઈને પેથો અને ભાગ બંને સુમરીઓને લઈને નોત ગામે પહોંચ્યા. અહીંના મોડ નોતિયારે પણ અશક્તિ બતાવી, પણ બને તેટલી ઘડી બાદશાહની ફોજને રોકી રાખવાનું વચન આપી બધાંને વિદાય કર્યા. મોડ નોતિયાર હવે લગ્નમાં વરરાજા થઈને જવાનો હતો તેને બદલે યુદ્ધની તૈયારી કરવા લાગ્યો.

સુમરીઓ હવે જુંભેર કુંભારને ત્યાં આવી. જુંભેર કુંભાર હોવા છતાં જાગીરદાર હતો. તેણે બધાનું સ્વાગત કરીને બન્ની તરફ વિદાય કર્યા. આટલો સમય દોડદોડ કરવાથી હારીને, થાકીને, માંદી પડીને સાત સુમરી કુંવરીઓ રણમાં જ મૃત્યુ પામી ગઈ.

હવે બધાં રોહાના ડુંગર પાસે પહોંચી ગયાં. બસ હવે એક ડગલું પણ ચાલી શકાય તેમ ન હતું. થાકની મારી બધી સુમરીઓ ડુંગર ઉપર ઢળી પડી. ભાગ સુમરો એકલો ચાલીને જામ અબડા અબડાણીને પૂરી માહિતી આપવા વડસર ગયો.

જામ અબડાએ તરત જ સુમરીઓ માટે 160 ગાડાં જોડાવી વિદાય કર્યા, જેથી તેમાં બેસીને આવી શકાય. ડુંગર ઉપર લોથપોથ થઈને બેઠેલી સુમરીઓએ ગાડાનો મોટો કાફલો આવતો જોઈને વિચાર્યું કે આ બાદશાહની ફોજ આવી રહી છે. હવે બચવું મુશ્કેલ છે. શિયળના ભોગે શરીર બચાવનારી સ્ત્રીઓ ભય ઊભો થતાં જ સમર્પિત થઈ જતી હોય છે. પણ શિયળને જ સર્વસ્વ માનનારી સ્ત્રીઓ શરીરાન્તે પણ સમર્પિત થતી નથી. તરત જ પાંચ સુમરીઓએ પ્રાણ છોડી દીધા.

ગાડાં આવ્યાં ત્યારે ખરી વાત જાણવા મળી. બચેલી બધી સુમરીઓ ગાડાંમાં બેસીને જામ અબડાને ત્યાં પહોંચી ગઈ. જામ અબડાએ સૌને શરણ આપ્યું. અબડાની માતા સોહાગદે ચાવડી રાણીએ પુત્રના પરાક્રમ માટે પીઠ થપથપાવી: “તેં મારી કૂખ ઉજાળી, બેટા!” ખરી રાજપૂતાણી માતા હોય કે પત્ની હોય, પુત્રને કાયર બનાવીને પંપાળે નહીં, પણ વીર બનાવીને ધિંગાણે ધકેલે.

મારમાર કરતું બાદશાહનું સૈન્ય આવી રહ્યું છે. તેને જામ આરી કહેરે રોક્યું. તે શહીદ થયો. પછી અબડો જુણેચો કામ આવ્યો. તે પછી મોડ નોતિયાર સામો થયો અને છેવટે જુંભેર કુંભાર યુદ્ધ કરતાં મરાયો. આમ, અનેક લોકોએ સુમરીઓને બચાવવા પોતાના પ્રાણ ન્યોછાવર કરી દીધા, પણ અંતે સૌને હરાવીને, કત્લેઆમ કરીને બાદશાહનું લશ્કર આગળ વધ્યું અને જામ અબડાના પાદરે આવી પહોંચ્યું.

જામ અબડા અને બાદશાહની સેના વચ્ચે એકવીશ દિવસ સુધી ભયંકર યુદ્ધ ચાલ્યું, પણ અબડાએ જરાય નમતું ન આપ્યું. બાદશાહના સરદાર મહમ્મદશાહને અબડા માટે માન થયું. તેણે બાદશાહને યુદ્ધ બંધ કરવા સમજાવ્યો, પણ બાદશાહ માન્યો નહીં. અંતે એકવીસમા દિવસે જામ અબડો, સરદાર મહમ્મદશાહ, વગેરે અનેક લોકો વીરગતિને પામ્યા.

જામ અબડાની વીરગતિ થયાના સમાચાર જાણીને બધી સુમરીઓ શિયળરક્ષણ માટે ભાગવા મંડી. લશ્કર પાછળ પડ્યું. અંતે બધી સુમરીઓ જમીનમાં સમાઈ ગઈ. બાદશાહ હાથ ઘસતો રહી ગયો. આ જ અલાઉદ્દીન ચિતોડની પદમણી પાછળ પડ્યો હતો. ત્યાં પણ રાજપૂતાણીઓએ જોહર કરીને તેને હાથ ઘસતો કરી દીધો હતો. આ જ કામાંધ બાદશાહ બીજી વાર સુમરીઓ પાછળ પડ્યો, તો સુમરીઓએ ભૂમિજોહર કરીને તેને હાથ ઘસતો કરી દીધો.

આખું કચ્છ આ સુમરીઓને વંદન કરે છે. ધન્ય છે સુમરીઓને, જેમણે શિયળ બચાવવા કેટકેટલું સહન કરી જીવન ન્યોછાવર કરી દીધું! જામ અબડાનું સ્થાનક આજે પણ વડસર નદીના કિનારે છે. અહીં મોટો મેળો ભરાય છે. જાડેજાઓ પ્રતિવર્ષ પોતાના પૂર્વજોને કસુંબો ચઢાવે છે. ધન્ય છે જામ અબડાને, સુમરીઓને અને તેમના રક્ષકોને અને ધિક્કાર છે બદલો લેવા માટે બાદશાહની ફોજને લઈ આવનાર ચનેસરને અને બાદશાહને!

6-1-13

22. સોન કંસારી

કથા તો સ્ત્રીઓની જ હોય. તેમાં પણ સ્ત્રી રૂપાળી હોય અને તેની નાની-મોટી કથા ન બને તેવું તો ભાગ્યે જ બને. સ્ત્રી પ્રવૃત્તિપ્રેરક છે. સ્ત્રી હોય ત્યાં પ્રવૃત્તિઓ હોય જ. પ્રવૃત્તિ હોય ત્યાં જીવન હોય. સ્ત્રીત્યાગીઓ જો ધનત્યાગી પણ થાય તો આપોઆપ પ્રવૃત્તિત્યાગી થઈ જતા હોય છે. પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ જ્યારે આધ્યાત્મિક રીતે કે આદર્શની રીતે થવા લાગે ત્યારે પ્રજાનું પતન થવા લાગે. પ્રજાનું પતન એ જ રાષ્ટ્રનું પતન બની જાય. જ્યાં કાંચન-કામિનીના ત્યાગનો અતિરેકપૂર્ણ આદર્શ મનાતો હોય અને આવા ત્યાગીઓનાં ટોળેટોળાં ઊભરાતાં ફરે તો સમજવું કે પ્રજા અને રાષ્ટ્ર સાહસ વિનાનાં બનીને પતિત થઈ જશે. બીજી તરફ જ્યાં કાંચન અને કામિનીની પાછળ ઘેલા થઈને દોડનારાઓનાં ટોળાં વધી જાય તો ત્યાં પણ રાષ્ટ્રનું અને પ્રજાનું પતન થઈ જાય. સ્ત્રી અને ધન પ્રવૃત્તિપ્રેરક છે, તોપણ તેની સીમા હોવી જરૂરી છે. તે ન હોય તોપણ અનર્થ થઈ જાય અને અતિરેકપૂર્ણ હોય તોપણ મહાઅનર્થ થઈ જાય. તેને નિશ્ચિત સીમામાં રાખવાનું કામ ધર્મ કરે છે. ધર્મ કાંચન-કામિનીના ત્યાગની પ્રેરણા નથી આપતો તેમ જ તેના અતિરેકની પણ પ્રેરણા નથી આપતો. ધર્મ સીમા બાંધે છે. ધર્મ પાળ બાંધે છે. પાળમાં બંધાયેલું જળ સરોવર થાય છે. સરોવર હજારોનું કલ્યાણકારી બની જાય છે. પાળ વિનાનું જળ વિનાશ કરીને પોતે નષ્ટ થઈ જાય છે. તેથી ધર્મરૂપી પાળમાં બંધાયેલાં કાંચન-કામિની સ્વ-પરનું કલ્યાણ કરનારાં બનતાં હોય છે. પણ સત્તાનો નશો ચઢે તો પાળ તોડવાનું સૂઝે અને તેમાંથી ઇતિહાસ સર્જાય.

બેટ-દ્વારકામાં દૂદણશી વાઘેલો રાજ્ય કરતો હતો. તેને ત્યાં પાછલી ઉંમરે એક કન્યા જન્મી. આખી જિંદગી તલસાવી-તલસાવીને પાછલી ઉંમરે સંતાન જન્મે તો તે બહુ જ વહાલું લાગે. પહેલાં પત્ની વિનાનું જીવન ધૂળ જેવું લાગે અને પછી સંતાન વિનાનું જીવન ધૂળ જેવું લાગે. પત્ની અને સંતાનની ઝંખના કુદરતી હોય છે. તે પૂરી ન થાય તો માણસ દુઃખી રહે.

વાઘેલા રાજાને ત્યાં કુંવરી તો જન્મી, પણ જોશીઓ દુશ્મન થઈ ગયા. જે પ્રજા જોશીઓને આધારે જીવનના મહત્વના નિર્ણયો કરતી હોય તે કદી વૈજ્ઞાનિક ન થઈ શકે. અને જે વૈજ્ઞાનિક ન થઈ શકે તે કદી પણ વિશ્વની અગ્રણી પ્રજા ન બની શકે. આવી પ્રજા પછાત થઈને દરિદ્ર અને ગુલામ જ થઈ જાય.

જોશીઓએ રાહુ-કેતુનું ગણિત કરીને રાજાને જણાવ્યું કે આ કન્યા કુળનાશ કરનારી બની જશે, અર્થાત્ તે તેના કુળનો નાશ કરી નાખશે. જ્યોતિષ કદી વહેમ વિનાનું હોય નહીં. જે કન્યાને જોઈને રાજા હરખેલો થઈ જતો હતો તે જ કન્યાને જોઈને રાજા ચિંતાતુર થવા લાગ્યો. હવે તેને તેમાં કુળનો વિનાશ દેખાવા લાગ્યો. વહેમ અને વિષ એક બરાબર હોય છે. વહેમીલો સ્વભાવ અંતે તો ઝેરીલો સ્વભાવ બની જતો હોય છે. વહેમ અને વહાલ એકસાથે ન રહી શકે, કદાચ રહે તો તે છેતરવા માટે જ રહે.

રાજાએ એક દિવસે કન્યાને પેટીમાં બંધ કરીને સમુદ્રમાં તરતી મૂકી દીધી. હાશ! પિંડ છૂટ્યો! કેટલાક સંબંધો પિંડ છોડાવવા માટે હોય છે. છૂટો તો સુખી થાઓ અને ન છૂટો તો દુઃખ ભોગવતા રહો. છૂટવું એ પરાક્રમ છે અને પલાયનવાદ પણ છે. દુષ્ટથી છૂટવું તે પરાક્રમ છે, પણ સજ્જનને વિના કારણે છોડી દેવો તે પલાયનવાદ કહેવાય.

રાજા તો કુળવિનાશના ભય અને ચિંતાથી છૂટ્યો, પણ હવે કુંવરીનું શું? તેનું જે થવું હોય તે થાય, પણ હું તો છૂટ્યો! ત્યારે અનાથાશ્રમો ન હતા. હજારો અભિશપ્ત શિશુઓને ઉકરડામાં કે નદીમાં ફેંકી દેવાતાં, કારણ કે હજારો કુન્તીઓને આબરૂ સાથે જીવવું હોય છે. લોકો વારાંગનાને તો સહન કરી શકે છે, પણ કુન્તીને સહન કરી શકતા નથી. કઠોર હૃદય વિના કુન્તી ન થવાય, જે જીવનભર કર્ણને દૂરથી માત્ર જોતી જ રહે, નજીક ન જઈ શકે. પશુ-પક્ષીઓમાં કોઈ કુન્તી નથી હોતી, કોઈ કર્ણ નથી હોતો, કારણ કે તેમને સંસ્કૃતિ નથી હોતી. જેમજેમ સંસ્કૃતિ વધુ ને વધુ મહાન થતી જાય તેમતેમ કુન્તીઓનું પ્રમાણ વધતું જાય. બહુ ભવ્ય સંસ્કૃતિ ઘણી કુન્તીઓ પેદા કરે છે. ઊતરતી સંસ્કૃતિઓ કુન્તીઓને સહન કરી લે છે, સ્વીકારી લે છે, તેથી કોઈ કર્ણને જીવનભર શાપિત જીવન જીવવું નથી પડતું.

પેલી પેટી તરતી-તરતી મિયાણી બંદરે પહોંચી. જળનાં મોજાં હંમેશાં પાળ તરફ જતાં હોય છે. મોજાં પાછાં મધદરિયે નથી ફરતાં. પાળે પહોંચીને મોજાં પાછાં તો ફરે છે, પણ સમુદ્રમાં સમાઈ જવા પાછાં ફરે છે, તેથી સમુદ્રમાં પડેલું બધું કિનારા તરફ ફેંકાઈ જાય છે. જીવનમાં કેટલુંક યોગાનુયોગ બનતું હોય છે અથવા કહો કે ભાગ્યનિર્ધારિત બનતું હોય છે. જે સમયે પેલી પેટી સમુદ્રકિનારે પહોંચી,

બરાબર તે જ સમયે મિયાણીનો એક કંસારો દરિયાકિનારે પહોંચ્યો હતો. તેણે તરતી પેટીને જોઈ ને તેને ઉત્સુકતા જાગી. તેણે પેટી લઈ લીધી અને ખોલીને જોયું તો એક રૂપરૂપનો અંબાર બાળકી કિલકિલાટ કરી રહી હતી! તેનાં દેખાવ અને વસ્ત્ર-આભૂષણો ઉપરથી લાગતું હતું કે તે કોઈ ઉચ્ચ ખાનદાનની કન્યા હોવી જોઈએ. કુન્તીઓ અને કણો ઉચ્ચ ખાનદાનમાં જ થતાં હોય છે, હલકા અને તુચ્છ ગણાતા લોકો આ પાપથી મુક્ત હોય છે, અર્થાત્ તેમને ત્યાં કુન્તી-કર્ણ નથી હોતાં.

કંસારો હોંશેહોંશે પેટી ઘરે લઈ ગયો. યોગાનુયોગ તે પણ વાંઝિયો હતો. તેની પત્નીના હરખનો પાર ન રહ્યો. પોતાની કૂખ ફળદ્રુપ ન નીવડી તો પારકી કૂખનું ફળ પણ પોતાનું બનાવી લેતાં વંધ્યા સ્ત્રી ધન્યતા અનુભવતી હોય છે. બાળકીનું નામ ‘સોન’ પાડ્યું - સોનબાઈ... સોનિયા જ સમજી લો ને!

સોનડી તો જોતજોતાંમાં ખીલી ઊઠી. ઉકરડી અને કન્યાને વધતાં વાર ન લાગે. હવે તો તેનું જોબન ચારે તરફ છલકાવા લાગ્યું. રૂપ અને જોબનનો મેળ જામે તો કથાઓ ઊભી થાય. મિયાણીના રાજા પ્રભાત ચાવડાના કાને સોનનાં વખાણ પહોંચ્યાં. ત્યારે તો એવું પણ મનાતું કે આખા રાજ્યનાં બધાં રૂપ અને જોબન રાજાનાં જ હોય. રાજા ધારે તેને રાણી બનાવે, રખાત બનાવે, કારણ કે તે જ સૌનો માલિક ગણાતો.

પ્રભાત ચાવડાએ કંસારા પાસે સોનની માગણી કરી, પણ સોનની અને કંસારાની ઈચ્છા ન હોવાથી રાજાની માગણીનો સ્વીકાર ન થયો. રાજાનો ક્રોધ ભભૂકી ઊઠ્યો. ક્રોધ વિનાનો રાજા ન હોય અને રાજકોપ વહોરનાર વિનષ્ટ થઈ જાય. ક્રોધ વિનાનો રાજા હોય તો તે કાં તો ભગવાન હોય, કાં મહામુત્સદ્દી હોય.

કંસારો કન્યાને લઈને ભાગ્યો, પણ જવું ક્યાં? કોણ આશરો આપે? ત્યારે ઘૂમલીમાં ભાણ જેઠવો રાજ્ય કરે. ભાણ મદનનો બચ્ચો હતો. બધાં બાળકો મદનનાં બચ્ચાં નથી હોતાં, મોટા ભાગનાં કુરકુરિયાં જ હોય છે. કુરકુરિયાંનો ઇતિહાસ ન હોય, સિંહનો ઇતિહાસ હોય. ભાણ જેઠવાએ કંસારાને શરણ આપ્યું. તે જાણતો હતો કે આ રૂપની પાછળ ધગધગતો જ્વાળામુખી આવી રહ્યો છે. જે થવું હોય તે થાય, પણ શરણાગતને હું તરછોડીશ નહીં - એવી ધારણાથી તેણે કંસારાને શરણ આપ્યું.

પણ રૂપ ક્યાંય સખણું ન રહે. તે જ્યાં જાય અને જ્યાં રહે ત્યાં મોજાં ઉત્પન્ન થાય. આ કુદરતી પ્રક્રિયા છે, તેથી ડાહ્યા લોકો રૂપને ઢાંકેલું રાખતા હોય છે. ઉઘાડું રૂપ ઉઘાડા વીજળીના તાર જેવું હોય છે. ખેંચી લેતાં અને ચૂસી લેતાં વાર ન કરે. તેમાં પણ જે રૂપ બનીઠનીને, જાણીકરીને પ્રદર્શન કરતું ફરે છે તે તો રગદોળાઈ જવા માટે જ ફરતું હોય છે. ઢાંકેલો પૈસો સુરક્ષિત રહે, તેમ ઢાંકેલું રૂપ પણ સુરક્ષિત રહે. ઉઘાડો પૈસો લૂંટાઈ જાય, તેમ ઉઘાડું રૂપ પણ લૂંટાઈ જાય.

ભાણ જેઠવાને ત્યાં તેનો સાળો મિયાત બાબરિયો રહેતો હતો, તેનો કુંવર રાખાયત પણ રૂપાળો અને યુવાન હતો. સોન અને રાખાયતની નજર એક થઈ. જોતજોતાંમાં બંને એક થઈ ગયાં. હાશ! હવે કંસારાને શાંતિ થઈ. બહુ રૂપાળી કન્યા પિતા માટે ભારે ચિંતાનો વિષય કહેવાય. તેને બગડતાં કે બગાડતાં વાર ન લાગે. બગડેલું રૂપ કે લુચ્ચા-લફંગાઓ દ્વારા બગાડેલું રૂપ જન્મજાત કદરૂપા કરતાં પણ વધુ કદરૂપું થઈ જતું હોય છે. જન્મજાત કદરૂપતા જો નિષ્કલંક હોય તો પવિત્ર પણ હોઈ શકે છે અને પવિત્રતા પૂજાય છે. પણ અતિરૂપ લોકો દ્વારા બેડોળ બન્યું હોય તો તે કલંકપૂર્વકની જ બેડોળતા હોય. કલંકપૂર્વકનું સૌંદર્ય ગમે તેટલું ભવ્ય હોય તોપણ તે પૂજાતું નથી. નિષ્કલંકતા જીવનની સૌથી મોટી સિદ્ધિ કહેવાય.

રાખાયત અને સોનનાં લગ્ન થઈ ગયાં. બંનેએ સોહાગરાત ખૂબ ઊજવી. પણ સોનનાં લગ્નને પૂર્વના શિકારીઓ સહન કરી શક્યા નહીં. કહેવત છે કે “વીરભોગ્યા વસુંધરા.” પણ આ કહેવત માત્ર આટલેથી પૂરી થતી નથી, પણ “વીરભોગ્યા રૂપાન્વિતા” પણ કરવું જોઈએ. સોનના પૂર્વ-શિકારીઓ ચઢી આવ્યા, ભયંકર ધિંગાણું જામ્યું અને દગાથી સંતાઈને રાખાયતનો વધ થઈ ગયો. સોનની મહેંદી પણ ધોવાઈ ન હતી ત્યાં તેની ચૂડી નંદવાઈ ગઈ. કેટલીક સ્ત્રીઓ અખંડ સૌભાગ્યવતી થવાની જગ્યાએ અખંડ વિધવા થવા માટે જ પરણતી હોય છે. રાખાયતની પાછળ સતી થઈ જવા સોન તૈયાર થઈ ગઈ, પણ ભાણ જેઠવાની દાનત બગડી. તેણે સોનને પત્ની બનાવવા તૈયારી કરી. કુંવારું રૂપ સુરક્ષિત નથી. હવે તો સધવા રૂપ પણ સુરક્ષિત ન રહ્યું. ધણી વિનાના વિધવા રૂપના ધણી થવા આખું ગામ તૈયાર થઈ જાય. તેના કરતાં સતી થઈને શાંતિ પામવી શી ખોટી? પણ ભાણ જેઠવો પાછળ પડ્યો. સોન સ્મશાનમાંથી ભાગી. ક્યાં જવું? કોણ સંઘરશે? દોડતાં-દોડતાં એક બ્રાહ્મણનું ઘર આવ્યું. સોન તેમાં પેસી ગઈ. બ્રાહ્મણ મદનનો બચ્ચો નીકળ્યો. તે ભાણની આડે ઊભો રહી ગયો.

“બબરદાર, જો આગળ વધ્યો તો! હું લોટ માગી ખાનારો બામણો નથી! હું તો પરશુરામનો દીકરો છું! વેતરી નાખીશ!”
બ્રાહ્મણો ભેગા થઈ ગયા. બીજી તરફ ભાણના માણસો પણ ભેગા થઈ ગયા. ભયંકર ધિંગાણું જામ્યું. કહેવાય છે કે આ ધિંગાણામાં અનેક બ્રાહ્મણો ખપી ગયા, પણ તેમણે સોનને આપી નહીં.
બ્રહ્મપોળ બ્રાહ્મણો અને જેઠવાઓનાં ધડોથી છવાઈ ગઈ. બીજા દિવસે એ જ ફળિયામાં મોટી ચિત્તા રચાઈ. સોનબાઈએ રાખાયતનું માથું મંગાવી પોતાના ખોળામાં લીધું. હવે ખરી સોહાગરાત ઊજવવાની છે તેમ કહીને અગ્નિ સળગાવી દીધો: જન્મોજન્મ સાથે જીવશું અને સાથે જ બળશું!
જોતજોતાંમાં અગ્નિની જ્વાળાઓએ બંનેને પોતાનામાં સમાવી લીધાં.
મરતાં-મરતાં સતી સોને ભાણ જેઠવાને શાપ આપ્યો: ઘૂમલી ઉજ્જડ થઈ જશે! સતીની આંતરડી કકળે તો શાપ વ્યર્થ ન જાય.
સંવત 1369માં કચ્છના જામ મૂળવાજીએ ઘૂમલીને રગદોળી નાખ્યું. ફરી ઘૂમલી ઊભું ન થયું. આજે હવે ત્યાં માત્ર ખંડેરો જ ખંડેરો દેખાય છે. ઘૂમલીની બ્રહ્મપોળ બ્રાહ્મણોની શહીદીથી ધન્યધન્ય થઈ ગઈ.
લોકોએ સોન કંસારીનું દેવળ બાંધ્યું, જે આજે પણ ઊભુંઊભું આહલેક જગાવે છે.

મોટા ભાગની બહારથી આવનારી પ્રજા ભારતમાં પ્રથમ સિંધમાં, પછી કચ્છમાં અને પછી સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતમાં આવીને વસી છે. મોટા ભાગની આવી પ્રજા માલધારીઓની રહી છે. માલધારીઓ ચારા-પાણીની શોધમાં અહીંથી તહીં ભટકતા રહેતા હોય છે. સતત યાયાવર રહેવાથી તેમનાં શરીર ખડતલ અને બળવાન બની જતાં હોય છે. સતત અગવડોમાં જીવનારા આપોઆપ ખડતલ બની જતા હોય છે. બહુ સગવડોમાં અને સુખ-સાહ્યબીમાં રાચનારા ખડતલ નથી થઈ શકતા. સુંવાળા લોકો કુદરતી પ્રકોપોને સરળતાથી સહી શકતા નથી. તેમાં પણ જો તેઓ વધુપડતા એશઆરામી અને ભોગવાદી થઈ જાય તો તેમનું જીવન પરાશ્રયી થઈ જતું હોય છે.

આવી સતત વિચરતી જાતિઓમાંની એક જાતિ હતી જતોની. મૂળમાં તે રાજપૂતોની એક શાખા જ કહેવાય, પણ પાછળથી ઇસ્લામ ધર્મ સ્વીકાર કરવાથી તેઓ મુસલમાન બન્યા. સિંધમાં અને મારવાડમાં તેમને ‘પગેરો’ કહેવાય છે. મારવાડ-જેસલમેરની સરહદ કે પાકિસ્તાનની સીમા ઉપર બંને તરફ પગેરો રહે છે અને તેમના ગુરુ પાકિસ્તાનમાં ‘પીર પગેરો’ તરીકે ઓળખાય છે.

સિંધમાં ત્યારે 700 પગેરો પોતાનાં ઢોરઢાંખર લઈને રહે. આમાંના એક પગેરા જતના ઘરે એક કન્યાનો જન્મ થયો. કન્યા બહુ જ રૂપાળી. તેના રૂપની ચર્ચા આખા સિંધમાં થવા લાગી. ત્યારે સિંધમાં જામ નિઝામુદ્દીન રાજ્ય કરે. આ જામ પેલી જત-કન્યા ઉપર મોહી પડ્યો. પ્રેમ થવો અને મોહી પડવું બંનેમાં ભારે અંતર છે. મોહ આંધળો હોય છે. જામે જતોને હુકમ કર્યો કે કન્યાના નિકાહ પોતાની સાથે કરાવી દે, પણ જતો ન માન્યા. રાજાનો વિરોધ કરીને રહેવાય નહીં, તેથી 700 જતોએ સિંધમાંથી ઉચાળા ભર્યા. સ્ત્રીઓ માટે શું-શું નથી કરવું પડતું! સ્ત્રી-પરિવાર વિનાના લોકોને ખબર ન હોય. તેમાં પણ રૂપાળી સ્ત્રીઓ તો સાપનો ભારો કહેવાય. તેમને સાચવવી બહુ કઠિન થઈ જાય. તેઓ ક્યારે કોને ડંખ મારે તે કહેવાય નહીં. મદોની મદોનગીનું માપ સ્ત્રીઓની આન-શાનથી નીકળતું હોય છે. એક કન્યા માટે 700 લોકો ઉચાળા ભરે તે કેટલી શાનની વાત કહેવાય!

પણ હવે જવું ક્યાં? મદોનું શરણ પણ મદો જ થઈ શકે. મદોનગી શત્રુતા વિનાની ન હોય અને શત્રુતાને કાયરો જીરવી ન શકે. સાતસો જતો ફરતા-ફરતા મૂળીના પરમાર લખધીરજી અને હમીરજી પાસે પહોંચી ગયા. પ્રત્યેક સમયમાં એકાદ વીર પુરુષની હાક વાગતી જ હોય છે. હાક વગાડી શકે તે જ હાકેમ થઈ શકે. જેની હાકમાં ધાક ન હોય તે હાકેમ ન થઈ શકે અને કદાચ થાય તો તેની હાક ન વાગે, તાબોટા વાગે.

મૂળીના પરમાર લખધીરજી અને હમીરજીએ જતોને આશરો આપ્યો. સાતસો જતોની સાથે સાત હજાર ઢોર-ઢાંખર, જેમાં જાતવાન સાંઢણીઓ તો ખરી જ. રાજપૂતોની ઘોડેસવારી વખણાય, તો જતોની સાંઢણીસવારી વખણાય. પવનવેગી સાંઢણીથી ગાઉના ગાઉ દોડી જવું અને હરણ-અપહરણ કરવું એ જતોની મદોનગીનો એક ભાગ કહેવાય.

સિંધનો જામ નિઝામુદ્દીન પાછળ પડ્યો. બધું સહન થાય પણ પોતાની મંગેતરને લઈ જવું સહન ન થાય. કોઈ પણ ભોગે જત-કન્યા તો જોઈએ જ. આ તો પ્રતિષ્ઠાનો પ્રશ્ન બની ગયો હતો.

મૂળીના પરમારો જાણતા જ હતા કે જતોને આશરો આપવાનો અર્થ સિંધના જામ સાથે બાથ ભીડવાનો જ હતો. જે લોકો સમય ઉપર બળિયા સાથે બાથ ભીડી શકતા નથી તેઓ બિચારા પગ ચાટતા થઈને જેમતેમ જીવતા રહેતા હોય છે. તેમનો ઇતિહાસ હોતો નથી.

પરમારોએ વ્યૂહ ગોઠવ્યો. મૂળીથી 35 માઈલ દૂર ત્યારે ગાઢ જંગલ હતું. ત્યાં છાવણી નાખી. વ્યૂહ વિના યુદ્ધ કરાય નહીં અને કદાચ કોઈ કરે તો કમોતે મરવા જ કરે. પરમારો અને જતો મળીને સિંધના જામ ઉપર તૂટી પડ્યા. ઘનઘોર યુદ્ધ થયું. જામ હારીને પાછો ભાગવાની અણી ઉપર હતો ત્યાં પરમારોમાંથી એક દગાબાજ ફૂટી ગયો. યુદ્ધમાં શત્રુઓ કરતાં પણ વધુ સાવધાની પોતાના ગદારોથી રાખવાની હોય છે. હિંદુ પ્રજા ગદારો વિનાની ભાગ્યે જ લડતી જોવા મળશે. દગાબાજે સિંધના જામને પાણી પીવાનો ગુપ્ત કૂવો બતાવી દીધો. જામે તેમાં ગૌમાંસ નખાવી દીધું. હવે જતો અને રાજપૂતોથી તે પાણી પિવાય નહીં. બધાં તરસે મરવા લાગ્યાં. ધાર્મિક આચારો અને આદર્શો એવા ન હોવા જોઈએ કે તે ખરા સમયે ડુબાડનારા બની જાય. આપત્કાળમાં તેમાં છૂટ અને અપવાદ હોવાં જ જોઈએ. પણ તેવું ન થયું. પરમારોની સેના લાચાર બની ગઈ. જત-કન્યાને સોંપી દેવી તેવી મંત્રણા થવા લાગી. જ્યારે જત-કન્યાને ખબર પડી કે હવે

તેને પોતાને સોંપી દેવી પડશે, ત્યારે તે બહાદુર કન્યાએ અનિચ્છુક જામ સામે પોતાનું શિયળ ધરી દેવા કરતાં મોતને વહાલું કર્યું. તેણે મોટો ખાડો ખોદાવ્યો અને તેમાં પલાંડી વાળીને બેસી ગઈ. બધા જતોએ મળીને ‘જય માતાજી! જય માતાજી!’ બોલતાં-બોલતાં ખાડો પૂરી દીધો. જત-કન્યા સમાઈ ગઈ. માટીમાં માટી થઈ ગઈ. તે ભલે માટી થઈ ગઈ, પણ તેણે પોતાનું શિયળ માટી થવા ન દીધું. શિયળ તો સોનું થઈને આવનારાં સેંકડો વર્ષ સુધી શીલવંતી નારીઓને ઉચ્ચ આદર્શની પ્રેરણા પૂરી પાડતું રહેશે.

આ કન્યાની સમાધિ આજે પણ વણોદ ગામની ભાગોળે અડીખમ ઊભી રહીને જતોનો જયજયકાર બોલાવે છે. સિંધનો જામ હાથ ઘસતો પાછો ફર્યો. મોટાંમોટાં યુદ્ધો જીતી શકાય છે, પણ અડગ મન વાળી સ્ત્રીના શિયળને મોટી તોપોથી પણ જીતી શકાતું નથી.

‘ઘેરુ રે ડગે જેનાં મન ન ડગે રે, પાનબાઈ,

મર ને ભાંગી પડે ભરમાંડ જો!’

ગંગાસતીએ આવી જ સતીઓ માટે આ ભજન રચ્યું હશે.

24. રુઘો જોશી

યોગ્યતા અને ક્ષમતા આનુવંશિકતાથી અને સાધનાથી આવતી હોય છે. પશુ-પક્ષી, અનાજ અને ફળફળાદિની પોતપોતાની આનુવંશિકતા હોય છે. તે પ્રમાણે તેમનામાં યોગ્યતા અને ક્ષમતા પ્રગટતી રહે છે. જેમ કે અલ્સેશિયન કૂતરાની અમુક ક્ષમતાઓ જન્મજાત આવતી હોય છે. પછી જો તેને ટ્રેનિંગ આપવામાં આવે તો તે યોગ્યતાનો વિકાસ થાય. પણ જન્મજાત યોગ્યતા હોય જ ન હોય અને તેને ટ્રેનિંગ આપવાના પ્રયત્નો થાય તો બહુ સફળતા ન મળે. માણસોમાં પણ લગભગ આવું જ હોય છે.

ઘણાને ખબર નહીં હોય, પણ એક વખતે સિંધમાં બ્રાહ્મણ રાજાનું રાજ્ય ચાલતું હતું. આરબ સરદાર મીર કાસિમના યુદ્ધમાં આ રાજ્ય સમાપ્ત થઈ ગયું. ત્યારે સિંધની રાજધાનીને બ્રાહ્મણબાદ કહેવાતી હતી. આ બ્રાહ્મણ રાજા ચંચના વંશમાં એક બહુ પ્રભાવશાળી બ્રાહ્મણ થયો, જેને લોકો રુઘો જોશી કહીને બોલાવતા. રુઘો એટલે રઘુનાથ - રુગનાથ અને પછી ટૂંકું નામ રુઘો થયું. પહેલાં લોકો રાજા મહારાજા - સૌને ટૂંકા નામે બોલાવતા, નામ પછી ‘ભાઈ’ કે ‘બહેન’ એવા માનવાયી શબ્દ લગાડવાની પ્રથા નહોતી.

બ્રાહ્મણોની છાપ યાચકવૃત્તિથી જીવન જીવનારા તરીકે પડેલી હતી તોપણ તેમાંથી ઘણા રાજકારોબાર અને વિદ્વતાનાં ક્ષેત્રમાં ઊંચી પદવીઓ ઉપર પહોંચેલા હતા. રુઘો જોશી રાજવંશી હોવાથી તેનામાં રાજકારોબારની પૂરેપૂરી ક્ષમતા હતી.

ત્યારે કાળો જોશી મોરબીનો કારભારી હતો અને મોરબીનો થાણદાર નવાબખાન ગોરી હતો. બંને વચ્ચે અણબનાવ ચાલતા રહેતા હતા. રાજ્યના અધિકારીઓ સાથે સુમેળ વિના વ્યવસ્થિત રીતે લાંબો સમય રાજ્ય કરી શકાય નહીં. રાજાના સંબંધો અધિકારીઓ સાથે જ્યારે બગડે અને તે દ્વેષમૂલક થઈ જાય ત્યારે વિખવાદમાં જોર ભળવા લાગે. આવા દ્વેષના પ્રભાવમાં એક દિવસ નવાબખાને કાળા જોશીની વહાલી ગાયની કતલ કરી દીધી. કાળા જોશીના ઘરમાં અને મોરબીમાં હાહાકાર મચી ગયો. મુસ્લિમોના કેટલાક છીછરા શાસનકર્તાઓએ બિનમુસ્લિમો - હિંદુઓની ધાર્મિક લાગણીઓ દૂભવવાની ઘણી ભૂલો કરી છે, તેથી તેઓ અળખા થયા છે. રાજાની સફળતા પ્રજાપ્રિયતામાં રહેલી છે. ધાર્મિક ભાવનાઓનો આદર કરીને જ પ્રજાચાહના મેળવી શકાય. છીછરી ધાર્મિકતા બીજાનો અનાદર કરવા પ્રેરણા આપે છે, તો બીજી તરફ વાતવાતમાં પોતાનો અનાદર થઈ ગયાનો આરોપ પણ મૂકે છે.

નવાબખાન ગોરીના ગૌવધના પગલાથી કાળો બ્રાહ્મણ છંછેડાયો. ચાણક્યની માફક તેણે પણ નવાબખાનનું મૂળ ઉખેડી નાખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. એણે મોરબીનું પાણી હરામ કર્યું. વગરજોઈતા શત્રુઓ ઊભા કરવા તે કાચી રાજનીતિ કહેવાય, મિત્રો વધારવા તેને પાકી રાજનીતિ કહેવાય.

કાળા નાગ જેવો છંછેડાયેલો કાળો જોશી કામે લાગી ગયો. રુઘો જોશી કાળા જોશીનો ભાણેજ થાય. મામા-ભાણેજ બંને એક જ લક્ષ્યમાં લાગી ગયા.

કાળો અને રુઘો વાંકાનેર ગયા અને વાંકાનેરના સુલતાનસિંહજીને મોરબી ઉપર ચઢાઈ કરવા ઉશ્કેર્યો, પણ તેમાં બહુ સફળતા ન મળી, તેથી કચ્છના રાઓશ્રી ખેંગારજીને મોરબી લઈ આવ્યા. કચ્છી લશ્કર મોરબીમાં દાખલ થઈ ગયું, નવાબખાન ગોરીની હત્યા કરી ને મોરબી ઉપર કચ્છી સત્તા સ્થાપિત કરી દીધી. નાનુંસરખું પણ અનાડી કાર્ય કેટલું ભયંકર પરિણામ લાવે છે તે સમજાયું.

કાળા અને રુઘાને રાઓશ્રી ખેંગારજી કચ્છ લઈ ગયા. ગુણજ્ઞાનશોધક રાજા વીણી-વીણીને જ્ઞાની રત્નો ભેગાં કરતો હોય છે. રત્નો રાજદરબારમાં જ શોભે. ઝૂંપડપટ્ટીમાં રત્નો ધૂળમાં રગદોળાતાં હોય. તેમને રાજદરબાર સુધી પહોંચાડવાનું કામ કોઈ ઝવેરી જ કરી શકે.

રુઘા જોશીને બે દીકરીઓ: રાજબાઈ અને હરખાબાઈ. રાજબાઈ જ્યારે ગર્ભવતી હતી ત્યારે તેને તેના પતિએ લાત મારી તેથી તેનું મૃત્યુ થઈ ગયું. રુઘા જોશીએ જમાઈને કેદમાં નાંખ્યો. પત્નીને માર મરાય નહીં. તેમાં પણ સગર્ભાવસ્થામાં તો તેને ફૂલની માફક સાચવવાની હોય, લાત ન મરાય, પણ કોધી જમાઈએ ના કરવાનું કરી દીધું.

શોક ઉતારવાના દિવસે બધા ભેગા થયા. જમાઈ પણ આવ્યો. તેને ભારે પશ્ચાત્તાપ થતો હતો. રુઘા જોશીએ ભરી શોકસભામાં જમાઈને નાની કુંવારી દીકરીનું શ્રીફળ આપ્યું. હાહાકાર થઈ ગયો! “અરે! આ પાપી હત્યારાને બીજી દીકરી ન અપાય?” તેવું લોકો ગણગણવા

લાગ્યા. ત્યારે રુઘા જોશીએ કહ્યું: “માણસ ખોટો નથી, ક્રોધ ખોટો છે. મારાથી પણ આવું થઈ શકે છે. હવે આને કોઈ કન્યા નહીં આપે, તેથી તેનો વંશ નિર્વંશ થઈ જશે. તેનો વંશ રાખવા મેં મોટું મન રાખીને બીજી કન્યા આપી છે.”

આવા હતા રુઘા જોશી.

રુઘા જોશીએ ભુજમાં પોતાનાં વિશાળ ભવનો બંધાવ્યાં, એટલું જ નહીં, આશાપુરા માતાજી તથા મોહનરાયજીનું મંદિર પણ બંધાવ્યું.

રુઘા જોશીએ ભુજમાં એક મહિના સુધી પોતાની જ્ઞાતિનું બ્રહ્મભોજન કરાવીને સૌને તૃપ્ત કરેલા. રુઘા જોશીને કચ્છમાં સીરવા તથા બાયડ ગામ જાગીરમાં મળેલાં. બાયડમાં રુઘાસર તળાવ આજે પણ જોવા મળે છે.

9-1-13

*

25. કામઈ-માતા

ઘટના મોટી હોય તો તેમાંથી મોટો ઇતિહાસ રચાય. પણ નાની ઘટનામાંથી મોટો ઇતિહાસ રચાઈ જાય તેવું પણ બનતું હોય છે. મોટી ઘટનાઓને વાર્તાલાપથી નાની બનાવી શકાતી હોય છે. વાર્તાલાપને વિષ્ટિ કહેવાય. રાજા પાસે કુશળ વિષ્ટિકાર હોવો જોઈએ. તુંડમિજાજી રાજા ચાલે, પણ તુંડમિજાજી વિષ્ટિકાર ન ચાલે.

રાજપૂતો નાની ઘટનાને મોટું રૂપ આપી બેસે છે, તેથી નાની ચિનગારીમાંથી મોટો ભડકો થતાં વાર લાગતી નથી. ધીરગંભીર માણસો મોટા ભડકાને પણ નાની ચિનગારીમાં રૂપાંતરિત કરી શકતા હોય છે.

ગારંભડા અને પીપળિયા ગામના ચારણોને અંદરોઅંદર ભારે અણબનાવ ચાલ્યા કરે. ચાચકવૃત્તિથી જીવનારી જ્ઞાતિઓ પરસ્પર બહુ વિખવાદી હોય. તેઓ સંપથી - એકતાથી ભાગ્યે જ રહી શકે. ચારણો આખી દુનિયાનાં વખાણ કરે, પણ પોતાનાં અંદરોઅંદર વખાણ ન કરી શકે, એકબીજાની નિંદા જ કરે. જો પરસ્પર એકબીજાનાં વખાણ કરતા થાય તો સંત થઈ જાય. ચારણ જો સંત બને તો સોનામાં સુગંધ ભળે, તો સરસ્વતી અમર થઈ જાય.

ગારંભડા ગામનો એક તુમેર ચારણ. પીપળિયા ગામના પાદરે જામશ્રીના દર્શને આવ્યો. જામે તેનો યથોચિત સત્કાર કર્યો. પછી તો ચારણ ખીલ્યો. કવિઓ, કલાકારો, સંગીતકારો, વગેરે ખીલે તો જ બરાબર વરસી શકે. તેમને ખીલવવા હોય તો તેમનો સારો સત્કાર કરવો. આવકાર અને સત્કાર બરાબર મળે તો મૂરઝાયેલા લોકો પણ ખીલી ઊઠતા હોય છે અને જો ધાર્યા પ્રમાણે આવકાર કે સત્કાર ન મળે તો ગમે તેવા ખીલેલા પણ મૂરઝાઈ જતા હોય છે. જેને આવકાર-સત્કાર અને વિદાય આવડે તેને જ ડાયરો જમાવતાં આવડે. જો ન આવડે તો ડાયરો બગડી જતાં વાર ન લાગે.

પણ ખીલેલો માણસ કેટલીક વાર ભાન પણ ભૂલે. ખીલવું એટલે ઊભરાવું - છલકાવું. માણસ જ્યારે પૂરેપૂરો ખીલે ત્યારે અંદરનું દબાવેલું પણ બહાર ઊભરાઈ આવે. તેને ભાન ન રહે. નશામાં કે સ્ત્રી-પ્રસંગમાં ખીલેલો માણસ દબાયેલી વાત પણ બકી દેતો હોય છે. ચારણની અંદર પીપળિયા ગામના ચારણો પ્રત્યે ભારે દ્વેષ જામેલો હતો. ચારણે તે ઓકવા મંડ્યો. તેને થયું કે બદલો લેવાનો આ સારો મોકો છે. દુર્બળો અને કાયરો સીધો બદલો ન લઈ શકે ત્યારે કોઈ ભોળા બળવાનને હાથો બનાવતા હોય છે. બળની સાથે ભોળપણ મળવું એટલે ક્યારે અનર્થ થઈ જાય તે કહેવાય નહીં.

ચારણે રાઓશ્રીને કહ્યું કે પીપળિયામાં ચારણ આઈ કામઈની પાસે બે વછેરીઓ એવી ભલી અને જાતવાન છે કે તે તો રાઓશ્રી પાસે જ શોભે. ચારણના મોઢે બહુ વખાણ સાંભળીને અશ્વોના શોખીન જામશ્રીને ઘોડીઓ જોવાની ઉત્કંઠા થઈ આવી.

જામે અમલદારોને હુકમ કર્યો કે જાઓ, કામઈ-માતાના ઘરેથી ઘોડીઓ જોવા માટે લઈ આવો. અમલદારો આઈને ત્યાં પહોંચ્યા. ઘરના બધા માણસો ખેતરે ગયા હતા, માત્ર એકલાં આઈ જ તાવ આવ્યો હોવાથી ખાટલો ઢાળીને સૂતાં હતાં. જામની માગણી તેમને ગમી નહીં, પણ રાજાનું માન રાખવા કચવાતે મને તરત જ પાછી આપી જવાની શરતે આઈએ ઘોડીઓ આપી.

ઘોડીઓ જોતાં જ જામનું મન બદલાઈ ગયું. આવી ઘોડીઓ ચારણને ન શોભે, જામને જ શોભે તેવું માનીને ઘોડીઓ બાંધી દીધી. ત્યારના કેટલાક રાજાઓ મનગમતી વસ્તુઓ પડાવી લેવાનો પોતાનો અધિકાર સમજતા.

સાંજે જ્યારે ચારણો ખેતરેથી પાછા ફર્યા ત્યારે ઘોડીઓ ન દેખતાં આઈ કામઈ સાથે બોલાચાલી થઈ. કામઈના પતિથી સહન ન થયું એટલે ફટાફટ ત્રણ ફટકા નોંઝાણાના કામઈને ફટકારી દીધા, ઉપરથી મહેણું માર્યું કે “જા, કાં તો ઘોડીઓ લઈ આવ નહીં તો જામનો ચૂડો પહેર!” ચારણો મહેણાં- પટ્ટુ હોય! બાઈને ઝાળઝાળ મહેણું લાગી આવ્યું. તેઓ બધાં કામ પડતાં મૂકીને કાળી ધાબળી ઓઢીને જામના ઉતારે પહોંચ્યાં. ત્યાં બાંધેલી બંને ઘોડીઓ જોઈ. આઈને જોતાં જ ઘોડીઓ હણહણવા લાગી. પશુઓ પણ લાગણીશીલ હોય છે, માલિકને ભૂલતાં નથી. આઈ ઘોડીઓના ગળે વળગી પડ્યાં. “મારી ઘોડીઓ પાછી આપો!” એવી પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં.

જામને શું સૂઝયું તે આઈને ‘ભાભી’ કહીને બોલાવ્યાં. આઈને ‘ભાભી’ ન કહેવાય. આવા સમયે ‘ભાભી’ સંબોધન જામના વિકારનું પ્રતીક બની ગયું. જેવી ઘોડીઓ સુંદર હતી તેવાં જ આઈ પણ સુંદર હતાં. જામ ભાન ભૂલ્યો. તેને થયું કે ઘોડીઓની સાથે આઈને પણ રોકી

લીધાં હોય તો સારું.

નાદાન સ્ત્રી પણ પુરુષનું મન પારખી જતી હોય છે, તો પછી આઈની તો વાત જ શી કરવી? આઈ જામની દાનતને પારખી ગયાં. ચારણો ભલે યાચકો હોય, પણ આબરૂ વેચનારા નથી હોતા. તેઓ આબરૂ માટે જીવતા હોય છે અને આબરૂ માટે મરતા હોય છે. તેથી તો લોકોને તેમનામાં પવિત્રતાનાં દર્શન થતાં રહે છે.

આઈ રણચંડી થઈ ગયાં. તેમનું શરીર ધૂજવા લાગ્યું. તેમણે ફટાફટ પોતાનાં બંને સ્તન કાપીને જામ ઉપર ફેંક્યાં. હવે જામને ભાન થયું, પણ ઘણો અનર્થ થઈ ગયા પછી ભાન થયું. જામ ભોંઠો પડ્યો. પેલો આગ લગાડનાર ચારણ ભાગી છૂટ્યો. કામઈ-માતાએ પ્રાણ છોડ્યા. જામ રાવળે પશ્ચાત્તાપમાં કામઈ-માતાનું દેવળ બંધાવ્યું. પીપળિયા ગામની પાદરે આજે પણ કામઈ-માતાનું દેરું શાન પોકારતું ઊભું છે. પેલા ચારણને કોઢ ફૂટી નીકળ્યો. નાની બાબત પણ કેટલીક વાર કેવી મોટી ભયાનક ઘટના બની જતી હોય છે! કથાનો આ જ સાર કહેવાય.

26. પધુ ગુલમદાર

ભારત ઉપર યુદ્ધો બહારથી આવ્યાં. ભારત યુદ્ધોને બહાર લઈ ગયું હોય તેવું ઓછું જ બન્યું છે. જે લોકો યુદ્ધો લાવે છે તેઓ મહત્ત્વાકાંક્ષી હોય છે. તેઓ જીતવાની પૂરી તૈયારી કરીને આવતા હોય છે. જેણે યુદ્ધ કરવું હોય અને જીતવું હોય તેણે સેના અને શસ્ત્રોનો સતત વિકાસ કરતા જ રહેવું પડે. જે લોકો યુદ્ધો નથી કરતા, પ્રદેશો જીતવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા નથી રાખતા તે લોકો સેના અને શસ્ત્રોના વિકાસની ઉપેક્ષા કરતા રહે છે. ભારત પ્રાચીન- કાળથી જ શસ્ત્રોની ઉપેક્ષા કરનારો દેશ બન્યો છે. તે કારણે તે વારંવાર આક્રમણનો ભોગ બનતો રહ્યો છે. કદાચ ભારતને ચિંતન જ એવું મળ્યું છે, જે લોકોને યુદ્ધવિમુખ બનાવે છે.

ચીલાચાલુ તલવાર-ભાલા, તીર-કામઠાંવાળી લડાઈ ભારતમાં લડાતી રહી. રામાયણ-મહાભારત-કાળનાં 'મિથ'યુદ્ધોથી પ્રજા આજે પણ કુંલાતી રહે છે, પણ વાસ્તવિકતા સ્વીકારી શકતી નથી.

પાણીપતના યુદ્ધમાં અફઘાનો સર્વપ્રથમ તોપો લઈ આવ્યા અને ઘણા નાના લશ્કરથી મોટી સેના ઉપર વિજય મેળવ્યો. પછી તો ગોરાઓ આવ્યા. તેમના પ્રત્યેક જહાજમાં તોપો તો ગોઠવેલી હોય જ. તોપો દ્વારા વાસ્કો દ ગામાએ કેરળના જામોરિન રાજાને હંફાવ્યો અને સમુદ્રતટ કબજે કર્યો. પાછળથી આપણે પણ તોપો ખરીદતા થયા. મોટા ભાગે આવાં શસ્ત્રો ગોરાઓ પાસેથી ખરીદવામાં આવતાં, જે પ્રક્રિયા આજે પણ ચાલુ છે.

ત્યારે કચ્છમાં ફત્તેમોહમ્મદ સિંધીનો ડંકો વાગે. સામાન્ય માણસમાંથી ફત્તેમોહમ્મદ કચ્છનો દીવાન અને સર્વેસર્વા થઈ ગયો હતો. મુસ્લિમો જન્મજાત આક્રમક હોય છે. તેમનું ચિંતન જ આક્રમક હોય છે. તેમને ત્યાં અહિંસા શબ્દ જ નથી, તેથી મુસ્લિમ શાસકો સતત યુદ્ધરત રહેતા હોય છે. યુદ્ધ (જેહાદ) કરવું એ તેમના માટે જીવનની એક મુખ્ય ધર્મ-આજ્ઞા બની જતી હોય છે. જમાદાર ફત્તેમોહમ્મદે ઘણાં યુદ્ધો કરેલાં તેથી તેની સેના અને શસ્ત્રો હંમેશાં બીજા કરતાં ચઢિયાતાં રહેતાં. તમારી પાસે કેવાં શસ્ત્રો છે તેનું મહત્ત્વ તમારા શત્રુની તુલનામાં કેવાં અને કેટલાં છે તેના આધારે નીકળી શકે.

જમાદારની સેનામાં ઘણી તોપો રહેતી, ઘણા તોપચીઓ પણ રહેતા. તોપચીઓ મોટા ભાગે મુસ્લિમો જ રહેતા. રાજપૂત યોદ્ધાઓ તલવાર-તીર-ભાલાની લડાઈ કરતા, જ્યારે મુસ્લિમો બંદૂક અને તોપના ગોળા ચલાવતા.

બંદૂકો અને તોપોની સફળતા તેમના નિશાનબાજોની કુશળતા ઉપર આધારિત રહે છે. જેમ તલવારની પટાબાજી હોય તેમ તોપોની પણ નિશાનબાજી હોય. જો નિશાનો ખોટાં પડે તો સવારથી સાંજ સુધી સેંકડો ગોળા છોડવા છતાં પણ પરિણામ ન આવે, એટલે તોપોની લડાઈમાં નિશાનબાજી બહુ જ મહત્ત્વની વસ્તુ કહેવાય.

જમાદારના તોપખાનામાં એક સારસ્વત બ્રાહ્મણ તોપચી તરીકે નોકરી કરે. બ્રાહ્મણ હોવા છતાં પણ ગોરપદ્મ પડતું મૂકીને તે તોપચી થયો હતો, એટલું જ નહીં, તે લાજવાબ તોપચી બન્યો હતો. બ્રાહ્મણો સહજ બુદ્ધિશાળી પ્રજા છે. જો તેઓ બુદ્ધિને કામે લગાડે તો જલદી ઘણી સિદ્ધિઓ મેળવી શકે છે.

બ્રાહ્મણનું નામ 'પધુ'. કદાચ પ્રદ્યુમ્નનું ટૂંકું નામ પધુ થયું હશે. તે તોપ ચલાવતો તેથી લોકો તેને ગુલમદાર કહેતા.

પધુનો ગોળો કદી ખાલી ન જાય. ગમે તેવું લક્ષ્ય હોય તોપણ વીંધી નાખે. પધુ હોય ત્યાં હાર હોય જ નહીં, વિજય જ હોય. સામા પક્ષને જરાક ખબર પડે કે સામા પક્ષે પધુ છે, પોતે મનોમન હારી જાય. આવી તેની ધાક હતી. બ્રાહ્મણો માત્ર સીધાભોજી જ ન હતા, તેઓ યોદ્ધાઓ પણ હતા તેની પ્રતીતિ વારંવાર થતી રહે છે. ઝારાડુંગર ઉપર જે ભીષણ યુદ્ધ થયું હતું તેમાં સેંકડો બ્રાહ્મણો પણ લડ્યા હતા. ગુંદીયાવીના જોશી મૂળજીનો પાળિયો હજી પણ તેમની વીરતાની શાખ પૂરતો ઊભો છે.

પધુની સફળતાને અંગ્રેજો પણ માન આપતા. તેની તુલના વિલિયમ ટેલ સાથે કરતા. ટેલ અંગ્રેજી સેનાનો મહાન તોપચી હતો, પધુ કચ્છી સેનાનો મહાન તોપચી હતો, પણ પધુની કદર કરે તેવા અંગ્રેજ સેનાપતિઓ ન હતા.

લગભગ પ્રત્યેક પ્રતિભા કોઈ ને કોઈ અપલક્ષણથી ગ્રસ્ત હોય છે, તેમ પધુને ગાંજો પીવાની ટેવ હતી. ગાંજો લીધા વિના પધુ મડદું થઈ જાય, તેથી તેને ગાંજો તો જોઈએ જ. તે વખતના રાજપૂત-યોદ્ધાઓ અફીણના બંધાણી રહેતા. અફીણ વિના તેઓ યુદ્ધ કરી શકતા નહિ.

પધુ ગાંજા વિના તોપ ન ચલાવી શકે.

એક વાર તે ઓખા ગયો. ઓખા ગાયકવાડી રાજ્ય. ત્યાં ગાયકવાડી સેના તોપનો અભ્યાસ કરે, પણ તોપનો ગોળો ઢૂંઠા ઉપર વાગે નહીં. પધુ આ બધું જોઈ રહ્યો હતો. અંગ્રેજ સેનાપતિ તોપચીઓની નિષ્ફળતાથી લાલઘૂમ થઈ ગયો હતો. તેવામાં પધુએ પોતાને ચાન્સ આપવા વિનંતી કરી અને પ્રથમ વારમાં જ ઢૂંઠું ઉડાવી દીધું. અંગ્રેજ અમલદાર પધુને ઓળખી ગયો: અરે! આ તો પધુ છે - ફતિપાનો તોપચી! અંગ્રેજ ભેટી પડ્યો. અંગ્રેજે તેની કદર કરી અને ફત્તેમોહમ્મદને પણ કદર કરવા જણાવ્યું. આવો હતો કચ્છી બ્રાહ્મણ પધુ.

9-1-13

*

27. પૂંજો શેઠ

કચ્છ-કાઠિયાવાડનાં રાજકીય ક્ષેત્રોમાં માત્ર રાજપૂત રાજા-મહારાજાઓનો જ ઇતિહાસ નથી રચાયો, પણ તેમના દીવાનો, કામદારો, વગેરેનો પણ સમાનાન્તર ઇતિહાસ રચાતો રહ્યો છે. ઘણી વાર તો એવું બનતું રહ્યું છે કે રજવાડાનો રાજા ભલે ગમે તે હોય, પણ ખરી રાજ્યસત્તા તો દીવાન કે કામદાર જ ભોગવતો હોય. રાજ્યની ચઢતી-પડતીમાં આવા દીવાનો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતા રહ્યા છે. દીવાનપદું મોટા ભાગે નાગર બ્રાહ્મણો, વાણિયાઓ અથવા ઠક્કરો ભોગવતા રહ્યા છે. નાગર બ્રાહ્મણો મોટા ભાગે વ્યાપારી કોમ નથી. તે શિક્ષિત, સંસ્કારી અને નીતિમત્તાવાળી કોમ ગણાય છે, પણ વાણિયા અને ઠક્કરો મુખ્યતઃ વ્યાપારી કોમ ગણાય છે. બંનેના વ્યક્તિત્વમાં કેટલીક ભિન્નતા રહેલી છે. રાજગાદી મોટા ભાગે આનુવંશિક ચાલતી રહે છે, પણ દીવાનપદું લગભગ આનુવંશિક નથી હોતું, તેથી દીવાનપદું બદલાતું રહે છે.

ભુજમાં ત્યારે દીવાનપદે જીવણ શેઠ હતો. જ્યારે કચ્છના મહારાજશ્રી લખપતજી દેવ થયા ત્યારે દીવાન જીવણ શેઠે પોતાની કુનેહથી અનૌરસ પુત્ર ગોડજીને મુંદ્રાથી તાબડતોબ બોલાવીને ગાદીએ બેસાડી દીધા હતા. દીવાનો અને ભાયાતો વારસદારો નક્કી કરવામાં બહુ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતા હોય છે. કેટલીક વાર તેઓ સાચાને ખોટું અને ખોટાને સાચું પણ કરી મૂકતા હોય છે. એટલે રાજાના આશ્રિતો અને કુંવરોએ દીવાનો અને ભાયાતો વગેરેને રાજી રાખવા હંમેશાં પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. જો આ બધા વિરોધી થઈ જાય કે વીરે તો ઘણો અનર્થ કરી શકે છે. રાજા ભલે સર્વસત્તાધીશ હોય, પણ તેની સત્તાના તાણા-વાણા દીવાનો અને ભાયાતોમાં વણાયેલા રહેતા હોય છે. આ બધાની સતત ઉપેક્ષા કરી શકાય નહીં.

જીવણ શેઠ જ્યારે દીવાનપદે હતો ત્યારે ભુજની એક કરિયાણાની નાની હાટડી ચલાવનાર દેવકરણ શેઠનો દીકરો પૂંજો હતો. તે રોજ જીવણ શેઠની પગચંપી કરવા આવતો. “સેવા કરે તે મેવા ખાય” એ કહેવત પ્રમાણે જે લોકો મોટા લોકોની મન મૂકીને સેવા કરતા હોય છે તેઓ કોઈ વાર મેવાના હક્કદાર પણ થઈ જતા હોય છે. જે લોકો નાના છે પણ કદી કોઈ મોટાની સેવા કરતા જ નથી તેઓ યોગ્ય હોય તોપણ આગળ વધવામાં તેમને મુશ્કેલી નડતી હોય છે. આગળ વધવું હોય તેણે મોટાની સાચી સેવા કરવી જ જોઈએ.

એક વાર પૂંજો જીવણ દીવાનના પગ દબાવતો હતો ત્યારે જીવણ શેઠે હળવાશથી પૂછ્યું: “અત્યા પૂંજિયા, માન કે તું કાલે દીવાન થાય તો પહેલું કાર્ય શું કરે?”

ગંભીર માણસોનાં જીવનમાં પણ હળવાશની પળો આવતી હોય છે. આવી પળોમાં તેઓ હળવી વાતો કરીને મનોરંજન કરતા હોય છે. હળવી પળો વિના હળવાશ ન મળે અને તેના વિના ભારથી હલકા ન થવાય.

પગ દબાવતાં-દબાવતાં પૂંજાએ તરત જ જવાબ આપ્યો: “તો-તો પહેલું કામ તમારી સંપત્તિ લૂંટી લેવાનું જ કરું.” પૂંજાએ હળવાશથી જવાબ આપ્યો. મહત્ત્વાકાંક્ષી નોકર-ચાકરો માલિકની અઢળક સંપત્તિને સહન કરી શકતા નથી. તેઓ મનમાં ને મનમાં ઈર્ષ્યા કરતા રહે છે. મોકો મળતાં જ તેઓ ખોટો ભાગ ભજવતાં વાર નથી કરતા, એટલે ડાહ્યા માણસે કદી પણ બહુ બુદ્ધિશાળી મહત્ત્વાકાંક્ષી માણસને અંગત નોકર ન રાખવો. કહેવત છે કે:

ચાકર, ચાર અને નાર, એ ત્રણે કાચાં ભલાં,

પાન, પટેલ અને પ્રધાન, એ ત્રણે પાકાં ભલાં.

પછી તો સમય વીતવા લાગ્યો. આગળ જતાં પૂંજો પૂંજો શેઠ થયો અને દીવાનપદા માટે જીવણ શેઠનો હરીફ પણ થયો. દીવાનપદાની હરીફાઈમાં પૂંજો શેઠ સફળ ન થાય તે માટે જીવણ શેઠે તેને ભુજમાં - કચ્છમાં પેસવા જ ન દીધો. પૂંજો શેઠ કચ્છ બહાર રહીને જીવણ શેઠ પાસેથી દીવાનપદું કેવી રીતે પડાવી લેવું તેની ખટપટો કરવા લાગ્યો. સત્તા કદી ખટપટો વિનાની હોય જ નહીં. આ નિયમ માત્ર રાજસત્તા માટે જ નહીં, પણ ધર્મસત્તા કે સમાજસત્તા - કોઈ પણ સત્તા હોય ત્યાં ખટપટો રહેવાની જ. જ્યારે બધા ઉપાયો વ્યર્થ ગયા ત્યારે પૂંજા શેઠે છેવટનો નીચ ઉપાય અજમાવવા પ્રયત્ન કર્યો. તે સિંધ ગયો. ત્યારે સિંધમાં ગુલામશાહ કલ્હોરાનું રાજ્ય ચાલતું હતું. ગિધુમલ્લ લોહાર તેનો દીવાન હતો. બંનેને ચઢાવીને - ઉશ્કેરીને કચ્છ ઉપર ચઢાઈ કરવા તેણે તૈયાર કર્યા.

સિત્તેર હજારની મોટી સેના લઈને ગુલામશાહ કલ્હોરા કચ્છ જીતવા નીકળી પડ્યો. આ બાજુ મહારાવ ગોડજીએ પણ પૂરા કચ્છમાંથી રાજપૂતોને ભેગા કર્યા. કચ્છી સેનાની સરદારી વીંઝાણના વીર ઠાકોર લખાજી અને દીવાન જીવણજીના હાથમાં હતી. કચ્છી સેનાએ પણ પૂરેપૂરી તૈયારી કરી લીધી હતી. તેમણે પહેલેથી જ સિંધી સેના માટેના પાણીના બધા કૂવા પૂરી નાખ્યા હતા, જેથી સેના આખી રાત તરસી રહી. કુશળ સેનાપતિ સર્વપ્રથમ પુરવઠાના સ્ત્રોતનું રક્ષણ કરતો હોય છે. પુરવઠામાં સૌથી વધુ મહત્ત્વ જળનું હોય છે. જો જળ બંધ થઈ જાય તો સેના લાંબો સમય લડી શકે નહીં. કચ્છી સેનાપતિએ સિંધી સેનાનો જળપુરવઠો બંધ કરી દીધો. આ પ્રથમ કુશળતા કહેવાય. આવા થાકેલા-તરસ્યા લશ્કર ઉપર તાબડતોબ હુમલો કરી દીધો હોત તો વિજય નિશ્ચિત હતો. પણ જીવણ શેઠ વેપારી હતો, સેનાપતિ ન હતો. તેણે પોતાની સેનાને ધીરજ રાખવા કહ્યું.

સિંધી સૈન્યે આખી રાત ઝારાની તળેટીમાં થાક ઉતાર્યો. હવે પૂંજા શેઠે ચાલાકી કરી જીવણ શેઠ સાથે સંધિવાતો કરવામાં સમય વિતાવ્યો. બીજી તરફ સિંધી સેના ચૂપચાપ બીજી તરફથી ઝારાના ડુંગર ઉપર ચઢવા લાગી. વહેલા પ્રભાતે સિંધીઓ ડુંગર ઉપર ચઢી આવ્યા અને ગફલતમાં રહેલા કચ્છી સૈન્ય ઉપર તૂટી પડ્યા. ભયંકર યુદ્ધ થયું. બંને પક્ષના હજારો યોદ્ધાઓ ખપી ગયા. વીંઝાણનો રણવીર લખાજી મહાપરાક્રમ બતાવીને વીરગતિને પ્રાપ્ત થયો. આ મહાવિનાશક યુદ્ધમાં દીવાન જીવણજી, હજારો જાડેજાઓ, મિયાણાઓ, વગેરે શહીદ થઈ ગયા. કચ્છનો ઇતિહાસ ઝારાના યુદ્ધથી પૂરેપૂરો રંગાયેલો છે. પાણીપતના યુદ્ધ જેવી સ્થિતિ થઈ ગઈ. હજારો સ્ત્રીઓ વિધવા થઈ અને હજારો બાળકો અનાથ થઈ ગયાં. માત્ર ને માત્ર પૂંજા શેઠની ખટપટથી આ બધું થયું.

કચ્છી સેના હારી ગઈ, ગુલામશાહ જીતી ગયો. હવે તે ભુજ તરફ વળ્યો. તેની ઇચ્છા રાજકન્યાને પરણીને પછી સિંધ જવાની હતી. રાજમાતાને ચિંતા થઈ. તેણે પોતાનો ધોળો વાળ દાબડીમાં ભેટ મોકલીને ગુલામશાહને સંદેશો મોકલ્યો કે હવે આ ધોળાની લાજ રાખ. ગુલામશાહ પાછો વળી ગયો, પણ તે પૂંજા શેઠને કચ્છનો દીવાન બનાવતો ગયો.

હવે પૂંજા શેઠનું જોર વધી ગયું. તેણે આજુબાજુના પ્રદેશો લૂંટવા મંડ્યો અને તે રાજકન્યાને ગુલામશાહ સાથે પરણાવવા રાજમાતા ઉપર દબાણ-કનડગત કરતો રહ્યો. અંતે રાઓશ્રીએ તેને કેદ કરીને ઝેર આપીને મારી નાખ્યો. આ રીતે અપકીર્તિ સાથે પૂંજા શેઠનો અંત થયો. જ્યારે ગુલામશાહને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેણે ફરી પાછી કચ્છ ઉપર ચઢાઈ કરી. ફરી પાછા અનેક રાજપૂતોએ પોતાનાં બલિદાન આપ્યાં. રુદ્રમાતા પાસે ભયંકર યુદ્ધ થયું. રાજકન્યાની જગ્યાએ ખાખરના જાડેજાની કન્યાને પરણાવીને ગુલામશાહને જેમતેમ પાછો કાઢ્યો.

સિંધ જઈને તેણે સિંધુનદીનો મીઠો ફાંટો જે કચ્છમાં આવતો હતો તે બંધ કરાવી દીધો, જેથી કચ્છ સુકાઈ ગયું. પહેલાં સિંધુનદીની એક શાખા કચ્છમાં પણ આવતી હતી તેની ખબર ઘણાને નહીં હોય! પૂંજા શેઠના મરણ પછી તેનો પુત્ર દેવજી દીવાન થયો. પણ તેનું પણ મોત કરી દેવામાં આવ્યું. આમ ભારે અંધાધૂંધી ફેલાઈ ગઈ.

*

કચ્છનું રાજકારણ રાઓશ્રી અને દીવાનોની વચ્ચે હાલકડોલક થઈ રહ્યું હતું. ત્યારે પ્રબળ સત્તા મેળવનાર પૂંજા શેઠના જીવનમાં એક ઘોર કલંકિત ઘટના બની ગઈ. કેટલાક લોકો બહુ ઊંચે ચઢીને પણ કલંકિત જીવન જીવતા હોય છે, તો કેટલાક ઉપરાઉપરી યશસ્વી જીવન મેળવતા રહે છે.

બન્યું એવું કે કચ્છી-સિંધી ઠક્કરોના ગોર સારસ્વત બ્રાહ્મણો હતા. આ બ્રાહ્મણોની લગ્ન-મરણ-પ્રસંગની ક્રિયા કરાવવામાં ભારે જોડુકમી ચાલતી. યજમાનોનાં મોઢાં બાંધીને તે દક્ષિણ-લાગો વસૂલતા, તેથી તેમનો ભારે ત્રાસ હતો. વિશ્વના ઘણા ધર્મોના ધર્મીયાર્યો કોઈ ને કોઈ રીતે ધાર્મિક વિધિ કરવા-કરાવવામાં શોષણ કરતા રહ્યા છે. શ્રદ્ધાળુ લોકો નડતર-ભય, વગેરેના કારણે આવું શોષણ સહન કરી લેતા હોય છે.

પૂંજા શેઠે સારસ્વત બ્રાહ્મણોની જોડુકમી સામે વાંધો ઉઠાવ્યો. તેણે ભુજમાં સારસ્વત ગોરોની સભા કરી અને ઠરાવ કરાવ્યો કે હવે પછી ગોરલોકો દક્ષિણ કે લાગામાં યજમાનોને પજવશે નહીં. આ ઠરાવમાં સારસ્વતોની રોજીનો પ્રશ્ન હતો. રોજી કપાઈ જતી હતી તેથી બધા ગોરોએ આઠ દિવસનો સમય માગ્યો. આઠમે દિવસે ફરી પાછી સભા મળી. આ વખતે ગોરોએ ત્રાગું કરવાનું નક્કી કર્યું હતું.

કચ્છ-કાઠિયાવાડના ચારણ, બારોટ, ગઢવી, બ્રાહ્મણ, વગેરે કોમ યાયક-વૃત્તિ ઉપર જીવન જીવનારી પ્રજા ગણાતી. આ યાયનાને તેઓ પોતાનો હક્ક સમજતા. યજમાનોએ તે આપવો જ જોઈએ, ન આપે તો ત્રાગું કરે. ત્રાગું એટલે આત્મવિલોપન કરી નાખવું. પોતે જ પોતાનો નાશ કરી નાખે. આ બધી કોમ પવિત્ર કોમ ગણાતી અને તે જ્યારે કોઈના આંગણે પોતાનું આત્મવિલોપન કરે ત્યારે હાહાકાર થઈ જાય, મહાપાપ લાગે, તેથી લોકો ડરતા - ફફડી ઊઠતા.

તે દિવસે ગોરોની સભામાં ત્રાગું કરવાનું નક્કી કરીને ગોરો આવ્યા હતા. દીવાલમાં એક લાંબો ભાલો ખોસવામાં આવ્યો હતો. સભામાંથી એક વીસ વર્ષનો બ્રાહ્મણ યુવાન ઊડ્યો અને દોડીને પેલા ભાલામાં પરોવાઈ ગયો. લોહીનો ફુવારો ઊડ્યો. ત્યાં તો બીજો જુવાન ઊડ્યો. તે પણ પરોવાઈ ગયો. આમ એક પછી એક બ્રાહ્મણના સાત જુવાનો પોતાની મેળે ભાલામાં પરોવાઈ ગયા. ચારે તરફ લોહીલોહી થઈ ગયું. આટલું થયા પછી પણ પૂંજો શેઠ બદલાયો નહીં. તેણે પોતાનું ધારેલું પાર પાડ્યું. આ બ્રહ્મહત્યાઓના કારણે પૂંજા શેઠની ભારે બદબોઈ થવા લાગી. ઊંચા પદ ઉપર બેસનારા જ્યારે ખોટા નિર્ણયો કરીને પ્રજાની આંતરડી કકળાવતા હોય છે ત્યારે તેમની કારકિર્દી મેલી થઈ જતી હોય છે.

*

પૂંજા શેઠને બીજું કલંક ગીધા જોશીએ લગાડ્યું. ગિરધર જોશી અંજારનો સાવજ ગણાતો, તેની હાક વાગે, પણ ગીધા જોશી સાથે પૂંજા શેઠને કાંઈ વાંકું પડ્યું. બંને દુશ્મન થઈ ગયા. સત્તા મિત્રો વધારવામાં પણ નિમિત્ત બને અને દુશ્મનો વધારવામાં પણ નિમિત્ત બને. સત્તાનો મદ દુશ્મનો વધારતો હોય છે.

પૂંજો શેઠ ગીધા જોશીની પાછળ પડી ગયો. ગીધાના દીકરાની જાન અંજારથી અબડાસા જવાની હતી, તેને રસ્તામાં જ લૂંટાવી લેવા માટે પૂંજા શેઠે ચાલીસ મિયાણાઓને તૈયાર કર્યા. નનામા ડુંગરની તળેટીમાં જેવી જાન પ્રવેશે કે તરત જ મિયાણા તૂટી પડે અને જાનને લૂંટી લે તેવો કારસો પૂંજા શેઠે રચ્યો હતો. ગીધા ગોરના દીકરાની જાનમાં 500 બ્રાહ્મણ જાનૈયા થઈને જઈ રહ્યા હતા. યોજના પ્રમાણે નનામા ડુંગરની તળેટીમાં મિયાણા ત્રાટક્યા, પણ બ્રાહ્મણો ભાગ્યા નહીં, સામા થયા. ભારે ધિંગાણું જામ્યું. બંને પક્ષના ઘણા લોકો મરાયા, પણ મિયાણા ફાવ્યા નહીં. આ ધિંગાણામાં ગીધા જોશીનો જુવાન ભત્રીજો માર્યો ગયો. ગીધો જોશી પણ ભયંકર રીતે ઘાયલ થયો. તેણે ત્રાગું કરવાનું નક્કી કર્યું. નવપરિણીત પુત્ર-પુત્રવધૂને ગાડામાં બેસાડીને તે અંજાર જવાની જગ્યાએ ભુજ પહોંચ્યો. ગાડામાં કપાસિયા ભર્યા. તેમાં તેલ રેડ્યું. તેના ઉપર વરકન્યાને બેસાડીને પોતે પણ બેઠો. ગાડાને આગ ચાંપી દીધી. સળગતું ગાડું ભુજમાં દાખલ થયું. ‘હરહર મહાદેવ!’ના જયકાર સાથે ભરબજારમાં વરવધૂ અને ગીધો સળગી ગયાં. પૂંજા શેઠના દરવાજે ત્રણેનાં કરુણ મોત થઈ ગયાં.

ચારે તરફ પૂંજા શેઠ માટે ફિટકાર થવા લાગ્યો. આમ, ઊંચા સ્થાને પહોંચીને પણ પૂંજો શેઠ અનેક કલંકોથી ખરડાઈ અંતે વિષપ્રયોગથી મરણ પામ્યો.

*

28. રાયધણની રાડારાડ

જીવન ઉપર સૌથી મોટો પ્રભાવ સંગનો પડતો હોય છે. માણસ સંગ વિના રહી શકતો નથી, એકાકી માણસ અનાથ જેવો થઈ જતો હોય છે, તેથી માણસમાત્ર પોતાને અનુકૂળ સંગ શોધતો રહે છે. તેને જે કાંઈ મળે છે તેને સ્વીકારવામાં તેની રુચિ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે. જો સુરુચિ હશે તો જ સારા માણસોનો સ્વીકાર થઈ શકશે. જો કુરુચિ હશે તો ખોટા માણસોનો સ્વીકાર થશે. સામે ચાલીને પણ કોઈ સારું માણસ મળશે તોપણ કુરુચિવાળો માણસ તેને સ્વીકારી શકશે નહીં.

સામાન્ય રીતે સુસંગ કરતાં કુસંગનો પ્રભાવ બહુ જલદી અને સ્થાયી પડતો હોય છે. સુધરવા કરતાં બગડવું બહુ સરળ હોય છે. સુધરવું એટલે પર્વતશિખર ચઢવું અને બગડવું એટલે તળેટીમાં ઊતરવું, જે સડસડાટ ઊતરી શકાય છે.

મારી દષ્ટિએ કુસંગનાં પાંચ ક્ષેત્રો વ્યક્તિને બગાડવામાં બહુ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતાં હોય છે: 1. અર્થક્ષેત્ર, 2. કામક્ષેત્ર, 3. સત્તાક્ષેત્ર 4. વ્યસનક્ષેત્ર અને 5. ધર્મક્ષેત્ર.

1. અર્થક્ષેત્ર:

માણસમાત્ર પૈસાનો ઇચ્છુક હોય છે. પૈસો ન ગમતો હોય તેવો ભાગ્યે જ કોઈ માણસ જોવા મળશે. પૈસાને નહીં અડનારા ધનત્યાગીઓ પણ પૈસા માટે આડકતરી રીતે ફાંફાં મારતા હોય છે. ઉપરથી ત્યાગ અને અંદરથી રાગ રાખવા કરતાં સીધેસીધો રાગ રાખવો સારો, જેથી જેવા હોય તેવા દેખાય, ઢોંગ ન કરવો પડે.

ધનનું આકર્ષણ કુદરતી છે, કારણ કે ધનથી ઘણી અપેક્ષાઓ પૂરી થાય છે, તેથી માણસમાત્ર ધન મેળવવા ખરી-ખોટી પ્રવૃત્તિ કરતો રહે છે. કેટલીક વાર ધન મેળવવા માણસો ધર્મ અને નીતિ વિરુદ્ધ જઈને પણ પ્રવૃત્તિ કરવા લાગતા હોય છે, જેને પાપ કહેવાય છે.

પાપથી રોકે તેને સત્સંગ કહેવાય અને પાપ તરફ ખેંચે તેને કુસંગ કહેવાય. પાપથી પૈસો કમાનારા લોકો બીજા માણસોને પણ પોતાના માર્ગમાં ખેંચી લેતા હોય છે. ચોરી-લૂંટ કરવી, કાપવાં, છળકપટથી વ્યાપાર કરવો, લાંચ-રુશવત, વગેરે અનેક પ્રકારથી હરામનો પૈસો કમાવો અને ખાવો તે અર્થકુસંગથી માણસના જીવનમાં આવતું હોય છે.

2. કામક્ષેત્ર:

જીવનમાં સુખ માટે આકર્ષનારું બીજું ક્ષેત્ર તે કામક્ષેત્ર છે. સ્ત્રી માટે પુરુષ અને પુરુષ માટે સ્ત્રી આ ક્ષેત્રનાં મુખ્ય આકર્ષણો છે. આ આકર્ષણને નિયંત્રિત કરવા લગ્નવ્યવસ્થા રચવામાં આવી છે, જેથી આકર્ષણનું કેન્દ્ર એક નિશ્ચિત વ્યક્તિ સુધી જ સીમિત થઈ જાય. આમ કરવાથી બંને વ્યક્તિઓ સુખી - સંતુષ્ટ રહેતી હોય છે. પણ જો વ્યક્તિ લગ્નસંસ્થા દ્વારા એક જ જગ્યાએ બંધાઈ ન જાય અને મુક્ત થઈ જાય તો મહાઅનર્થ થઈ જાય. કેટલીક વાર બગડેલા-લફંગા લોકો સારાં માણસોને પણ આ ઢાળ તરફ દોડાવતા થઈ જાય છે, જેથી સારાં માણસોનું જીવન પણ બરબાદ થઈ જતું હોય છે.

કામક્ષેત્રનો કુસંગ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે: 1. કામભૂખ્યા, 2. વધુ ને વધુ કામસુખ મેળવવાનો લાલચુ અને 3. અનિચ્છાએ પણ પરિસ્થિતિવશ ઘસડાનારા લોકો. આમાં ભૂખ્યા લોકો બહુ અપરાધી ન કહેવાય, પણ જે લોકો વધુમાં વધુ કામસુખ મેળવવા ઘણાં પાત્રોને ભાગીદાર બનાવતા રહે છે તેમને નિર્દોષ ન કહેવાય. કેટલાક લોકો પરિસ્થિતિવશ અનિચ્છાએ - લાચારીથી આ માર્ગે વળે છે. તેઓ ક્ષમાને પાત્ર ગણાવા જોઈએ.

એટલું યાદ રહે કે કામમુક્ત કોઈ જ નથી, કદાચ કોઈ હોય તો થોડા સમય માટે જ હોય, કાયમ કે સદા માટે કોઈ મુક્ત ન જ હોઈ શકે.

આ અત્યંત મહત્ત્વની વાતને ધ્યાનમાં રાખીને જ જીવનના આદર્શો અને મૂલ્યો નિર્ધારિત કર્યા હશે તો લોકો વધુ સુખી થશે. ખોટા આદર્શો અને જીવનનાં ખોટાં મૂલ્યો પ્રજાને દુઃખી કરતાં હોય છે. તેથી પ્રજા દંભી - પાખંડી બનતી હોય છે.

3. સત્તાક્ષેત્ર:

વ્યક્તિને આકર્ષનારું ત્રીજું ક્ષેત્ર સત્તાક્ષેત્ર છે. સત્તા માટે લલચાવનારા અને પછી મહાઅનર્થો કરાવનારા કુસંગી હોય છે. કામ અને પૈસાની

માફક સત્તા પણ કોઈ પાપ નથી, પણ તે હક્કની હોય તો; જો હરામની હોય તો સત્તા પાપ થઈ જાય. વગર હક્કની સત્તા મેળવવા રાજવંશોમાં ભયંકર ખૂનામરકી થતી રહી છે, ભયંકર યુદ્ધો થયાં છે અને થયા કરે છે. હા, હક્કની સત્તા મેળવવી તે ધર્મ જ કહેવાય.

4. વ્યસનક્ષેત્ર:

માત્ર માણસો વ્યસન કરતા હોય છે. પશુ-પક્ષીઓને કોઈ વ્યસન હોતું નથી. માણસોએ અનેક પ્રકારથી નશો ચઢે અને મસ્તી રહે તે માટે પ્રયત્નો કર્યા છે. વ્યસન વ્યક્તિને પકડતું હોય છે. વ્યસનથી પકડાયેલો માણસ પછી છૂટવા માગે તોપણ છૂટી શકતો નથી. કેટલાંક વ્યસનો તો વ્યક્તિને બરબાદ કરી નાખતાં હોય છે - ખાસ કરીને ડ્રગ, વગેરે. આવાં બધાં વ્યસનો કુસંગથી જીવનમાં આવતાં હોય છે અને વ્યક્તિ તથા પ્રજાને બરબાદ કરી નાખતાં હોય છે, તેથી વ્યસનીઓથી દૂર રહેવાનું અને સ્વજનો તથા પ્રજાને વ્યસનમુક્ત રાખવાનું કામ સુખદાયી કહેવાય.

5. ધર્મક્ષેત્ર:

ધર્મ પણ કુસંગનું ક્ષેત્ર બની શકે છે તેવી વાત ઘણાના માન્યામાં નહીં આવે, પણ ધર્મ જ્યારે કટ્ટર સંપ્રદાય બને ત્યારે તે કુસંગ-રૂપ બની શકે છે.

કેટલાય લોકો કોઈ કટ્ટર સાંપ્રદાયિકના સંગમાં પડીને પોતાનું અને બીજા કેટલાયનું જીવન બરબાદ કરી બેઠા હોય તેવા અનેક દાખલાઓ છે.

ધર્મકુસંગ આ રીતે જીવનમાં આવે:

1. ધાર્મિક માન્યતાથી કર્તવ્યનો ત્યાગ થાય. જેમ કે નોકરી-ધંધા-પરિવાર, પોષણ, વગેરેનો ત્યાગ કરવાનું મન થાય. જેમ કે અર્જુનને યુદ્ધત્યાગનો વિષાદ થયો હતો.
2. ધર્મની માન્યતાને કારણે આદર્શ-નિર્દોષ પત્નીનો ત્યાગ કરવાનું મન થાય, તો તે ધર્મકુસંગ કહેવાય.
3. ધાર્મિક કટ્ટરતાના કારણે લોકો ઉપર અત્યાચાર અને જુલમ કરવાનું મન થાય તો તે ધર્મકુસંગ જ કહેવાય, જેવું કેટલાય કટ્ટર બાદશાહો વગેરે દ્વારા થયું હતું.

આપણે આવા ધર્મકુસંગની ચર્ચા કરવાની છે. કેટલાય લોકો આવા ધર્મકુસંગથી મહાઅનર્થકારી જીવન જીવ્યા છે અને પોતે બરબાદ થઈને તેમણે હજારોને બરબાદ કર્યા છે.

કચ્છનું રાજકીય સુકાન સુકાની વિનાનું થઈ ગયું હતું. માત્ર ચૌદ જ વર્ષની નાની ઉંમરે રાયધણજી ગાદીએ બેઠા. જોકે તેમનાં માતૃશ્રી લાડકુંવરબા પ્રૌઢ મહિલા હતાં. તેમના પિયર લીંબડીના સંસ્કારથી તેમણે રાજધુરાને બરાબર સંભાળી અને સાચવી. તેમને દેવચંદ શેઠ જેવો કુશળ અને વફાદાર દીવાન મળી ગયો હતો, તેથી આંધીમાં પણ તેઓ તંત્ર ચલાવતાં રહ્યાં.

આ સમયે કચ્છમાં સીદીઓનું જોર વધી ગયું હતું. ઉત્તર આફ્રિકાથી લાવીને વસાવેલા આ સીદીઓ હવે ભારે જોરમાં આવી ગયા હતા. બહારથી લાવીને વસાવેલી પ્રજા ક્યારે જોરમાં આવી જાય તે કહેવાય નહીં. શરૂઆતમાં તે થોડી દેખાય, પણ સમય જતાં ગાંડા બાવળની માફક વધી જાય અને મૂળ પ્રજા ઉપર ભારે પડવા લાગે. દૂરંદેશ માણસોએ આવી બાહ્ય પ્રજાથી દેશને બચાવવો જોઈએ. આકાન્તાઓ કરતાં પણ પેસી ગયેલી અને વસી ગયેલી હલકી પ્રજા સમય આવતાં ભારે ઉત્પાત મચાવતી હોય છે.

સીદીઓનો નેતા જમાલમિયાં હતો. તેની દાનત બગડવા માંડી હતી. દુર્બળ સત્તા દુર્જનોની દાનત બગાડ્યા વિના રહે નહીં. જમાલમિયાંએ દેવચંદ શેઠની હત્યા કરાવી નાખી, જેથી રાજમાતા એકાકી થઈ જાય, એટલું જ નહીં, દેવચંદ શેઠના ત્રણ દીકરા હતા તેમને પણ મરાવી નાખ્યા.

આ બધાથી રાજમાતાને ભારે આઘાત લાગ્યો. તેઓ માંદાં પડ્યાં અને રામશરણ થઈ ગયાં. બધાં વેક્યૂમમાં સૌથી મોટું વેક્યૂમ સત્તાનું થઈ જતું હોય છે. કચ્છમાં સત્તાનું વેક્યૂમ થઈ ગયું. આ તકનો લાભ ઉઠાવીને સીદી મરીચ નામનો માણસ સર્વેસર્વો થઈ બેઠો. તેણે વાઘા પારેખ નામના એક વણિકને દીવાન બનાવી દીધો. વાઘો પારેખ રાજ્યમાં મોદીખાનું જોખતો હતો. તેને એકદમ દીવાનનું પદ પ્રાપ્ત થઈ ગયું. રાજસત્તામાં વફાદારી મહત્ત્વની વસ્તુ છે. વફાદારી પછી બીજા નંબરે કુશળતા આવે. વફાદારી અને કુશળતા બંનેનો મેળ જામે તો

અધિકારીઓ પાસેથી સારો વહીવટ મેળવી શકાય. વફાદારી વ્યક્તિલક્ષી હોય અને રાજલક્ષી પણ હોય. માત્ર વ્યક્તિલક્ષી વફાદારી રાજના હિતને હાનિ કરનારી થઈ શકે છે. માત્ર રાજલક્ષી વફાદારી અધિકારીઓ ઉપર પૂરી પકડ જમાવી શકતી નથી. વ્યક્તિ અને રાજ્ય બંનેને વફાદાર હોય તો જ અધિકારીઓ પાસેથી ધાર્યું કામ લઈ શકાય છે.

વાઘો પારેખ સીદી મરીયના પ્રભાવથી દીવાન થયો હતો. તે બાબત તેની પોતાની યોગ્યતા ન હતી તેથી તે હંમેશાં સીદીનો દબાયેલો અને આશ્રિત જેવો રહેતો હતો. સીદીને જે ગમે તે જ કામ તે કરે. સીદીના વિરોધીઓ - ખાસ કરીને દેવચંદ શેઠના માણસોને તેણે ખતમ કરવા મંડ્યો. વેરઝેરનું વાતાવરણ વધી ગયું.

રાજદરબારમાં કોઈ પ્રૌઢ વ્યક્તિ રહી ન હતી. આ વખતે રાયધણજીની ઉંમર 19 વર્ષની હતી. તેમનામાં રાજકીય કે ખાનદાની પ્રૌઢતા નહોતી. અધૂરામાં પૂરું આ વખતે તેઓ ઇસ્લામના પ્રભાવમાં ભરપૂર આવી ગયા હતા. ભારતમાં ઇસ્લામનો પ્રવેશ સિંધ અને કેરળના માર્ગે થયો હતો. સિંધ ઉપર મુસ્લિમ શાસકોની રાજસત્તા ચાલતી હતી. કેટલાક રાજપૂત વંશો પણ ઇસ્લામ તરફ વળી ચૂક્યા હતા. સિંધના બાદશાહો અવારનવાર કચ્છ ઉપર ચઢી આવતા અને કચ્છને રંજાડતા રહેતા હતા. એવામાં કિશોરાવસ્થાથી જ રાયધણજી મહમ્મદ પનાહ નામક એક સૈયદના પ્રભાવમાં આવી ગયા હતા. મહમ્મદ પનાહ કટ્ટર મુસ્લિમ હતો. તેણે કિશોરાવસ્થાથી જ રાયધણને ઇસ્લામના રંગે રંગવા મંડ્યો હતો. મોટા ભાગે ઇસ્લામનો સ્વીકાર પૂર્વ-ઉચ્છેદ-પૂર્વક થતો હોય છે, અર્થાત્ જે જૂનું હતું તે બધું ખોટું હતું, તેને ફેંકી દેવાનું, તેના પ્રત્યે મહાઘૃણા કરાવવાની, અર્થાત્ ઇસ્લામનો સ્વીકાર કરીને કોઈ મૂર્તિપૂજાનો પ્રેમી ન રહી શકે. જે-જે હરામ હોય તે-તે બધા પ્રત્યે સખત નફરત થઈ જાય.

રાયધણજીને હિંદુ ધર્મ, દેવો, મંદિરો, વગેરે પ્રત્યે સખત નફરત થઈ ગઈ. નફરતને સત્તાનો સાથ મળે તો મહાવિનાશ નોતરી બેસે. રાયધણજી સર્વસત્તાધીશ રાજા હતા. હિંદુ ધર્મ પ્રત્યેની ઘોર નફરત તેમના રોમેરોમે પ્રગટવા લાગી. તેઓ હાથમાં ઉઘાડી તલવાર લઈને નીકળી પડતા અને જે કોઈ હિંદુ મળે તેને ફરજિયાત કલમો બોલાવતા. જો કોઈએ તિલક કર્યું હોય તો-તો આવી જ બને. ભુજના રાજમાર્ગ ઉપર ઘોડા ઉપર બેસીને ઉઘાડી તલવારે તેમની સવારી આવતી જોતાં જ લોકો ઘરમાં ઘૂસી જતા. લોકો ભયભીત થઈને થરથર ધ્રુજતા રહેતા.

એક વાર રાઘવજી નામના પ્રતિષ્ઠિત બ્રાહ્મણને કેદ કરી જેલમાં બેસાડી દીધા. જ્યારે ઘણા બ્રાહ્મણો રાઘવજીને છોડાવા આવ્યા ત્યારે રાયધણજીએ સીદીઓને ભૂખ્યા કૂતરાની માફક છોડી દીધા. કેટલાય બ્રાહ્મણોની કતલ કરાવી દીધી.

રાયધણજીએ જાહેરમાં ઇસ્લામ સ્વીકાર કર્યો અને લોકોને પણ ફરજિયાત ધર્મપરિવર્તન કરવા દબાણ કરવા લાગ્યા. માંડવીમાં જાહેરમાં ગૌવધ કરાવ્યો. હિંદુ મંદિરોનો નાશ કરવા મંડ્યો. તેમણે કોદાળી-પાવડાવાળા માણસો તૈયાર કર્યા, જેઓ હંમેશાં મંદિરો તોડવા માટે તૈયાર રહેતા. માંડવીનું રાણેશ્વરનું મંદિર તોડવા તૈયાર થયા. મૂર્તિઓ તોડવામાં તેમને વધુ આનંદ આવવા લાગ્યો.

હવે તો અતિરેક થઈ ગયો. રાજા પોતે જ મંદિરો તોડે તો પછી મૂર્તિ તોડનારા વર્ગમાં ઉત્સાહ વધી જાય. પણ અંતે નમાલી ગણાતી હિંદુ પ્રજા પણ ઉશ્કેરાઈ. પ્રજાજનો હવે મરણિયા બનીને જેના હાથમાં જે આવ્યું તે લઈને રાજા સામે થયા. મંદિરો તોડનારા જીવ બચાવીને ભાગ્યા. પ્રજાનો ક્રોધાગ્નિ જોઈને રાયધણજી ગભરાયા, પણ તેમણે માંડવીને લૂંટી લેવાની સીદીઓને આજ્ઞા આપી દીધી. સીદીઓએ કાળો કેર કરવા મંડ્યો. રાજા રક્ષકની જગ્યાએ ભક્ષક બની ગયો હતો.

માંડવીથી પાછા રાયધણજી ભુજ આવ્યા. તેમની રાણીઓ બધા સમાચાર જાણીને ભારે આક્રોશમાં આવી ગઈ હતી. રાણીઓ વીરૂરી. તેમનું રાજપૂતી લોહી ઊકળી ઉઠ્યું. તેમણે વાઘા પારેખને રાજાને કેદ કરી લેવા હુકમ કર્યો. પત્ની ગમે તેટલી જાતવાન હોય, પણ જો પતિ મર્યાદાની સીમા ઓળંગતો જ રહે તો નાછૂટકે તેણે વિદ્રોહ કરવો જ જોઈએ. રાજસત્તા એ માત્ર રાજા સુધી જ પરિણામ નથી આપતી, પણ પૂરા પરિવાર તથા પ્રજા સુધી પરિણામ આપતી હોય છે, તેથી રાજાની અવળચંડાઈને રાણીઓ કે લોકો મૂક દર્શક બનીને જોઈ ન રહે.

વાઘા પારેખ અને તેનો ભાઈ કોરો પારેખ બંનેએ મળીને ચારસો માણસોનું જૂથ બનાવીને રાયધણજીને કેદ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ આ ધિંગાણામાં વાઘો અને કારો બંને મરાયા. બંને પક્ષના કેટલાય હિંદુ-મુસલમાન મરાયા. એ બધાને એકસાથે ખાડો ખોદીને દફનાવી દેવામાં આવ્યા. હવે આજે આ સ્થાન વાઘાસર-કોરાસર નામે ઓળખાય છે.

આ ઘોર અંધાધૂંધીમાં છેવટે કચ્છનો વહીવટ કરવા માટે બાર સભ્યોની કમિટી નિયુક્ત કરવામાં આવી. આ બારેબાર સભ્યો મુસલમાન હતા. તેમાં એક પણ હિંદુ નહોતો. તેનો વડો ડોસલ વેણ હતો.

રાયધણજીનું ઇસ્લામનું ઝનૂન વધતું જ ગયું. તેમણે મહમદ પનાહ અને પઠાણોનો સાથ લઈને એક જ દિવસમાં બધાં મંદિરો તોડી નાખવાની તથા બધી મૂર્તિઓના ટુકડેટુકડા કરી નાખવાની યોજના બનાવી, પણ છેલ્લી ઘડીએ ભુજના એક નાગર બ્રાહ્મણને બધી ગંધ આવી ગઈ. સવારે તો બધાં મંદિરો ધ્વસ્ત થઈ જશે - હવે શું કરવું? તેણે રાતોરાત એક સાંઢણીસવારને ગુપચૂપ અંજાર મેઘજી શેઠને ત્યાં મોકલ્યો અને ચિઢી લખીને બધી વિગત જણાવી. મેઘજી શેઠને જેવા સમાચાર મળ્યા કે તરત જ તેમણે ચારસો ભડવીરોને તૈયાર કરી ભુજ ઉપર આક્રમણ કર્યું. કોટ બંધ હોવાથી બધા હિંમત કરીને કૂદીને અંદર પડ્યા. મંદિરો તોડવા માટે તૈયાર થઈ રહેલા પઠાણો, સીદીઓ, વગેરે ઉપર મેઘજી શેઠના જવાંમદો તૂટી પડ્યા. રાજા મહેલમાં ભરાઈ ગયો. શેઠે મહેલને ઘેરી લીધો. ત્રણ દિવસ પછી રાજા શરણે થયો. મેઘજી શેઠે રાયધણજીને કેદ કરી લીધા. ખરેખર મેઘજી શેઠે ખરા સમયે રંગ રાખ્યો કહેવાય. કચ્છના ઇતિહાસમાં મેઘજી શેઠનું નામ સુવર્ણ-અક્ષરોએ લખાવું જોઈએ. મેઘજીની મહાનતા બતાવતું આ કાવ્ય ઘણુંઘણું કહી જાય છે:

દેવળ ગિરિ જાત ઔર દેશમેં મસીત હોત,

દેવહુ કી મૂર્તિયાં ઉખાડ લોક ધરતે.

પઢતે કલમા સબ ઈલ્લિલા મહમૂદકા,

હિંદુ મુસલમાં હોકર ટારે હુ ન ટરતે,

રાઓકો બુલાયકર, દારૂમેં દીવાના કર,

લાખા ઔર દેસલકા ખજાના ખૂબ હરતે,

કહા કચ્છવાલે રાજપૂત ગુમરાહી કરો

મેઘજી ન હોત તો મ્લેચ્છ રાજ કરતે.

મહારાષ્ટ્રમાં શિવાજી મહારાજે જે કામ કર્યું તે જ કામ કચ્છમાં મેઘજી શેઠે કર્યું કહેવાય.

મેઘજી શેઠે આખા કચ્છમાં શાંતિ સ્થાપવા માટે પ્રયત્નો કરવા માંડ્યો. તેમાં કેટલાક ભાયાતો તારાજ થયા. ભાઈજી બાવા દેવ થયા ત્યારે તેમની લૌકિક ક્રિયા કરવા મેઘજી શેઠ આવ્યા અને ત્યારે તેમની એક સીદીએ પાછળથી હત્યા કરી નાખી. કચ્છનો આ મહાન સપૂત વાણિયાવાડના નાકે કાયમ માટે પોઢી ગયો. મેઘજી શેઠનું યથાયોગ્ય સ્મારક રચાયું લાગતું નથી. માત્ર એક નાની સરખી દેરી જ ઊભી છે. કચ્છના બધા લોકોએ મળીને મેઘજી શેઠનું ભવ્ય સ્મારક બનાવવું જોઈએ.